

BEREL’DEKİ 36. KURGAN

Pamukkale Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Yüksek Lisans Tezi

Sanat Tarihi Ana Bilim Dalı

Leila KUTLU

Danışman: Doç. Dr., Gökçen Kurtuluş ÖZTAŞKIN

Temmuz 2022

DENİZLİ

Bu tezin tasarımı, hazırlanması, yürütülmesi, araştırmalarının yapılması ve bulgularının analizlerinde bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini; bu çalışmanın doğrudan birincil ürünü olmayan bulguların, verilerin ve materyallerin bilimsel etiğe uygun olarak kaynak gösterildiğini ve alıntı yapılan çalışmalara atıfta bulunulduğunu beyan ederim.

İmza

Leila Kutlu

ÖNSÖZ

Öncelikle Sanat Tarihi bilim alanında yüksek lisans eğitimimi tamamlamam için gerekli olan bilgi ve becerileri kazanmamda her tür desteği sağlayan değerli hocalarıma teşekkür ederim. Özellikle yüksek lisansa başlamama vesile olan ve Sanat Tarihi terminolojisini öğreten Doç. Dr. Halil Özyiğit'e, derslerinde zevkle ikonografik çözümlmeler yaptığımız Doç. Dr. Muradiye Öztaşkın'a, metot konusunda titizlik kazandıran ve bir süre tez danışmalığımı yapan Prof. Dr. Kasım İnce'ye ve kazı süreç ve yöntemlerini öğreten ve tezimle ilgili her türlü yardım ve desteği gösteren danışmanım Doç. Dr. Gökçen Kurtuluş Öztaşkın'a şükranlarımı sunarım.

Bu tez, Doğu Kazakistan Arkeolojik Ekspedisyonunun Berel'deki kazı çalışmalarına katılım sağlamadan, kazı süreçlerini yerinde gözlemlemeden ve kazı buluntularını müze koleksiyonlardan inceleme yapmadan gerçekleşmiş olamazdı. Berel Kazılarını yöneten Prof. Dr. Zainolla Samashev hocamın araştırmamı gerçekleştirmem için vermiş olduğu her türlü destek olmaksızın bu çalışma yapılamazdı. Zainolla hocama, bu alanda yetişmem için sağladığı destek ve büyük katkılarından dolayı sonsuz şükranlarımı sunarım. Kendisinin öğrencisi olmaktan gurur duyarım. Ayrıca, Doğu Kazakistan Arkeolojik Ekspedisyonunun kazı ekibine samimi ortam ve unutulmaz deneyimler için teşekkür ederim. Çalışmada kullanılan Kazakça ve Rusça birincil kaynaklara ulaşmamda yardımcı olan Bulbul Sirazheva ve Samat Samashev hocalarıma da çok minnettarım.

Yapılan bu yüksek lisans tezi Pamukkale Üniversitesi BAP Koordinasyon birimi tarafından kabul edilen 2019-BSP-011 numaralı proje kapsamında maddi olarak desteklenmiştir. Tüm BAP çalışanlarına teşekkür ederim.

2021 yılının ağustos ayında, Berel kurgan mezarlığında gerçekleştirilen çalışmalar sırasında, 36. Kurgan'ın kazı sonrası yerinde incelemeleri yapılmıştır. Mezarlığın tamamının yaklaşık 1 m. yüksekliği aşan yoğun bitki örtüsüyle kaplı olduğu görülmüştür. Üst örtü kalıntıları sayesinde 36. Kurgan'ın bulunduğu yer saptanmış, haritada belirlenen konumla uyumlu olduğu görülmüştür. Ayrıca 2021 yılındaki Berel Müzesi ziyareti esnasında 36. Kurgan'ın buluntuları üzerine inceleme gerçekleştirilmiştir. 36. Kurgan'a ait kazı buluntularını incelerken envantere kayıtlı objelere herhangi bir zararın verilmemesi için buluntular müzede sergilendiği vaziyetiyle fotoğraflanmıştır. Ancak sergi salonunun ışıklandırması yüksek çözünürlü ve net görsellerin alınmasına elverişli olmamıştır. Bundan dolayı çalışmamızda çoğunluklu olarak Prof. Zainolla Samashev'in

kullanmamıza izin verdiği laboratuvar ortamında belgelenen yüksek çözünürlü görseller kullanılmıştır. Kırık ve hasarlı olan parçaların uygun teknik ve malzemelerle koruma altına alındığı görölmüştür. Müzede inceleme yapmamda yardımcı olan Berel Müzesi çalışanlarına teşekkür ederim.

Tüm bu süreç boyunca yanımda olan, sevgi ve desteklerinin esirgemeyen ailelerime, anne babalarıma, kardeşlerime ve sevgili eşime çok teşekkür ederim.

ÖZET

BEREL'DEKİ 36.KURGANI

Kutlu, Leila

Yüksek Lisans Tezi

Sanat Tarihi ABD

Tez Yöneticisi: Doç. Dr. Gökçen Kurtuluş ÖZTAŞKIN

Berel kurganları Doğu Kazakistan vilayetine bağlı Katon-Karagay ilçesinde bulunmaktadır. Mezarlıkta farklı dönemlere tarihlenen 100'den fazla kurgan olduğu anlaşılmıştır. Bu tez, Berel kurgan mezarlığındaki kurganlardan biri olan ve MÖ IV. yüzyılın sonu- MÖ III. yüzyılın başlarına tarihlenen 36. Berel kurganını mimari özellikleri ve arkeolojik buluntularıyla birlikte ele alarak incelemeyi ve değerlendirmeyi amaçlamaktadır. Mezar soyguncuları tarafından buluntuları yağmalanmasına rağmen Pazırık kültürü kapsamında ele alınan 36. Berel kurganında günümüze kadar el değmeden ulaşan bir at iskeleti saptanmıştır. At iskeletinin üzerinde koşum takımına ait parçalar ve süslemeler bulunmuştur. Kurganda, eyer takımlarının tarihsel gelişimi açısından önemli bir yenilik sayılan eyer kaşlarının çıtaları da ele geçmiştir.

At koşum takımı süslemeleri oldukça ender rastlanan malzeme olan maral geyiği boynuzundan imal edilmiştir. 36. Kurgan Pazırık kültürüne ait ve maral geyiği boynuzundan imal edilen en zengin koleksiyondur. At koşum takımı süslemeleri dizgin, göğüs, eyer takımı ve kuskun olmak üzere dört grup halinde incelenmiştir. Süslemeler figürlü ve geometrik şekillidir.

Figürlü süslemelerin neredeyse tamamında tumsuklu ve sığın boynuzlu bir mitolojik varlık betimlenmektedir. Boynuzdan oyularak imal edilen süslemelerin belirli yüzeyleri kırmızı renkli mineral temelli bir boya olan zincifreye boyanmıştır. Bulguların gösterdiği üzere süslemeler definden hemen önce yaprak kalay ve altınla kaplanmıştır.

Bazı süslemelerin üzerinde ek bir unsur için açılan delikler bulunmaktadır. Çalışma kapsamında bu deliklerin tumsuklu ve sığın boynuzlu mitolojik figürünün protomunun konulması için açıldığı görüşü önerilmektedir.

Anahtar Kelimeler: At koşum takımı, 36. Berel Kurganı, Pazırık kültürü

ABSTRACT

KURGAN 36 AT BEREL

Kutlu Leila

Master Thesis

Art History Department

Adviser of Thesis: Assoc. Prof. Gökçen Kurtuluş ÖZTAŞKIN

Berel kurgans are located in the Katon-Karagai district of the East Kazakhstan province, where more than 100 kurgans dating to different periods were identified. The Kurgan 36 at Berel, which is the subject of the thesis, dates back to the late 4th-early 3rd century BCE. In the Kurgan 36 at Berel, which is attributed to the Pazyryk culture, the remains of a horse skeleton, which has survived untouched until today, was revealed.

Some elements of horse tack and decorations were found on the horse skeleton. The detachable frame parts of saddle pommel and cantle, which are considered an important innovation in terms of the historical development of saddle sets, were found in the kurgan.

Horse tack parts and decorations are made of maral deer antlers, which is a very rare material. These findings, made of the material in question, are qualified the richest collection belonging to the Pazyryk culture today. Horse tack adornments were examined in four groups as bridle, breastplate, saddle, and crupper embellishments. The decorations are made in figural and geometric shapes. A mythical being with bird beak and elk antlers is depicted in almost all the figural plaques. Certain surfaces of the plaques are painted with cinnabar, a red mineral-based paint. As the findings show, the decorations were covered with tin and gold leaf just before the burial.

Some plaques have holes carved on them for an additional element. Within the scope of the study, it is suggested that these holes were carved to place the protome of the supernatural creature with bird beak and elk antlers.

Keywords: Horse tack, Kurgan 36 at Berel, Pazyryk culture

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	i
ÖZET.....	iii
ABSTRACT.....	iv
İÇİNDEKİLER.....	v
PLAN DİZİNİ.....	vi
FOTOĞRAF DİZİNİ.....	vi
ŞEKİLLER DİZİNİ.....	viii
TABLolar DİZİNİ.....	viii
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

DOĞU KAZAKİSTAN'IN ERKEN DEVİR GELİŞİM AŞAMALARI

1.1. Paleolitik Çağ	3
1.2. Neolitik Çağ	5
1.3. Kalkolitik Çağ	8
1.3.1. Afanasyevo kültürü.....	9
1.4. Tunç Çağı	12
1.4.1. Karasuk kültürü.....	17
1.4.2. Doğu Kazakistan'ın Tunç Çağı.....	18
1.5. Demir Çağı.....	23
1.5.1. Doğu Kazakistan'ın Erken Demir Çağı	23
1.5.2. Pazırık kültürü.....	26

İKİNCİ BÖLÜM

BEREL KURGANLARI

2.1. Doğu Kazakistan'da Pazırık Kültürü ve Berel Kurganları.....	29
2.2. 36. Berel Kurganı ve Mimari Özellikleri.....	34
2.2.1. Üst Örtü.....	34
2.2.2. Mezar Çukuru ve Defin Odası.....	38
2.2.3. İnsan Kalıntıları.....	42
2.2.4. At İskeleti	43

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

AT KOŞUM TAKIMI SÜSLEMELERİ

3.1. At Koşum Takımı Süslemeleri.....	46
3.2. Katalog Bölümü.....	50
3.2.1. Dizgin süslemeleri.....	50
3.2.2. Göğüs Kayışı Süslemeleri.....	96
3.2.3. Eyer Takımı Süslemeleri.....	98
3.2.4. Kuskun Kayışı Süslemeleri.....	127

DEĞERLENDİRME.....	136
SONUÇ.....	162
KAYNAKLAR	164

PLAN DİZİNİ

Plan 1. Berel kurgan mezarlığının planı.....	33
Plan 2. 36. Kurgan'ın kazı sırasındaki üst örtüsü.....	35

FOTOĞRAF DİZİNİ

Fotoğraf 1. 36. Kurgan'ın kazı esnasındaki üst örtüsü.....	35
Fotoğraf 2. Bitki tabakası temizlendikten sonra kurganın üst örtüsü.....	36
Fotoğraf 3. Üst tabakaların açılmasından sonra kurganın üst örtüsü.....	36
Fotoğraf 4. Üst örtüyü oluşturan taşlar.....	37
Fotoğraf 5. Üst örtü ve mezar çukuru.....	37
Fotoğraf 6. Mezar çukurunun ortasına konulmuş dikilitaş.....	38
Fotoğraf 7. Mezar çukuru dolgusu.....	39
Fotoğraf 8. Mezar çukuru dolgusu.....	40
Fotoğraf 9. Dış defin odası işlevi gören taş yapının örtü katmanı.....	41
Fotoğraf 10. Ahşap defin odası kalıntıları, in situ.....	41
Fotoğraf 11. Defin odası ve kuzeydoğu kısmında saptanan insan kalıntıları, in situ...	43
Fotoğraf 12. Ahşap defin odasının kuzey duvarı arkasında saptanan at iskeleti.....	44
Fotoğraf 13. Dizgin süslemeleri grubu, in situ.....	47
Fotoğraf 14. Dizgin süslemeleri grubu, in situ.....	47
Fotoğraf 15. Eyer süslemeleri grubu, in situ.....	48
Fotoğraf 16. Kuskun süslemeleri grubu, in situ.....	48
Fotoğraf 17. Alın diski.....	50
Fotoğraf 17a. Alın diski.....	51
Fotoğraf 18. Figürlü alın levhası.....	53
Fotoğraf 18a. Figürlü alın levhası.....	54
Fotoğraf 19. Figürlü levha.....	57
Fotoğraf 20. Dikdörtgen levha.....	60
Fotoğraf 21. Küçük levha.....	61
Fotoğraf 22. Küçük levha.....	62
Fotoğraf 23. Burun levhası.....	63
Fotoğraf 23a. Burun levhası.....	64
Fotoğraf 24. At nalı biçimli levha.....	65
Fotoğraf 25. Sağ taraflı suluk.....	67
Fotoğraf 25a. Sol taraflı suluk.....	69
Fotoğraf 26. Dikdörtgen levha.....	70
Fotoğraf 27. Yuvarlak kayış düğmesi.....	71
Fotoğraf 28. Kare kayış düğmesi.....	72
Fotoğraf 29. Küçük levha.....	73
Fotoğraf 30. Küçük levha.....	74
Fotoğraf 31. Küçük levha.....	75
Fotoğraf 32. Küçük levha.....	76
Fotoğraf 33. Figürlü levha.....	77
Fotoğraf 34. Figürlü levha.....	79
Fotoğraf 35. Figürlü levha.....	80
Fotoğraf 36. Figürlü levha.....	81
Fotoğraf 37. Figürlü levha.....	82
Fotoğraf 38. Figürlü levha.....	83
Fotoğraf 39. Figürlü levha.....	84
Fotoğraf 39a. Figürlü levha.....	84

Fotoğraf 40. Figürlü levha.....	85
Fotoğraf 41. Dikdörtgen levha.....	86
Fotoğraf 41a. Dikdörtgen levha.....	86
Fotoğraf 42. Küçük levha.....	87
Fotoğraf 43. Küçük levha.....	88
Fotoğraf 44. Küçük levha.....	89
Fotoğraf 45. Küçük levha.....	90
Fotoğraf 46. At nalı biçimli levha.....	91
Fotoğraf 47. At nalı biçimli levha.....	93
Fotoğraf 47a. At nalı biçimli levha.....	94
Fotoğraf 48. At nalı biçimli levha.....	95
Fotoğraf 49. Gerdanlık.....	97
Fotoğraf 49a. Gerdanlık.....	97
Fotoğraf 50. Tepindirik kancası tokası.....	98
Fotoğraf 51. Küçük eyer levhası.....	99
Fotoğraf 52. Küçük eyer levhası.....	100
Fotoğraf 53. Kolan tokası.....	101
Fotoğraf 54. Eyer kaşı.....	103
Fotoğraf 55. Eyer kaşı.....	104
Fotoğraf 56. Eyer kaşı.....	105
Fotoğraf 56a. Eyer kaşı.....	105
Fotoğraf 57. Eyer kaşı parçası.....	106
Fotoğraf 58. Eyer kaşı parçası.....	107
Fotoğraf 59. Figürlü levha.....	108
Fotoğraf 60. Figürlü levha.....	110
Fotoğraf 61. Figürlü levha.....	112
Fotoğraf 62. Figürlü levha.....	113
Fotoğraf 63. Figürlü levha.....	114
Fotoğraf 64. Figürlü levha.....	116
Fotoğraf 65. Figürlü levha.....	117
Fotoğraf 66. Figürlü levha.....	119
Fotoğraf 67. Figürlü levha.....	121
Fotoğraf 68. Figürlü levha.....	123
Fotoğraf 69. Figürlü levha.....	124
Fotoğraf 70. Figürlü levha.....	125
Fotoğraf 71. Figürlü levha.....	126
Fotoğraf 72. Dikdörtgen levha.....	127
Fotoğraf 73. Dikdörtgen levha.....	128
Fotoğraf 74. Dikdörtgen levha.....	129
Fotoğraf 75. Dikdörtgen levha.....	130
Fotoğraf 76. Uzun levha.....	131
Fotoğraf 77. Uzun levha.....	132
Fotoğraf 78. Uzun levha.....	133
Fotoğraf 79. Uzun levha.....	134
Fotoğraf 80. Yoğun bitki örtüsüyle kaplı olan 36 kurganın günümüzdeki vaziyeti.	136
Fotoğraf 81. Yoğun bitki örtüsüyle kaplı olan 36 kurganın günümüzdeki vaziyeti.	136
Fotoğraf 82. Alet izleri.....	144
Fotoğraf 83. 2. Başadar kurganında saptanan kuş figürlü levha.....	148
Fotoğraf 84. 1. Tuyakta kurganında saptanan kuş figürlü levha.....	148

Fotoğraf 85. Küçük levhalar.....	149
Fotoğraf 86. Süslemelerde kullanılan geometrik şekil ve motifler.....	150
Fotoğraf 87. Figürlerin boynuzları.....	153
Fotoğraf 88. Figürlerin kulakları.....	154
Fotoğraf 89. Figürlerin gözleri.....	155
Fotoğraf 90. Figürlerin tumsukları.....	155
Fotoğraf 91. Figürlerin boyunları.....	156
Fotoğraf 92. Figürlerin kaideleri.....	156
Fotoğraf 93. Figürlü levhalar.....	157
Fotoğraf 94. Heraldik kompozisyonda tasarlanan figürlü grifon, Ak-Alaha 1 kurganı...	158

ŞEKİL DİZİNİ

Şekil 1. Dış defin odası örtüsü.....	138
Şekil 2. Ahşap defin odasının huş ağacı kabuklarıyla kaplanması.....	139
Şekil 3. Ahşap defin odasının kuzeyine konulmuş atın restitüsyonu.....	140
Şekil 4. Defin odasıyla lahit restitüsyonu.....	140
Şekil 5. 36. Kurgan'daki at koşum takımının rekonstrüksiyonu.....	160

ÇİZİM DİZİNİ

Çizim 1. Dış defin odasının kesit çizimi.....	40
Çizim 2. Ahşap defin odası, in situ.....	42
Çizim 3. Ahşap defin odasının kuzey duvarı arkasında saptanan at iskeleti.....	44
Çizim 4. At iskeleti.....	44
Çizim 5. Alın diski.....	52
Çizim 6. Figürlü alın levhası.....	55
Çizim 7. Figürlü levha.....	59
Çizim 8. Dikdörtgen levha.....	60
Çizim 9. Küçük levha.....	61
Çizim 10. Küçük levha.....	62
Çizim 11. Burun levhası.....	64
Çizim 12. At nalı biçimli levha.....	66
Çizim 13. Sağ taraflı suluk.....	68
Çizim 14. Sol taraflı suluk.....	69
Çizim 15. Dikdörtgen levha.....	70
Çizim 16. Yuvarlak kayış düğmesi.....	71
Çizim 17. Kare kayış düğmesi.....	72
Çizim 18. Küçük levha.....	73
Çizim 19. Küçük levha.....	74
Çizim 20. Küçük levha.....	75
Çizim 21. Küçük levha.....	76
Çizim 22. Figürlü levha.....	78
Çizim 23. Figürlü levha.....	79
Çizim 24. Figürlü levha.....	80
Çizim 25. Figürlü levha.....	81
Çizim 26. Figürlü levha.....	82
Çizim 27. Figürlü levha.....	83
Çizim 28. Figürlü levha.....	84
Çizim 29. Figürlü levha.....	85
Çizim 30. Küçük levha.....	87

Çizim 31. Küçük levha.....	89
Çizim 32. Küçük levha.....	90
Çizim 33. At nalı biçimli levha.....	92
Çizim 34. At nalı biçimli levha.....	94
Çizim 35. At nalı biçimli levha.....	95
Çizim 36. Gerdanlık.....	97
Çizim 37. Tepindirik kancası tokası.....	98
Çizim 38. Küçük eyer levhası.....	99
Çizim 39. Küçük eyer levhası.....	100
Çizim 40. Kolan tokası.....	102
Çizim 41. Eyer kaşı.....	103
Çizim 42. Eyer kaşı.....	104
Çizim 43. Eyer kaşı parçası.....	106
Çizim 44. Figürlü levha.....	109
Çizim 45. Figürlü levha.....	111
Çizim 46. Figürlü levha.....	112
Çizim 47. Figürlü levha.....	113
Çizim 48. Figürlü levha.....	115
Çizim 49. Figürlü levha.....	116
Çizim 50. Figürlü levha.....	118
Çizim 51. Figürlü levha.....	120
Çizim 52. Figürlü levha.....	122
Çizim 53. Figürlü levha.....	123
Çizim 54. Figürlü levha.....	124
Çizim 55. Figürlü levha.....	125
Çizim 56. Dikdörtgen levha.....	127
Çizim 57. Dikdörtgen levha.....	128
Çizim 58. Dikdörtgen levha.....	129
Çizim 59. Dikdörtgen levha.....	130
Çizim 60. Uzun levha.....	134
Çizim 61. 1. Ak-Alaha kurganındaki kuş figürlü levha.....	148
Çizim 62. At nalı biçimli levha.....	148
Çizim 63. Suluk, Ak- Alaha 1 kurganı.....	151
Çizim 64. Suluk, 36. Berel kurganı.....	151
Çizim 65. Suluk, 11. Berel kurganı.....	151
Çizim 66. Pazırık mumyalarındaki toynaklı grifonlar.....	152
Çizim 67 Heraldik kompozisyonda işlenen levhalar. 11. Berel kurganı.....	158
Çizim 68: Heraldik kompozisyonda işlenen levhalar. 11. Berel kurganı.....	158
Çizim 69: Heraldik kompozisyonda işlenen burun ve şakak levhaları. Ak-Alaha 1 kurganı.....	158
Çizim 70. 36. Kurgan'daki levhanın heraldik kompozisyona göre restitüsyonu.....	158
Çizim 71. Heraldik kompozisyonda tasarlanan figürlü levha ile üçüncü figür protomunun öngörülmediği deliksiz karşılıklı konumlanan grifon şekilli levha.....	159
Çizim 72. 36. Kurgan'daki figürlü levhaların heraldik kompozisyona göre restitüsyonu.....	159

HARİTA DİZİNİ

Harita 1. Pazırık kültürü kurgan mezarlıklarının dağılımı.....	27
Harita 2. Doğu Kazakistan'daki Berel Kurgan Mezarlığı.....	29

GİRİŞ

Doğu Kazakistan ve Altay Dağları bölgesi, Erken Devir Türk tarihi bakımından son derece önemli bir coğrafyadır. Yüksek dağların arasındaki geniş vadileri, çok sayıda akarsuları ve gölleri sayesinde insan yaşamı için elverişli bir bölge olmakla birlikte bölgenin ekonomik ve kültürel gelişimine temel kaynak teşkil eden zengin maden yataklarına sahiptir. Doğu Kazakistan'ın Hunlar öncesi dönemiyle ilgili herhangi bir yazılı kaynak bulunmamaktadır. Bundan dolayı bölgenin tarihi ancak arkeolojik kazılar sayesinde elde edilen bilgilerden yola çıkılarak incelenebilmektedir.

Orta Asya'nın ve Doğu Kazakistan'ın Demir Çağı'nda Tunç Çağı'ndan farklı olarak mevsimsel hayvancılığa dayalı ekonomiye geçiş sağlandığı fikri bilimsel literatürde genel kabul görmektedir. Bunun sebebi tespit edilebilen kalıcı yerleşim merkezlerinin sayıca çok az olmasıdır. Yerleşik hayata dair kapsamlı bilgi ve bulgu bulunmamasına rağmen söz konusu topluluklara dair bilgileri kurgan olarak adlandırılan mezarlardan elde etmek mümkündür. Başlıca tarihi kaynak olan kurganlar mimari özellikleri, buluntuları ve ölü gömme gelenekleri açısından kronolojik, tipolojik ve üslupsal farklılıklar göstermektedir. Dönemin tarihi bu benzerlik ve farklılıklar sayesinde aydınlanabilmektedir.

Çalışmamızın birinci bölümünde, öncelikle Doğu Kazakistan'ın tarihi gelişim aşamaları ele alınmıştır. Daha sonra bölgenin en parlak Erken Devir dönemlerinden biri sayılan Demir Çağı atlı göçebe topluluklarının maddi kültürü üzerine yoğunlaşmıştır. Pazırık kültürünün genel tanımından sonra Berel kurgan mezarlığı üzerine yapılan ilk kazının verileri aktarılmıştır. Sayıları yüzü geçen kurganların mimari bakımdan sınıflandırılması yapılmıştır.

Tez çalışmamız, Berel kurgan mezarlığındaki kurganlardan biri olan ve MÖ IV. yüzyılın sonları-MÖ III. yüzyılın başlarına tarihlenen 36. Berel kurganını mimari özellikleri ve arkeolojik buluntularıyla birlikte ele alarak incelemeyi ve değerlendirmeyi amaçlamaktadır. 36. Berel Kurgan'ının defin odası daha önce mezar soyguncuları tarafından yağmalanmıştır. Ancak buna rağmen, defin odasının kuzey duvarı arkasında, odayı da kaplayan taş örtünün altında, koşum takımı ve süslemeleriyle donatılmış ve el değmeden korunmuş at iskeleti saptanmıştır. At iskeletinin üzerinde koşum takımına ait parçalar ve süslemeler bulunmuştur. Ayrıca kurganda, eyer takımlarının tarihsel gelişimi açısından önemli bir yenilik sayılan eyer kaşlarının çıtaları da ele geçmiştir.

At koşum takımı süslemeleri oldukça ender rastlanan malzeme olan maral geyiği boynuzundan imal edilmiştir. 36. Kurganın buluntuları, Pazırık kültürü buluntuları arasında boynuzdan yapılan ve günümüze ulaşan en zengin koleksiyon olmasından ve iyi belgelenmiş kaynaktan gelmesinden dolayı büyük öneme sahiptir. Bölgenin kültür tarihinin aydınlatılması açısından değerli kaynak olan 36. Kurgan'ın ayrıntılı olarak incelenmesi gereklidir.

Çalışma kapsamında çok disiplinli bir yaklaşım benimsenmiştir. Öncelikle söz konusu kurganın mimarisi ayrıntılı olarak incelenmiştir. Buluntular, sanat tarihi metoduna göre tanımlanmıştır. Buluntuların süsleme özellikleri, öncelikle Berel kurgan mezarlığı buluntularıyla, daha sonra Pazırık kültürüne ait diğer kurganlarda tespit edilen buluntularla kıyaslanarak irdelenmiştir. Bununla birlikte, buluntu üzerine yapılan arkeometrik incelemelerin sonuçlarından da yararlanılmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

DOĞU KAZAKİSTAN'IN ERKEN DEVİR GELİŞİM AŞAMALARI

1.1.PALEOLİTİK ÇAĞ

Kazakistan tarihçiliğinde Alt Paleolitik devirin (Erken Taş) başlıca üç çağa: 1) *Erken Paleolitik*: Olduvey ve Aşölyen; 2) *Orta paleolitik*: Geç Aşölyen ve Müstyer ve 3) *Geç Paleolitik*: Orinyaseyen, Salutreen ve Magdalenian dönemlerine ayrıldığı genel kabul görmektedir. Bununla birlikte Kazakistan'ın tarihöncesi dönemi başlıca dört geniş Taş devri dönemi kapsamında ele alınır:

- 1) Olduvey kültürü veya Yontuk Çakıl Kültürü (tahminen MÖ 2500.000-800.000 yıl önce),
- 2) Aşölyen kültürü (yaklaşık olarak MÖ 800.000-140.000 yıl önce),
- 3) Müstyer kültürü (yaklaşık olarak MÖ 140.000 – 40.000 yıl önce),
- 4) Geç paleolitik dönem (MÖ 40.000-10.000 yıl önce).

Afrika kıtasında varlık göstermiş en eski Paleolitik kültür olan *Olduvey kültürü* yontuk çakıl aletlerin kullanıldığı devir olarak nitelendirilmektedir. Söz konusu taş endüstrilerinin yapımcılarının *Homo habilis* hominid türleri olabileceği düşünülmektedir. Afrika dışında görülmeyen bu kültürün yerini alan Aşölyen kültürü Afrika kıtasını aşan ve dünyanın farklı yönlerine dağılan kültür olarak tanımlanmaktadır¹.

Kazakistan coğrafyasında saptanan en erken arkeolojik kültür *Aşölyen kültürüyle* ilişkilendirilmektedir. Kazakistan topraklarında paleolitik insanın fosil kalıntılarına henüz rastlanmamıştır. Fakat Kazakistan'ın Güney bölgesinde paleo-iklim şartlarının insanların yaşaması için elverişli olduğu da kaydedilmektedir. Erken Aşölyen döneminin ilkel aletlerine benzer arkaik taş aletlerin bulguları bu görüşü doğrulamaktadır. Karatau Dağlarındaki Konırdek Köyü'nün yakınında dikdörtgen biçimli iri çakmaktaşı yongalar saptanmıştır. Bu döneme ait buluntular Karatau Dağlarının kuzeydoğu yamaçlarında 5-10 km²'lik alana yayılmış olan Börıkazgan, Tanirkazgan, Şabaktı, Kızıltau, Akköl 1, Kazangap gibi 12 paleolitik sit alanı ve 5000'e yakın taş alet saptanmıştır².

Avrasya'da Aşölyen kültürünün yerini *Müstyer kültürü* almıştır. Bu kültür genellikle geç Neandertallerle (*Homo neanderthalensis*) ilişkilendirilir. Bu kültürün yaklaşık olarak MÖ 30.000 yıl önce küresel soğumayla birlikte yok olduğu tahmin

¹Karl Baypakov, Zhaken Taimagambetov, *Arheologiya Kazahstana, Uchebnoe posobie dlya studentov vuzov*, Kazak Universiteti, Almatı 2006, s. 45

² K. Baypakov, Zh. Taimagambetov, *age.*, s. 48

edilmektedir. Müstyer kültürünün Avrupa, Kuzey Afrika, Orta Doğu, Orta Asya ve Kazakistan'da yaygınlık gösterdiği düşünülmektedir³.

Müstyer döneminde Güney Kazakistan'da Aşısay, Şöltogay, Maybulak, Karatas, Algabas, Üşbulak, Şabaktı, Bürküt, Şalsay yerleşimleri Orta Kazakistan'da Obalısay, Muzbel, Kosmola, Kızıljär yerleşimleri ve Doğu Kazakistan'da İrtiş Nehri'nin yukarısında Kanay Köyü yakınında müstyer tipi aletler tespit edilmiştir. Kanay taş aletiyle birlikte aynı katmanlarda saptanan Pleistosen hayvanlarının kemiklerinin mutlak tarihi 132.000-140.000 yıllık olarak belirlenmiştir⁴.

Geç (Üst) Paleolitik dönem (MÖ 40.000 – 10.000) Homo neanderthalensis hominid türlerinin yok olup yerini Cro-Magnon tipi yani *Homo sapiens* insan türünün aldığı düşünülen dönem olarak tanımlanmaktadır. Kazakistan Coğrafyasında bu döneme tarihlenen birkaç sit alanı bilinmektedir. Kazakistan ve Sibirya bölgesinde bu dönemde *Levallois* yongalama tekniği uzun süre kullanılmış ve Mezolitik döneme (Orta Taş Çağı) yakın prizmatik tekniğe geçiş sağlanmıştır. Orta Kazakistan'da Batpak 7, Anrensor 2, Karabas 3 ve Semizbugu, Doğu Kazakistan'da Buktırma ve Şülba⁵, Yedisu bölgesinde Maybulak, ve Güney Kazakistan'da ise Aşısay sit alanları saptanmıştır. Batpak yerleşiminde 300'e yakın taş iş aleti bulunmuşken Doğu Kazakistan'ın Şülba yerleşiminde taş alet sayısı 5000'i aşmıştır. Doğu Kazakistan'daki geç paleolitik Buktırma Mağarası Pleistosen dönemi ile günümüz faunasına ait bazı hayvan kemikleriyle dikkat çekmektedir. Buluntular arasında mamut ve yün bizonu kemikleri, dağ koyunu, maral geyiği, mağara sırtlanı, boz ayı, kulan, kurt, Knobloch devesi ve karaca gibi hayvanların kemikleri bulunmaktadır. Geç Paleolitik döneme ait en zengin buluntular Güney Kazakistan'ın Karatau dağları civarında saptanmıştır⁶.

Yaklaşık olarak MÖ 12.000-10.000 yıl önce paleolitik devrin bittiği, sonrasında *mezolitik* ve *neolitik* (Yeni (Cılalı) Taş Çağı) devirlerin geldiği düşünülmektedir. Kazakistan coğrafyasında mezolitik dönem iyi çalışılmış bir dönem olmayıp Bürküt, Üşbulak sit alanları⁷ dışındaki araştırmalar daha çok Neolitik devre yoğunlaşmıştır.

³ K. Baypakov, Zh. Taimagambetov, *age.*, s.49

⁴ K. Baypakov, Zh. Taimagambetov, *age.*, s. 51-57.

⁵ Zhaken Taimagambetov, Ruslan Duvanbekov, "Şulbinka stratifitsirlengen turağı mısasında kazakstandık Altaydın tas ğasırı (Şıǵıs Kazakstan)", *Ülken Altay Alemi*, 5(4), 2019, s. 588

⁶ K. Baypakov, Zh. Taimagambetov, *age.*, s. 58

⁷ K. Baypakov, Zh. Taimagambetov, *age.*, s. 58-64

1.2.NEOLİTİK ÇAĞ

Yaklaşık olarak MÖ12.000-5.000 yıl önce Avrasya kıtasında iklim değişikliğinin yaşandığı ve buzulların eridiği düşünülmektedir. Bu süreçlerin sonucunda Kazakistan coğrafyasında çok sayıda neolitik yerleşimleri oluşmaya başlamıştır. Günümüzde Kazakistan sınırları içerisinde yaklaşık olarak 800 neolitik mağara, barınma alanı ve yerleşim bilinmektedir. Bu dönemde Kazakistan coğrafyasında madencilik ve dokumanın temelleri atılmış, döneme tarihlenen seramik buluntular ve mikrolit taşlar aletler görülmeye başlamıştır. Kazakistan'ın neolitik yerleşimleri genellikle mağaralarda değil açık alanlarda yani ağırlıklı olarak pınar, nehir ve göllerin kıyılarında saptanmıştır. Tüm yerleşimlerde saptanan ok uçları, mızrak uçları, baltalar, keskiler, bıçaklar, kazıyıcılar gibi taş aletler yerel malzemelerden yapılmıştır. Güney Kazakistan vilayetindeki Karatau Dağları'nın yamaçlarında Karaüngür Mağarası Neolitik dönem buluntuları bakımında oldukça önemlidir. Bununla birlikte ülkenin çeşitli bölgelerinde eş zamanlı olarak Atbasar (Kuzey ve Orta Kazakistan), Kelteminar (Aral gölü civarı), Muhalcar (Ural dağları güneyi civarı) ve Üst Narım (Doğu Kazakistan) kültürleri varlık göstermiştir⁸.

Kuzey Kazakistan vilayeti, Kökşetau ve Akmola ilçelerinde 200'e yakın taş devri buluntu merkezi tespit edilmiş olup çoğunluğu Neolitik devre tarihlenmektedir. Buluntu merkezlerinin yerleşim merkezi, geçici barınak, atölye gibi çok işlevli oldukları anlaşılmıştır. Söz konusu alanların kazıları esnasında yapılan stratigrafi ve plan özelliklerinin incelemeleri neticesinde başlıca Erken, Orta ve Geç olmak üzere üç Neolitik dönem kronolojisi saptanmıştır. Neolitik devrin başlangıcı MÖ VI. binyıllarda başlayıp MÖ IV.-III. binyılda bitmiştir. Tobol ve İrtiş nehirlerinin arasındaki bölge Avrasya'nın mikrolitik taş kültürüne dahil edilmekte fakat yine Kuzey Kazakistan'ın özgün Atbasar kültürü olarak tanımlanmaktadır. Buluntu merkezlerinin topoğrafyasına göre, çoğunluğunun İşim Nehri'nin havzasında bulundukları görülmüştür. Buluntular ağırlıklı olarak sıyrıcı, bıçak, kazıyıcı, ok ucu gibi çeşitli aletlerden oluşmaktadır. Seri halinde saptanan buluntuların karakteristik özelliklerine göre bu aletler avcılık ve balıkçılık ürünlerinin birincil, özellikle ham derinin işlenmesiyle ilgili üretim faaliyetlerinde aktif olarak kullanılmıştır. Araştırmacılar söz konusu işlemlerin nispeten tekrarlandığı sonucuna ulaşmıştır⁹.

⁸ K. Baypakov, Zh. Taimagambetov, *age.*, s. 67

⁹ Viktor Zaibert, *Atbasarskaya kultura*, Ekaterinburg 1992, s. 129

Atbasar kültürü yerleşim merkezlerinde çok sayıda olmamakla birlikte bazı hayvanların kemik kalıntılarına ulaşılmıştır. Eldeki veriler bağlamında ağırlıklı olarak at, büyükbaş ve küçükbaş hayvanlarına ait kalıntılar saptanmıştır. Bu tür buluntuların birikmesi araştırmacılara Neolitik devrin hemen başlangıcında MÖ VII.-VI. binyıllarda Kuzey Kazakistan'ın Neolitik kültürlerinde üretim ekonomisine yani hayvancılığa geçiş yaşanmış olabileceği meselesini ortaya koymaktadır. Hayvancılık temelli ürün işleme aletlerinin sıklığı ve çeşitliliğinin yanı sıra yerleşim merkezlerinin sabit ve kalıcı olması yerleşikliğe işaret etmektedir. Ayrıca son yıllarda Doğu ve Orta Kazakistan'da Uralların Surtandı kültür katmanlarında evcilleştirilmiş olan hayvan kemikleri bulunmuştur. Bununla birlikte, Atbasar kültürünün yerini alacak olan Botay kültüründe gelişmiş hayvancılığın mükemmel bir örneğini görmek mümkündür. Bu durum, kuşkusuz, hayvancılığın kökeninin daha önceki kronolojik katmanlarda olduğuna işaret etmektedir¹⁰. Kazakistan topraklarında, özellikle Kazakistan'ın kuzeyinde Neolitik döneme tarihlenen birkaç mezar keşfedilmiştir. Mezarların hiçbirisi, kazı öncesinde, yüzeyden fark edilmemektedir. Tüm mezarlarda, insan iskeletleriyle birlikte ok uçları da saptanmıştır. Mezarlardaki ok uçları buluntularından dolayı Atbasar kültürünün mensuplarının sadece avla değil, aynı zamanda askeri çatışmalara da girdikleri tahmin edilmektedir. Mezarlarda çok az sayıda seramik buluntuya rastlanmıştır.¹¹

Son yıllarda Doğu Kazakistan'da kazısı gerçekleştirilen neolitik yerleşimleri tanımlamak için Üst-Narım kültürü terimi kullanılmaya başlanmıştır. Bu dönem buluntu merkezleri bağlamında ele alınmaktadır. İrtiş Nehri'nin yukarı havzasında Üst-Narım ve Küçük Kızılyar (Malokrasnoyarsk) sit alanlarının kazıları gerçekleştirilmiştir. Üst-Narım yerleşiminde yaklaşık olarak 800 metrekarelik bir alanın kazısı yapılmış, konut ve ocak izlerine hem günlük yaşam faaliyetleri izlerini taşıyan çukurlara, açmaların 2,5-2,8 m. derinliğinde ulaşılmıştır. Toplam 25 ocak kalıntısı ve çok sayıda taş alet saptanmıştır. Avcılık ve balıkçılıkla uğraşan avcı toplulukların, girişinin nehre bakan yönde olduğu hafif ahşap konutlarda ve çadır tipi barınaklarda yaşadığı düşünülmektedir. Yerleşimlerde boğa, geyik, karaca, koç, kunduz ve tilki gibi hayvanların kemikleri bulunmuştur. Koyun ve keçilerin kemiklerinin mevcudiyetinden dolayı araştırmacılar, söz konusu küçükbaş hayvanların evcilleştirilmiş olduğu varsayar¹².

¹⁰ V. Zaibert, *age.*, s. 130-131

¹¹ *İstoriya Kazakhstana s drevneyshik vremen do nashih dney* (Ed. A. Akişev, M. Asılbekov, K. Baypakov, Zh. Taymagambetov, M. Kozıbayev), Almatı 1993, s. 15-16

¹² K. Baypakov, Zh. Taimagambetov, *age.*, s. 71-72

Doğu Kazakistan'ın Neolitik çağını Batı ve Güney Kazakistan Neolitik buluntularından farklı kılan karakteristik özelliklerinden biri, çakmak taşından imal edilen çeşitli aletlerin arasında yamuk ve yarım daire gibi geometrik şekilli aletlerin görülmemesidir. Buradaki aletler, çeşitli boyutlardaki kesici taşlardan ve yongalardan yapılmıştır. Tek veya her iki yüzü rötuşlu bıçaklar, kazıyıcılar, sapı çentikli ok uçları, dışbükey bıçaklar, mızrak uçları, delici aletler, oraklar ve balık kancası parçaları gibi çakmaktaşı buluntuların sayısı toplam 15.000'e ulaşmaktadır. Taş aletler bakımından Üst Narım kültürü Sibiryta-Altay topluluklarıyla benzerdir. Fakat aynı zamanda Üst-Narım seramiği Güneybatı Kazakistan ve Kelteminar kültürü seramikleriyle benzerlikler taşımaktadır. Seramiklerin yüzeyleri kısa yatay çizgiler biçimindeki baskılarla gövdesi boyunca dekore edilmiştir. Üst-Narım yerleşiminin seramikleri "Andronovo öncesi" bir görünüme sahip olup ve görünüme göre MÖ III. binyılın ikinci yarısında, tarım ve hayvancılığın oluştuğu dönemde yaşamış olan topluluklara aittir¹³. Bu dönem kurşun, bakır ve altın gibi metallerin eritme işlemlerinin yani madenciliğin temellerinin atıldığı bir dönem olarak nitelendirilmektedir. Küçük Kızılyar yerleşimi buluntu bakımından Üst-Narımdan daha erken tarihlidir. Arkaik biçimli seramik ve taş bıçak buluntular bu görüşü doğrular niteliktedir¹⁴. Kelteminar kültürü Amuderya ve Sirderya Nehir'leri arasında, Sirderya Nehri'nin yukarı havzasında ve Aral Gölü'nün kuzeyine kadar yaygınlık göstermiş, MÖ VI.-III. binyıllara tarihlenen Neolitik kültürdür¹⁵. Ural Dağları'nın güneyindeki mikrolit taş aletleri yapma tekniğinin bu bölgeyle ilişkili olduğu belirtilmektedir. Kelteminar kültürünün etkilerini Batı Sibiryta ve Altay coğrafyasında saptanan bazı buluntularda özellikle çakmak taşı aletlerinin biçimlerinde ve seramik süsleme özelliklerinde izlemek mümkündür. Doğu Kazakistan'da Kelteminar kültürünün etkilerinin görülmesine rağmen Doğu Kazakistan kültürlerinin Altay ve Baykal gölü kültürleriyle yakınlığı daha belirgindir¹⁶. Kelteminar kültürleriyle Doğu Kazakistan kültürleri arasındaki ilişki üzerine yeterli çalışma bulunmamaktadır. Dolayısıyla keramik kaplardaki benzerliğin nasıl meydana geldiği konusu yeterince incelenemediğinden sorun olmaya devam etmektedir. Ayrıca Güneydoğu Kazakistan veya Yedisu bölgesi de yeterli incelenemediğinden süreçlerin bütün olarak algılanabilmesi mümkün olmamaktadır.

¹³K. Baypakov, Zh. Taimagambetov, *age.*, s. 71-72

¹⁴ K. Baypakov, Zh. Taimagambetov, *age.*, s. 73.

¹⁵ Sergey Tolstov, *Po drevnim delam Oksa i Yaksarta*, Moskva 1962, s. 27-30.

¹⁶ *İstiriya Kazahstana s drevneyshik vremen do nashih dnei*, s. 16.

1.3.KALKOLİTİK ÇAĞ

Kalkolitik veya diğer bir adıyla Bakır Taş Çağında Kazakistan'ın Tobol ve İrtiş nehirleri arasında Botay kültürü varlık göstermiştir. İnsanlık tarihinde günümüze kadar tespit edilebilen atın ilk evcilleştirildiği kültür olması sebebiyle ayrıcalıklıdır¹⁷. 1980 yılından itibaren sürdürülen kazılar neticesinde ortaya çıkarılan Botay kalkolitik yerleşimi, Kuzey Kazakistan'ın Kökşetau vilayetinin Saumalköl Köyü'nden 1,5 kilometre güneydoğusunda, İşim Nehri'nin bir uzantısı olan İmanburlık Çayı'nın sağ yakasında bulunmaktadır. Yerleşimin yaklaşık olarak 15 hektarlık alana yayıldığı tespit edilmiştir¹⁸. İzleyen yıllarda Kalkolitik Çağa tarihlenen Botay yerleşimi buluntularıyla ortak özelliklere sahip Roşinsk yerleşimi, Selenti Kızıl Yar, Balandin ve Kenötkel yerleşimleri saptanmıştır. Botay kültürünün ilk evresine ait tabakalar, araştırmacılar tarafından MÖ 3700-3100 yılları arasına tarihlenmiştir. Oxford Üniversitesinin radyo-karbon laboratuvarında gerçekleştirilen analiz sonucunda, kültürün erken katmanında saptanan at kemiğinin mutlak tarihi MÖ 3500. yıl olarak belirlenmiştir. Ayrıca bu döneme tarihlenen kültür katmanında bulunan seramik kabında kısırak sütü kalıntısı tespit edilmiştir. Botay yerleşiminde MÖ XVI. yüzyıla kadar yaşam sürdürüldüğü tahmin edilmektedir. Botay kültürünün atın ilk evcilleştirildiği kültür olmasının yanısıra çokgen veya dairesel planlı çukur barınak tipi konutların üst örtülerinin kırlangıç kubbe tekniğine göre inşa edildiği saptanmıştır¹⁹. Bu yönüyle Botay kültürü Orta Asya mimarlık tarihi için son derece önemlidir.

Kazakistan toprakları oldukça geniş coğrafyaları kapsamaktadır. Ülkenin bölgesel dağılımı dikkate alındığında çeşitli iklim şartlarıyla söz konusu bölgelerdeki tabii kaynaklardan dolayı bölgelerarası gelişim çizgisinin ve burada oluşan kültürlerde en erken devirlerden itibaren belirgin farkların yaşandığını görmek mümkündür. Çalışma kapsamında ele alınan Doğu Kazakistan arkeolojik kültürleri, en yoğun şekilde etkileşimde bulunduğu Güney Sibirya, Altay ve Sayan Dağları coğrafyasıyla benzer gelişim özelliklerine sahiptir. Örneğin Orta Kazakistan'ın Kalkolitik devri Botay kültürüyle ilişkilendirilirken, Aral Gölü civarındaki (ve kısmen Güney Kazakistan) Kelteminar kültürünün Tunç Çağına kadar sürdüğü düşünülmektedir. Doğu

¹⁷ Viktor Zaibert, *Eneolit Uralo-İrtişskogo mejdurechya*, Pertopavlovsk 1993, s. 20-21.

¹⁸ Viktor Zaibert, *Botayskaya kultura*, Almatı 2009, s. 237.

¹⁹ Mehmet Kutlu, "Orta Asya'da Tütekli (Kırlangıç) Örtünün Kökeni ve Tarihî Gelişim Aşamaları Üzerine bir Değerlendirme", *History Studies*, 12/5, 2020, s. 2460

Kazakistan'ın Kalkolitik devri ise henüz yeterince incelenmemiş olup Afanasyevo kültürü yayılma sahasına girmektedir. Orta Kazakistan'ın Erken ve Orta Tunç Çağında, Andronovo kültürü etkin iken, Altaylarda Erken Tunç Andronovo'nun yerini Orta Tunç Karasuk kültürü almaktadır²⁰. Bu sebeplerden dolayı çalışmanın bölgesel kapsamını Güney Sibirya'nın Altay ve Sayan Dağları civarındaki gelişmelerle sınırlamak durumunda kalınır. Diğer bölgelerle etkileşim söz konusu olduğunda elbette bu meselelere değinilecektir.

Doğu Kazakistan'ın Kalkolitik Çağı incelemeleri günümüzde yetersiz kalmaktadır. Doğu Kazakistan'ın Kalkolitik devriyle ilgili ayrı bir kültür tespit edilmemişse de bölgede Afanasyevo kültürünün etkilerini görmek mümkündür.

1.3.1. Afanasyevo kültürü

Afanasyevo kültürü, Rusya Federasyonu Dağlık Altay, Minusinsk Havzası, Tuva Cumhuriyeti, Moğolistan Altayları, Doğu Kazakistan ve Doğu Türkistan'ın Altay dağları bölgelerinde tespit edilen ve Kalkolitik Çağa tarihlenen MÖ IV. binyılın ilk yarısı – MÖ II. binyılların başlarını kapsayan kültürdür²¹.

Afanasyevo kültürü ile ilgili ilk çalışmalar S. Teplouhov'un, Minusinsk vadisinde gerçekleştirdiği sekiz yıllık kazıları neticesinde ortaya konulmuştur. S. Teplouhov araştırmalarını Minusinsk havzasındaki Yenisey Nehri'nin sol yakasında Bateni köyü civarında gerçekleştirmiş, Erken devir Sibirya kültürlerinin tanımlaması ve sınıflandırmasını yaparken kurganların mimari plan özellikleriyle maddi kültür unsurlarındaki benzerlik ve farklılıkları esas almıştır. Afanasyevo dağının yakınındaki kurgan mezarlığında alçak taş tepeler biçimindeki kurganlara rastlanılmıştır. Kurganların taş örtüsünün altında 1,5m. derinliğe sahip mezar çukurları ve ayakları bükülmüş ve bazen cenin pozisyonunda yatırılmış cesetler saptanmıştır²².

Afanasyevo kültürü Güney Sibirya'yı Tunç Çağı boyunca büyük etki altına alan önemli kültürel ve tarihi dönemdir. Afanasyevo kültürünün mensuplarının, söz konusu bölgede, madencilik ve hayvancılık gibi üretim ekonomisinin temel unsurlarının ortaya çıkmasını sağlayan topluluklar olduğu düşünülmektedir. Afanasyevo kültürünün en

²⁰ Yuri Kiryuşin, *Eneolit i rannaya bronza yuga Zapadnoy Sibiri: Monografiya*, Barnaul 2002, s. 14

²¹ Yu Kiryuşin, *age.*, s. 14

²² Sergey Teplouhov, "Opit klassifikatsii drevnih metallıçeskih kultur Minusinskogo kraya (V kratkom izlozhenii)", *Materialı po Etnografii*, 4, Leningrad 1929, s. 42.

belirgin özelliklerinden biri Sibiry topraklarında kurgan geleneğinin ortaya çıkmasıdır. Böylece, Afanasyevo kültürünün etkin olduğu tarihi dönem madencilik, hayvancılık ve kurganlarda defin gibi unsurlarıyla Neolitik dönemin son evresi ile Tunç çağına geçişin gerçekleştiği bir dönem olmuştur²³.

Hem tekli hem çoklu definlere rastlanılan mezar çukurları taşlarla veya tomruk sırasıyla örtülmüştür. Afanasyevo dönemi kurganlarında sırt üstü fakat dizleri bükük ve yukarı kalkık vaziyette yatırılan cesetler rastlanmıştır. Araştırmacılara göre bu durum, insanların öldükten sonra gömme gününe kadar cenin pozisyonunda bekletildiğini daha sonra yüzleri doğuya bakar biçimde oturtularak defnedildiğini gösterir. Bazı durumlarda cesetlerin yanlara kaydıkları da görülmüştür. Buluntular arasında seramikler, ahşap kapların bakır prangaları, boynuzdan yapılmış küçük çiviler, bakır, gümüş ve altından sol tarafta takılan küpeler, bakır telden halka şeklinde sarılmış yüzükler gibi süsleme parçalardan oluşmaktadır. Seramikler sivri tabanlı, küre gövdeli yuvarlak tabanlı, düz dipli ve büyük boyutlu küplerden oluşmaktadır. Kaplar genelde mezar çukuru duvarının hemen dibinde ve bazen ölünün ayak ucuna konumlandırılmaktadır²⁴.

Doğu Kazakistan'ın Katon-Karagay ilçesinde, günümüzde Afanasyevo kültürüne tarihlendirilen Çernovaya 2 mezarlığı bilinmektedir. Mezarlık Maral geyiği yetiştiren Çernovoye çiftliği yakınında saptanmıştır. Mezarlıkta üç adet kurgan tespit edilmiş ve 1. ve 2. olmak üzere ikisinin kazısı gerçekleştirilmiştir. Birinci kurganın daha önceki dönemlerde soyulmuş olduğu ve insan iskeletine ait bazı kemik parçalar ile aşı boyası kalıntıları bulunduğu belirtilmiştir. İkinci kurgan 6,5x6,5m. ölçülerine ve 0,50-0,60m. yüksekliğine sahip olup taş çitle çevrilidir. Kurganın merkezinde bulunan taş örtünün altında ahşap tomruklarla örtülen mezar çukuru saptanmıştır. Mezar çukurunda cenin pozisyonunda, başı doğuya dönük, ancak sırt üstü yatmasından dolayı diz hizasında bükülmüş ayakları kalkık vaziyette konulmuş fakat zamanla ayakları 40 ve 50 derecelik açıyla sola kaymış, yoğun bir şekilde aşı boyası serpilmiş erkek iskeletine rastlanmıştır. Araştırmacılar ölü gömme geleneği ve seramik buluntu bağlamında kurganları Afanasyevo kültürüne, kalkolitik devre tarihlemiştir²⁵. Bununla birlikte Afanasyevo kültürü dönemine tarihlenen iki maden çıkarma ve işleme merkezi saptanmıştır. Karagoyın maden ocağı Doğu Kazakistan vilayetinin Ulan ilçesinde, Kalba dağının orta

²³ Elga Vadetskaya, *Arheologicheskkiye pamyatniki v stepyah Srednego Eniseya*, Leningrad 1986, s.17-22

²⁴ E. Vadetskaya, *age.*, s. 18-21

²⁵ Abdumanap Orazbaev, Gani Omarov, "Nekotorye itogi arkheologicheskikh issledovaniy Vostochnogo Kazakhstana". *Problemy izucheniya i sokhraneniya istoricheskogo naslediya*, Almaty 1998, s. 27-29.

kısımında, Targın köyünün 2-3 km. doğusunda, Karagoyın deresinin aktığı dağın kuzey yamacında bulunmaktadır. Diğer bir maden ocağı ise Doğu Kazakistan vilayetinin Kürçüm ilçesindeki Besbugu dağının doğu yamaçlarındaki Karçıga maden ocağıdır. Maden ocaklarında Afanasyevo tipi seramik kap parçaları, seramik ağırşak, taş bileme aleti ve tüteklik parçaları bulunmuştur. Ayrıca Karçıga'da Karasuk tipi bıçaklar ile seramik parçaları bulunmuştur. Söz konusu buluntular maden ocaklarının erken devirlerde devamlı olarak kullanıldığını göstermektedir²⁶. Kazakistan'ın Kalkolitik devrinin yerini Andronovo kültürler birliği almıştır.

²⁶ İlya Merts, “Pamyatniki afanasyevskogo tipa Vostochnogo Kazahstana”, (Ed. E.Vadetskaya, A. Polyakov, N. Stepanova), *Svod pamyatnikov Afanasevskoy kultury*, Barnaul 2014, s. 369–372.

1.4.TUNÇ ÇAĞI

Günümüz literatüründe Güney Sibirya ve Kazakistan topraklarında Erken Tunç Çağı'nda en yaygın olan kültürün Andronovo kültürü olduğu genel kabul görmektedir. Kültür adını Yukarı Yenisey'de A. Tugarinov'un 1914'te kazısını yaptığı Açinsk şehri civarındaki Andronovo köyüne yakın konumlanan kurgandan almıştır. Minusinsk havzasında sistematik kazılar yapan Sergey Teplouhov, 1927'de, Afanasyevo kültür katmanından sonra gelen Andronovo kültürünün tanımlamasını yapmıştır²⁷.

Kültür, Batı Sibirya Ovası, Altay Dağları (Obi Nehri civarı), Minusinsk havzası, Güney Ural Dağları ve Kazakistan'ın güney sınırlarına kadarki geniş alana yayılmıştır. Doğudaki sınırlar net olmamakla birlikte Doğu Türkistan'da da bazı buluntular saptanmıştır. Orta Kazakistan Andronovo kültürünün ana merkezi olmuştur. Kültürün günümüzdeki yayılma sahasının geniş olması ve bazı belirgin bölgesel farklılıklardan dolayı tek tipli Andronovo kültürü yerine Andronovo tarihi-kültürel topluluklar birliği terimi kullanılmaktadır. K. Salnikov Güneydoğu Ural bölgesinin Tunç Çağını ve Andronovo kültürünü Fyodorov dönemine (MÖ XVIII-XVI), Alaköl dönemine (MÖ XV-XII) ve Zamarayev Dönemine (MÖ XII-VIII) ayırmıştır²⁸. Kazakistan coğrafyasının Tunç Çağının tarihlenmesi de büyük ölçüde Salnikov'un sınıflandırmasından etkilenmiştir. K. Salnikov Geç Tunç Çağında yeni tip tunç aletler ile ağız kenarına "yaka" eklenmiş seramiklerin karakteristik olduğunu belirtmiştir²⁹. M. Gryaznov kesin tarihlerini belirtmemekle birlikte Avrasya'nın Tunç Çağını Erken, Orta ve Geç dönemlere ayırarak Orta Kazakistan'ın Geç Tunç Çağını Andronovo kültüründen farklı ve Karasük kültürünün etkisiyle oluşan Dandıbay kültürü olarak tanımlamıştır³⁰.

1953'te Kemal Akişev Orta Kazakistan'ın Tunç Çağı maddi kültürünü tanımlayıp sınıflandırmıştır. Andronovo kültürünün gelişim aşamalarını Fyodorov (Nura) ve Alaköl (Atasu) olarak ve Geç Tunç Çağını Dandıbay dönemi olarak tanımlamıştır³¹. Bu çalışmasında K. Akişev S. Kisilev'in Dandıbay kültürü seramiğinin Güney Sibirya Karasük seramiğiyle benzemesinden dolayı Begazı - Dandıbay mezarlıklarının Karasük kültürü mensuplarının göçü neticesinde oluştuğu³² fikrini eleştirmiş ve bu görüşe karşı

²⁷ S. Teplouhov, *agm.*, s. 43

²⁸ Konstantin Salnikov, "Bronzovyi vek Yujnogo Zauralya", *MIA*, 21, Moskva 1951, 94-151

²⁹ K. Baypakov, Zh. Taimagambetov, *age.*, s. 80

³⁰ Mihail Gryaznov, "K voprosu o kulturnoy epohi pozdney bronzı v Sibiri", *KSİİMK*, 64, 1956, s. 27-42

³¹ Kemal Akişev, *Epoha bronzı Tsentralnogo Kazahstana: avtoreferat Dis. Kand. İst. Nauk*, 1953, s. 9

³² Sergey Kisilev, *Drevnaya istoriya Yujnoy Sibiri*, *MIA*, 9, Moskva-Leningrad 1951, s. 143-178

çıkıştır. Akişev'e göre Begazı-Dandıbay kültürü Karasük kültürünün etkisiyle oluşmayıp kendisinden önceki Atasu kültürünün evrilmesiyle şekillenmiştir³³. A. Margulan vd., 1966'da yayımlanan monografik çalışmasında Orta Kazakistan'ın Andronovo kültürünü 2 döneme Nura ve Atasu'ya ayırmış Geç Tunç Çağını ise Begazı-Dandıbay kültürü olarak tanımlamıştır³⁴.

Orta Kazakistan'ın Geç Tunç Çağı üzerine uzun yıllar kazı çalışmaları yürüten K. Akişev³⁵ ve Alkey Margulan Begazı Dandıbay kültürünün Karasük kültürü etkisiyle meydana geldiği fikrini eleştirmiş ve Güney Sibirya kültürlerinden bağımsız geliştiğini savunmuştur³⁶. Begazı Dandıbay mezarlarında saptanan seramik formlarının Karasuk kültürü seramikleriyle benzerliğinden dolayı kültürün nasıl geliştiği konusu günümüzde halen tartışılmaktadır.

TUNÇ ÇAĞI		
M. Gryaznov	K. Salnikov	K. Akişev
Erken Tunç	Fyodorov kültürü (MÖ XVIII.- XVI. yüzyıl)	Nura kültürü (MÖ XVI.- XV. yüzyıl)
Orta Tunç	Alaköl kültürü (MÖ XV.-XII. yüzyıl)	Atasu kültürü (MÖ XIV.-XIII. yüzyıl)
Geç Tunç	Zamarayev kültürü (MÖ XII.-VIII. yüzyıl)	Andronovo tipi Atasu döneminden Begazı-Dandıbay kültürüne geçiş (MÖ XII.-XI. yüzyıl) Begazı-Dandıbay kültürü (MÖ X.-VIII. yüzyıl)

Tablo 1. Kazakistan'da görülen Tunç Çağı kültürlerinin tarihlendirme önerileri.

Orta Kazakistan'ın Andronovo kültürünün Nura döneminin mezar kompleksleri arasında Akşatau, Botakara, Bugulı I, Baybala I, Kosagal ve Kanattas bulunmaktadır. Bu mezar kompleksleri ölü gömme geleneği, mezar mimarisi, seramik şekilleri ve süslenmeleri gibi unsurları itibarıyla Andronovo kültürünün geleneksel özelliklerine sahiptir. Andronovo kültürünün Nura döneminin ölü gömme geleneğinde kremasyonun yanı sıra cesetlerin cenin pozisyonunda sol yana yatırılmaları izlenebilmektedir. İlginç olan husus Bugulı I, Baybala I mezarlıkları örneklerinde olduğu gibi, aynı kompleks içinde hem kremasyona hem de gömüye yer verilmesidir. Kanattaş mezar kompleksinde ise

³³ K. Akişev, *agt.*, s.9

³⁴ Alkey Margulan, Kemal Akişev, Mir-Kasım Kadırbayev, Abdimnap Orazbayev, *Drevnyaya kultura Tsentralnogo Kazakhstana*, Alma-Ata 1966, s. 61

³⁵ K. Akişev, *agt.*, s. 9

³⁶ Alkey Margulan, *Begazı-dandıbayevskaya kultura Tsentralnogo Kazakhstana*, Alma-Ata 1979, s. 333

oturur vaziyette defnedilen örnekler de mevcuttur. Erken Tunç Çağı'na ait mezar anıtların mimarisinde dikey olarak oturtulmuş iri ve uzun kayrak taşlarından oluşan dairesel planlı bir çit duvarı uygulaması görülür. Çit duvarının merkezinde güneybatı-kuzeydoğu yönüne bakan dikdörtgen taş tabut bulunur. Tabutun üzeri iki üç parça iri granit taşla örtülür. Bu tür bir çitin merkezinde, güneybatıdan kuzeydoğuya doğru yönlendirilmiş iki ya da üç granit levhayla kaplı bir taş kutu vardır. Defnedilenlerin yüz hizasına ritüelistik seramik kap konulurken süsleme olarak tunç boncuklar, vahşi hayvanların dişleri ve deniz kabuklarının görülmesi karakteristiktir³⁷.

Andronovo kültüründe toplumun sosyal yapısında değişiklikler meydana gelir, bireylerin toplum hiyerarşisindeki sosyal statüsü vefatlarından sonra onlar adına yapılan mezar anıtlarının mimari özelliklerinden gözlemlenmektedir. Örneğin yüksek statülü bir bireye ait olduğu düşünülen Aksu-Ayulı II kurganının çapı yaklaşık olarak 17,5m. boyutlarındadır. Andronovo toplumunda madenciler ile demir ustalarının büyük rollere sahiptir. Ayrıca çifte gömü uygulaması da görülür. Bu uygulamada erkek vefat ettiğinde eşi ve bazen çocukları da yanında gömülür. Andronovo toplulukları kurak bir iklimin hâkim olduğu dönemde yaşadıkları için nehirlerin yakınlarını mesken etmiştir. Tarım küçük ölçekli olup genelde taş çapalar kullanılmıştır. En belirgin geçim kaynağı ise madencilik ile hayvancılık olmuştur. Atlar en önemli nakliye aracı olmuştur. Hayvancılık büyükbaş ve koyun besiciliğine dayalı olup mevsimsel hayvancılığa geçiş sağlanmamıştır³⁸.

Arkeolojik kazılar neticesinde elde edilen buluntu ve keşifler Orta Tunç Çağının kültürün en gelişmiş dönemi olduğunu göstermektedir. Bu dönemde Orta Kazakistan'da Nura döneminden (Erken Tunç) Begazı dönemine (Geç Tunç) geçişin izlerini taşıyan mezar komplekslerine rastlanılır. Atasu dönemi (Orta Tunç) eserlerinde yapı ve büyüklük bakımından Nura Döneminden farklı lakin Erken Tunç Çağı özelliklerini korumaya devam eden unsurlara rastlanmaktadır. Bu unsurların başında oldukça büyük çit duvarlı kurgan şeklindeki Kızıl-Aray, Belasar ve Kazangap gibi yapılar gelmektedir. Belasar kurganının büyük kayrak taşlardan örülen çit duvarları Begazı yapılarının prototipi olmuştur. Bu çit duvarlar Andronovo mezar çitlerinden devasa boyutlarıyla ve dikdörtgen planlı ikili bazen üçlü güçlendirilmiş ve payandalarla destekli duvarlarıyla farklılık göstermektedir. Atasu dönemi seramiklerinin karakteristik özellikleri ise düz tabanlı küresel gövdeli seramikler olup Andronovo süsleme tekniklerinin devam etmesidir. Bu

³⁷ A. Margulan, *age.*, s.87

³⁸ A. Margulan, K.Akışev, M.Kadyrbayev, A. Orazbayev, *age.*, s. 65

dönem seramiklerinde büyük bir gelişme gözlenir. Daha önce saptanamayan geometrik şekiller ve motiflerin uygulanması söz konusudur. Bunun yanısıra iskeletin yanında küpe, boncuk tarzında altın varakla kaplı bronz süslemelere rastlamak mümkündür. Geçiş dönemi mezar kompleksleri arasında Ayşırak B, Aksu-Ayulı II, Belasar II, Baybala II, Ortau, Egizek I, II ve diğerleri vardır. Geçiş dönemi kurganları Orta Kazakistan topraklarının neredeyse tamamında yaygın olarak karşımıza çıkmaktadır: Nura, Şerubay-Nura, Taldı-Nura, Akkoytas, Tündük, Jarlı, Akşi ırmakları boyunca, Sarısu Nehri, Kent ve Bahtı dağlarında, Kokşetau dağlarında, Temirşi dağlarında yaygın olarak görülmektedir³⁹.

1946'da Karagandı Vilayeti Aktogay ilçesinde bulunan Begazı mezarlığı A. Margulan tarafından keşfedilmiş ve kazıları 1947-1952 yılları arasında gerçekleşmiştir. Begazı kazılarında saptanan buluntularla daha önce kazılan Dandıbay'daki buluntuların benzerliklerin bulunduğu fark edilmiştir. Böylece Begazı kazılarının bulguları arasında Dandıbay kurganlarından sonra sözü edilen kültürün anıtlarına ait ikinci büyük keşif olarak değerlendirilmiştir⁴⁰.

1952'de Bugulı-II mezarlığında, 1955'te Atasu ve Sangru-I buluntu merkezlerinde mezar yapılarında çalışmalar sürdürülür. Atasu ve Sangru-I kazılarında sonra 1955'te Bugulı-III'ün kazıları devam ettirilir. Böylece 1950'lerin ilk yarısında Dandıbay, Begazı, Sangru-I, Bugulı-II ve Bugulı-III mezar kompleksleri araştırmacılara yeni kültüre ilişkin bilgi veren ilk buluntu merkezleri olmuştur⁴¹.

Tespit edilen anıtlara yönelik ilk sistematik yaklaşımın 1952-1953 yıllarında gerçekleştirilir. M.P. Gryaznov, 1952'de kaleme aldığı makalesinde 1933'te kazılarını gerçekleştirdiği Dandıbay mezarlığının 11. Mezarını yeni bulgular ışığında tekrar değerlendirmiş, Begazı mezarlığının keşfedilmesiyle beraber M.P. Gryaznov'un bilinmeyen bir kültüre ait bu iki anıt alanı arasında bağlantı kurmuş, Güney Sibirya'daki Karasuk Kültürüyle olan benzerliklere işaret ederek bulguları bu kültürün batı uzantısı olarak yorumlamıştır. Orta Kazakistan'ın Tunç Çağını Avdronovo ve Karasuk (Dandıbay) olmak üzere başlıca iki evreye ayırmıştır⁴².

³⁹ A. Margulan, *age.*, s. 93 -114; A. Margulan, K.Akışev, M.Kadyrbayev, A. Orazbayev, *age.*, s.67-68

⁴⁰ Arman Beyzenov, A., Viktor Varfolomeyev, Aybar Kasenalin, *Pamyatniki begazı-dandıbayevskoy kulturi Tsentralnogo Kazakhstana*, Almatı 2014, s. 187

⁴¹ A. Margulan, K.Akışev, M.Kadyrbayev, A. Orazbayev, *age.*, s.51

⁴² Mihail Gryaznov, "Pamyatniki karasukskoy epohi v Tsentralnom Kazahstane", *Sovetskaya Arheologiya*, XVI. 1952, s. 161-162

A.Z. Beysenov ve ekibi tarafından 2014'te kültüre ait 30'dan fazla mezar alanı ve 130'dan fazla mezar yapısı olduğu belirtilmiş, bunlar elit mezarlar ve sıradan halka ait basit mezarlar olarak iki gruba ayrılmıştır. Elit mezarları oluşturan mozole tipi anıt yapıların günümüze ulaşmış olanların sayısı basit mezarlara göre daha az olup Aybas-Darası, Bugulı-III, Begazı, Dandıbay, Karajartas, Sangru-I, Sangru-III, Sarıköl, Uytas-Aydos, Yenbek-Suyguş buluntu merkezlerinde kayıtlara geçirilmiş toplam 18 adet mozole saptanmıştır. Mozoleler, aynı mezarlık içinde birbirlerine benzeyen fakat her birinin kendi içinde belirli ölçüde farklılıkları bulunan benzersiz yapılardır. Bununla birlikte yapım teknikleri, kullanılan malzemeler, mimari planları, diğer Tunç Çağı mezarlarına göre devasa olan boyutları ve yapılardan elde edilen buluntularıyla tek bir kültürel geleneğin ürünleri olduklarını gösterirler⁴³.

“Mozole” olarak adlandırılan mezar yapıları kare plana sahip, yükseklikleri yaklaşık 4,00m'ye ulaşabilen büyük granit plakalardan veya düzgün kenarlara sahip taşların kil harcıyla tutturularak üst üste dizilmesiyle inşa edilmiştir. Dikdörtgen granit taşlardan yapılan mezar odasında, etrafını çevreleyen duvar da dahil olmak üzere çift duvarlı ve sıradan mezarlara göre daha büyük bir taş tabut veya mezar bulunmaktadır. Duvarlarının direklerle desteklenmektedir, yapıların bazılarında ise geçit yolları bulunmaktadır. Basit mezarlar, Orta Kazakistan'a yayılmış pek çok buluntu merkezinde bazen de mozolelerle aynı mezarlıklarda yer almaktadır. Buluntu sayısı son derece kısıtlıdır. Mozolelerde görülen özenle imal edilmiş kaplardan farklı olarak çoğu zaman sadece kaba mutfak kaplarına veya Dongal tipi seramik buluntularına sahiptir⁴⁴.

1.4.1. Karasuk kültürü

Geç Tunç Çağında, Sibiry'a'nın Altay, Yukarı Yenisey ve Orta Yenisey bölgelerinde Andronovo kültürünün yerini Karasuk kültürü almıştır. Bu kültürle ilgili ilk kayıtlara Gmelin, Radloff ve Klements'in günlüklerinde rastlanmaktadır. Fakat kültürün tanımlanmasıyla isimlendirmesi ancak 1920'lerde S. Teplouhov'un Minusinsk havzasındaki kazılarında sonra gerçekleşmiştir. Daha sonraki dönemde kültür üzerine M. Gryaznov, S. Kisilev ve Alekseev çalışmalar yürütmüştür⁴⁵.

⁴³ Arman Beysenov, *Pamyatniki begazı-dandıbayevskoy kultury Tsentralnogo Kazahstana*, Almatı 2014, s. 187.

⁴⁴ A. Beysenov, *age.*, s. 187.

⁴⁵ E. Vadetskaya, *age.*, s. 52-53.

M. Gryaznov Karasuk kültürünü Klasik Karasuk ve Geç (Kamennyy Log) Karasuk olmak üzere iki döneme ayırır. Karasuk kültürünün başlangıç tarihi genellikle havzanın doğusundaki (Çin) ve batısındaki (Urallar, Batı Sibirya) benzer özellikler taşıyan bıçaklarla belirlenir. Bununla birlikte, Karasuk dönemi buluntular karşılaştırılırken tam olarak hangi unsurun ön plana çıkması gerektiği hakkındaki fikirler sürekli değişmektedir. S. Teploukhov, Karasuk bıçaklarını Zhou dönemindeki Çin'in bronz bıçaklarına benzerliğine dayanarak MÖ X.-VIII. yüzyıla tarihlendirmiştir. MÖ XII.-VIII. yüzyıla dayalı ikinci kronolojik öneri ise Karasuk bıçaklarının MÖ XIV.-XII. yüzyıllara tarihlenen Anyang'da bulunan bıçaklarla benzerliğinden dolayı S. Kiselev tarafından yapılmıştır. Fakat Anyang'ın kültürünün tarihlenmesi üzerine yapılan çalışmalar Karasuk tipi bıçakların bu kültürde sadece MÖ XIII.-XI. yüzyıllarda rastlanılmaya başlandığı ve Anyang bıçaklarının Batı istikameti kökenli olduğunu fikri baskınlık kazanmıştır. Daha sonraki çalışmalarında S. Kisilev Karasuk bıçaklarının Seymino tipi bıçaklarıyla benzerliğinden dolayı Karasuk kültürünün tarihini MÖ XV.-XIII. olarak önermiştir⁴⁶.

M.P. Gryaznov ise Karasuk kültürünün klasik dönemini MÖ XIII.-XI. yüzyıla, Geç Kamennyy Log dönemini MÖ X.-VIII. yüzyıla tarihlendirmiştir. Ancak günümüzde Karasuk kültürünün MÖ X.-VIII. yüzyıl arasına tarihlendiği kabul görmektedir⁴⁷.

Karasuk dönemine tarihlenen ve en iyi incelenen mezarlıklar arasında Malye Kopeni III (136 kurgan, 285 mezar), Kurgenner I-II (120 kurgan, 180 mezar), Suhoe Ozero II (295 kurgan, 560 mezar) mezarlığı bulunmaktadır. Çoklu gömülerin rastlamanın mümkün olduğu kurganlar kare veya daire planlı çevre duvarlarıyla çevrilmiştir. Definler mezar çukurlarında oluşturulan taş tabutlara yapılmıştır. İri yassı kayrak taşlardan oluşturulan tabutların üstleri tomruk veya ahşap kalaslarla örtülürken en üste tekrar kayrak taşlar döşenmiştir. Klasik Karasuk kurganlarında ölümler başları kuzeye çevrilmiş olup bedenler hocker pozisyonunda defedilmiştir. Daha sonraki dönemlerde cesetlerin başlarının doğuya doğru dönük konumlandırılmasıyla karşılaşılır. Karasuk kültürüne ait yerleşim merkezlerinin arasında en iyi bilinenleri Kamenka IV, Tepsey XII ve Luganskaya II'dir. Yerleşimlerdeki yapılar dikdörtgen planlı olup her bir yapıda birer ocak tespit edilmiştir. Hakasya'nın zengin maden yataklarının Geç Tunç Çağından itibaren işlendiğine dair izlere rastlanılmıştır. Bu bölgelerde cevher eritme alanları, cüraf yığıntıları, döküm kapları gibi maden işlemeye dair araç gereçler saptanmıştır⁴⁸. Karasuk

⁴⁶ S. Kisilev, *age.*, s. 52

⁴⁷ E. Vadetskaya, *age.*, s. 65

⁴⁸ E. Vadetskaya, *age.*, s. 65-66

kültürünün önemi ise ince cidarlı kalıba dökme teknolojisinin yaygın olarak kullanılması ve özellikle bıçakların kabza topuzlarının İskit tipi hançer, bıçak ve kılıçların prototipi olması ve hayvan üslubunda hayvan betimlemelerinin yapılmasıdır.

1.4.2. Doğu Kazakistan'ın Tunç Çağı

Mihail Gryaznov Minusinsk havzası metal silah ve iş aletleri buluntularıyla tipolojik benzerlik bakımından Doğu Kazakistan'ın Tunç Çağını başlıca Erken, Orta ve Geç dönemleri olarak ayırmıştır. Gryaznov Erken Tunç Çağında Minusinsk havzası buluntuları ile Doğu Kazakistan silah ve iş aletlerinin neredeyse aynı olmalarıyla dikkat çekmiştir. Fakat Orta ve Geç Tunç Çağı buluntularında önemli farklılıkların bulunduğu belirtilmiştir⁴⁹.

1950 yıllarında Doğu Kazakistan'da kapsamlı kazılar yürüten Sergey Çernikov çok sayıda mezarlık, yerleşim merkezi, rastgele buluntu ve maden ocakları tespit etmiştir. S. Çernikov Tunç Çağına tarihlendiği Kızıl-Su Nehri'nin kıyısındaki Küçük Koytas; Öskemen şehrinin 16 km. kuzeybatısında Kara-Üzek mezarlığı; Çar Nehri havzasındaki Karacal, Semey Vilayetinin Jarma ilçesinde Janajurt mezarlığı; Abay ilçesinin Çingis-Tau dağı yanındaki Sarıköl 1 mezarlığı ile Sarıköl 1'in güneyinde Tahtay-Bulak çayı kıyısındaki Sarıköl 2 mezarlığı; Üst-Büken mezarlığı, Şilikti vadisindeki Çagan-Oba ve Kanay mezarlıklarının kazılarını yapmıştır. Ayrıca Kanay, Üst-Narım, Küçük-Kızılyar (Malo-Krasnoyar), Truşnikovo, Semey Kum tepeleri (Semipalatinskiye Dyuni), Meşit, Kanay ve Mınçunkur yerleşim merkezlerinin kazılarını gerçekleştirmiştir. Bununla birlikte Moskova, Sankt-Peterburg, Alma-Ata, Semey, Öskemen, Pavlodar, Tomsk şehirlerinin müzelerindeki Doğu Kazakistan Tunç Çağı buluntularını da incelemiştir⁵⁰.

Kanay köyü yakınındaki Erken Tunç Çağı mezarlığında, yüzeyden kayrak taşların dikey konulmasıyla kare planlı mezar çiti saptanmıştır. Toprak mezar çukurunda üzerlerine aşiboyası serpilen, sırt üstü ve başları doğuya dönük yatırılan kadın ve erkek cesetleri saptanmıştır. Tunç Çağı bronz silah ve iş aletlerinin sınıflandırmasını gerçekleştiren Çernikov Doğu Kazakistan'da başlıca üç tip silah grubu belirlemiştir. Buna göre birinci grup ortak Andronovo tipi silahlar, ikinci grup Karasuk tipi silahlarla

⁴⁹ Mihail Gryaznov, "Kazakstanskiy oçag bronzovoy kultury", *Sbornik Kazaki III., (Materialy Komissii ekspeditsionnykh issledovaniy, vyp. 15, seria Kazakhstanskaya)*, Leningrad 1930, s. 149-162.

⁵⁰ Sergey Çernikov, *Vostochniy Kazahstan v epohu bronzy, Materialy i issledovaniya po arheologii SSSR*, 88, Moskva-Leningrad 1960, s. 13-62

bağlantılı Doğu Kazakistan silah grubu ve 3. Grup olarak doğrudan Karasuk tipi silahlardan oluşmaktadır. Tunç Çağı topluluklarının dikdörtgen biçimine yakın porfir ve siyenit gibi oldukça sağlam ince kristalli taş çapa başlıkları buluntularına göre çapa tarımıyla uğraştığı sonucuna ulaşmıştır. Bununla birlikte kemikbilimsel verilere göre büyükbaş ve küçükbaş hayvanlara dayalı besicilik yapılmıştır. Ayrıca Tunç Çağında bölge bakır ve altının yanısıra Avrasya'nın kalay üretiminin başlıca merkezlerinden biri olmuştur⁵¹.

Genel olarak Çernikov Doğu Kazakistan'ın Tunç Çağını dört döneme ayırmıştır:

- 1) Üst-Büken dönemi MÖ XVIII- XVI. yüzyıl;
- 2) Kanay dönemi MÖ XVI.- XII. yüzyıl;
- 3) Küçük Kızılyar (Malo-Krasnoyarsk) MÖ XII.-VIII. yüzyıl;
- 4.) Truşnikovo dönemi MÖ IX- VIII. yüzyıl⁵².

S. Çernikov Doğu Kazakistan kültürlerini Andronovo kültürü kapsamında değerlendirmiş, fakat Truşnikova dönemi seramiklerinin Andronovo tipi seramiğine benzemediğini belirterek Truşnikovo evresini Geç Andronovo olarak tanımlamıştır⁵³.

Orta Tunç Çağına tarihlenen buluntular, Zevakino, Kanay, Koytas, Nurmambet köyleri yakınında saptanan yerleşim ve mezarlıklarda yürütülen kazılardan elde edilmiştir. Kanay köyü yakınında saptanan yerleşimde yaklaşık olarak 50m² dikdörtgen planlı konut izlerine rastlanmıştır. Konut yarı çukur barınak tipinde olup beden duvarlarının belirli kısmı zemin seviyesinin altındadır. Konuta ilaveten birkaç müştemilat birim de saptanmıştır. Ek birimlerin birinden bakır cevheri kalıntıları ve iç yüzeyinde bakır cürufuyla bakır izleri bulunan seramik kap parçası bulunmuştur. Ek birimin diğerindeyse döküm kalıbı parçası tespit edilmiştir. Kanay yerleşiminin güneydoğu kısmında her biri 6 kg'dan fazla kırılmış bakır cevheri parçaları bulunmuştur. Yerleşimin yakınında odun kömürü ile karışık, yaklaşık 10 kg civarında bakır cüruf parçalarını barındıran eritme fırınının kalıntıları ortaya çıkarılmıştır. Cevher yerleşime büyük olasılıkla yakınındaki Narım dağındaki yataklardan getirilmiştir. Sarıköl gölü, Kökdombak ve Küçük Koytas köyleri yakınlarında saptanan mezarlıklarda dairesel, kare ve dikdörtgen planlı iri taş parçalarıyla çitler şeklinde oluşturulmuş, toprak örtüye sahip kurganlar tespit edilmiştir. Söz konusu kurganlarda tespit edilen materyal kültür unsurlarıyla ölü gömme geleneği üzerinde toprak üst örtüsü bulunmayan mezar çitlerle

⁵¹ S. Çernikov, *age.*, s. 75-87

⁵² S. Çernikov, *age.*, s. 92-104.

⁵³ S. Çernikov, *age.*, s. 92-104.

aynıdır. İri yassı kayrak taşlardan yapılan taş tabutlar bazen taşlarla örtülmekte, bazen doğrudan toprağa kazılan dikdörtgen çukurlar ahşap tomruk veya kalaslarla örtülmektedir. Her iki tür kurganlarda mimari özelliklerine bakmaksızın bazen insan cesetleri saptanmaktayken bazen kremasyon söz konusudur. Kurganlara defnedilen kişilerle birlikte konulan seramik kap sayısı ve diğer buluntuların özelliklerinden, toplumda çeşitli sosyal statüye sahip bireylerin bulunduğu düşünülmektedir. Süsleme olarak saptanan buluntular arasında tunç veya bakırdan imal edilen ve yaprak altınla sarılan süslemeler ağırlıklıdır. Doğu Kazakistan'ın Geç Tunç Çağı Güney Sibirya'nın Karasuk ile Orta Kazakistan'ın Begazı-Dandıbay kültürüyle eş zamanlıdır⁵⁴.

Geç Tunç Çağı buluntuları, Truşnikovo köyü, Küçük Kızılyar ve Zevyakino köyleri yakınındaki çok katmanlı yerleşimlerden ve farklı dönemlere tarihlenen malzeme barındıran kurgan mezarlıklardan gelmektedir. Truşnikovo yerleşiminde kare planlı, yarı çukur barınak tipi iki konutun kazısı gerçekleştirilmiştir. Konutların temel seviyelerinde ahşap direklerin izleri saptanmıştır. Duvarların ise ahşap kaplamalı olduğu düşünülmektedir. Yerleşimlerde başlıca iki tip 1) yuvarlatılmış omuzlu, düz veya hafif kıvrılmış ağız kenarına sahip 2) aşırı şişkin gövdeli, düz veya hafif kıvrılmış ağız kenarına sahip seramik kaplar tespit edilmiştir. Ayrıca yuvarlak tabanlı örnekler de mevcuttur⁵⁵.

Zevyakino mezarlığında da farklı kronolojik dönemlere tarihlenen mezarlar ve kurganlar tespit edilmiştir. Geç Tunç Çağının mezarları genellikle taştan tabutlar ile toprağa doğrudan kazılmış olan oval veya dikdörtgen planlı çukurlardan oluşmaktadır. Mezar çukurları ya iri kayrak kaya parçalarıyla ya da tomruk sıralarıyla örtülmüştür. Tekli gönüler ağırlıklı olup ikili veya dörde kadar cesedin saptandığı örnekler mevcuttur. Cesetler cenin pozisyonunda daha çok sağ yana yatırılmışken, az sayıda sol yana, sırt veya karın üstü yatırılan cesetler de görülmüştür. Bazı mezarlarda odun kömürü, cesetlerin üzerine serpiştirilen aşiboyası izleri ve atların kafatasları, kaval kemikleri, koyunların kürek kemikleri, kol, ayak ve kaburga kemikleri saptanmıştır. Buluntular arasında tunç bıçaklar, hançerler, seramik kaplar ve metal, taş ve kemik gibi malzemelerden üretilen çeşitli araç-gereçler saptanmıştır⁵⁶.

Doğu Kazakistan'ın Geç Tunç Çağından Demir Çağına Geçiş olarak nitelendirilen mezarlar (Zevyakino mezar kompleksi) Fariya Arslanova tarafından incelenmiştir. İrtiş Nehri'nin sağ kıyısındaki mezarlıkta, Güney Sibirya ve Altay bölgesinin Karasuk kültürü

⁵⁴ K. Baypakov, Zh. Taimagambetov, *age.*, s. 84-85

⁵⁵ S. Çernikov, *age.*, s. 92-104.

⁵⁶ K. Baypakov, Zh. Taimagambetov, *age.*, s. 86

boylarıyla ölü gömme geleneğinde ortak yönlere sahip MÖ VIII.-VII. yüzyıla tarihlenen mezarlar saptanmıştır. Fakat Zevakino mezarlığında neredeyse hiç seramik buluntu saptanmamıştır. Buluntuların büyük çoğunluğu Karasuk ve Tagar tipi bronz bıçaklardan oluşmaktadır. Söz konusu özelliklerden dolayı Doğu Kazakistan'ın Geç Tunç Çağında Karasuk kültürü mensuplarının bölgeye göç etmiş olduğu sonucuna ulaşılmıştır⁵⁷.

Tunç Çağı kültürleri üzerine diğer çalışmalar A. Ermolayeva tarafından gerçekleştirilmiştir. Araştırmacı İzmailovka mezarlığında toplam 14 mezarın kazısını gerçekleştirmiştir. Mezarların on üçünde tek ceset bulunmuşken birinin boş olduğu anlaşılmıştır. Mezarlar iki gruba ayrılmıştır. Birinci gruba dikdörtgen planlı iri granit taş parçalarından oluşturulan mezarlar dahil edilmiştir. Bu mezarların sekizinin çitleri mevcutken ikisinde herhangi bir üst örtü unsuru görülmemiştir. İkinci grup mezarlar ise üst örtüsü yapısal olarak daha karmaşık ve mezar buluntuları bakımından zengin sayılan mezarlardan oluşmaktadır. Her iki tip kurganlarda cesetlerin başlarının doğuya dönük olarak konulması uygulaması karakteristiktir. İzmailovka mezar komplekslerinin üst örtüleri, Orta Kazakistan'ın Begazı-Dandıbay kültürünün Sangıru I, Bılkıldak I, Enbek-Süyğüş, Aidarlı kurganlarıyla benzerlikler taşımaktadır. Her iki grup mezarlarda toplam 50'e yakın seramik kaplar veya parçaları tespit edilmiştir. Seramikler hem Begazı-Dandıbay tipi hem de Karasuk tipi örneklerle benzerlikler taşımaktadır. Genel olarak buluntuların hem Geç Tunç Çağı hem de Erken Demir Çağı kültürlerine ait unsurlar içeren karmaşık geçiş dönemi özellikleri gösterdiği sonucuna ulaşılmıştır. A. Ermolayeva'ya göre buluntular, Geç Tunç Çağı kültürleri ile Erken Demir Çağı kültürleri arasında etnogenetik bağın veya sürekliliğe dayalı ilişkinin varlığını kesin olarak ortaya koyamamıştır. Araştırmacı söz konusu kültürlerin arasında ilişkilerin görüldüğünü fakat daha çok kültürlerin eş zamanlı olarak varlık gösterdiği fikrini savunmuştur⁵⁸.

⁵⁷ Fariya Arslanova, "Pogrebalnyi kompleks VIII-VII vekov do nashey eri iz Vostochnogo Kazahstana", *V Glub Vekov*, Alma-Ata 1974, s. 46-60

⁵⁸ Antonina Ermolayeva, *Pamyatniki perehodnogo perioda ot epohi bronzy k rannemu jelezu, Arheologičeskiye pamyatniki v zone zatopeniya Şulbinskoy GES*, Alma-Ata 1987, s. 64-94.

1.5. DEMİR ÇAĞI

Orta Asya'nın Demir Çağında, Tunç Çağından farklı olarak mevsimsel hayvancılığa dayalı ekonomiye geçiş sağlandığı fikri genel bir kabuldür. Dolayısıyla Demir Çağı topluluklarının mevsimsel göç (kışlak-yaylak) ve hayvancılık temelli yaşam tarzı sürdüğü düşünülmektedir. Bunun sebebi tespit edilebilen kalıcı yerleşim merkezlerinin sayıca çok az olmasıdır. Bundan dolayı bu topluluklara Mihail Gryaznov, *Erken Göçebeler* veya bölgedeki *İlk Göçebeler* adını vermiştir. Bu tanımlama bölgeyi mesken eden toplulukların adına dair yazılı kaynakların bulunmamasından dolayı uygun görülmüştür⁵⁹. Söz konusu göçebelerin yerleşik hayatına dair çok az veri bulunmasına rağmen onlara dair bilgileri kurgan olarak adlandırılan mezarlardan elde etmek mümkündür. Başlıca kaynak olan kurgan mimarisi, buluntuları ve ölü gömme gelenekleri bağlamında kronolojik, tipolojik ve üslup farklılıkları göstermektedir. Dönemin tarihi bu benzerlik ve farklılıklar sayesinde aydınlatılabilmektedir.

1.5.1. Doğu Kazakistan'ın Erken Demir Çağı (Mayemir Kültürü)

Doğu Kazakistan'ın Demir Çağı kurganlarının kazısı W. Radloff, A. Adrianov, M. Gryaznov, S. Çernikov, S. Sorokin, Z. Samashev ve A. Toleybayev gibi arkeologlar tarafından gerçekleştirilmiştir. Berel kurganında kazılar gerçekleştiren W. Radloff Altay bölgesini başlıca dört tarihi döneme: Bakır-Tunç Çağı, Erken Demir Çağı, Yeni veya Olgun Demir Çağı ve Geç Demir Çağ'larına ayırmıştır⁶⁰. A. Adrianov 1910 yılında Doğu Kazakistan'da 5 farklı mezarlıkta kazılar gerçekleştirmiştir. Bu mezarlıklar sırasıyla İrtiş Nehri'nin sol yakasındaki Karaş köyü yakınlarında, Narım Nehri'nin sol kolu olan Mayemir çayı kıyısında, Altay istasyonuna yaklaşık 7,5km. uzaklıktaki Narım dağının Solneçnyy belok köyü yakınında, Buktırma Nehri'nin doğu yakasında Çernovaya köyü yakınında ve Kara-Kabı (Jammat-Kabı çayı yakınında) çayının sağ yakasındaki kurgan mezarlıklarda kazılar gerçekleştirmiştir⁶¹.

Doğu Kazakistan'ın kronolojisiyle ilgili daha ayrıntılı çalışma Mihail Gryaznov tarafından gerçekleştirilmiştir. Adrianov'un kurgan kazılarından elde edilen verilerden

⁵⁹ Sergey Çernikov, "O termine ranniye koçevniki", *KSİİMK*, 80, Moskva 1960, s. 17-21

⁶⁰ Vasilii Radlov, *Sibirskiye Drevnosti*, VII, Sankt-Peterburg 1895, s. 186-189

⁶¹ Aleksandr Adrianov, "K Arheologii Zapadnogo Altaya. İz poezdki v Semipalatinskuyu oblast v 1911 g.", *İzvestiya Imperatorskoy Arheologičeskoj komissii*, 62, Petrograd 1916, s. 4-55

yola çıkararak, Gryaznov, Altay bölgesinin Erken Demir Çağı evresine Mayemir kurganlarının adını vermiştir. M. Gryaznov Mayemir kültürünün tanımlamasını yapmış ve kültürün diğer kültürlerden ayırt edici özelliklerini yani belirli at koşum takımı bileşenleri, bronz aynaların biçimleri ve kurganlarda demirden imal edilen buluntulara rastlanılmaması (silahların tamamı Karasuk tipli olup bronz malzemeden imal edilmiştir) olarak belirlemiştir. Adrianov'un kazılarını gerçekleştirdiği kurganların buluntularını dikkate alan araştırmacı, Karasuk dönemi ölü gömme geleneğiyle Mayemir kültürü dönemi arasındaki en belirgin farkın kurganlarda insan cesetlerinin yanı sıra, koşum takımıyla donatılmış ve alnından çekiç darbesiyle cansızlaştırılmış atların konulması olarak belirtmektedir. Bununla birlikte Mayemir kültürünün karakteristik özelliğinin bir diğeri olarak ise kurganlarda tespit edilen silah, at koşum takımı bileşenlerinin ve diğer nesnelerin hayvan tasvirli üslupta süslenmesi olarak belirlemiştir Mihail Gryaznov'un söz konusu tanımlamalar günümüzde de güncelliğini korumaktadır. M. Gryaznov, Altay'ın Erken göçebe kültürlerini başlıca üç kronolojik döneme: Mayemir (MÖ VII.-V. yüzyıl), Pazırık (MÖ V.-III. yüzyıl) ve Şibe (MÖ II. yüzyıl) evrelerine ayırmıştır⁶². Daha sonraki çalışmasında Mayemir evresi gözden geçirilmiş ve MÖ VII.-VI. yüzyıla tarihlendirmiştir⁶³.

Doğu Kazakistan'ın Demir Çağı kurganlarının kazısını gerçekleştiren araştırmacılar arasında S. Çernikov ön plana çıkmaktadır. 1935-1971 yılları arasında sistematik kazılar gerçekleştirmiştir. 1949 yılında Doğu Kazakistan'ın güney bölgesinde Tarbagatay dağları ile Zaysan gölünün güneyindeki Çingiz Tau dağları yamaçlarındaki nehir ve çayların kıyılarında bulunan kurgan mezarlıklarında yüzey araştırmaları yapmış ve toplam 113 kurganın yerini tespit etmiştir. Çernikov, Saur ve Monrak dağları arasında bulunan Şilikti vadisinde kuzey güney ekseninde uzanan toplam 57 kurgan tespit etmiştir. Şilikti vadisi kurganlarının on üçünün 8-10 m. yüksekliğinde ve yaklaşık olarak 100 m. çapında olduğu, diğerlerinin ise 3-5 m. yüksekliğe ve 20-40 m. arasında değişen çaplara sahip oldukları belirtilmiştir. Vadinin diğer bölgelerinde de dört kurgan mezarlığının bulunduğunu belirtilmiş, fakat onların sayıca daha az kurgana sahip oldukları saptanmıştır. Çernikov, Şilikti vadisinde merkezi konumdaki mezarlıkta, 7 numaralı

⁶² Mihail Gryaznov, "Pamyatniki maemirskogo etapa epohi rannih kočevnikov na Altaye". *KSİİMK*, XVIII, Moskva-Leningrad 1947, s. 9-17.

⁶³ Mihail Gryaznov, "Severnıy Kazakhstan v epohu rannikh kočevnikov", *KSİİMK*, 61, Moskva-Leningrad 1956, s. 11

kurganın kazısını gerçekleştirmiştir⁶⁴. 7.Şilikti kurganı 42 m. çapında ve 3 m. yüksekliğinde olup üst örtüsü taş ve toprak katmanlardan oluşmaktadır. Kurganın 2.4m. derinliğinde, defin odasının üzerini örten karaçam tomruk izlerine rastlanmıştır. Defin odası 5 m. çapında dairesel bir çukur biçiminde olup 1.8 m. derinliğe sahiptir. Çukurun doğusunda 1.1 m. genişliğinde, 9 m. uzunluğunda ve 1.0-1.3 m. derinliğe sahip, zemine kazılmış bir dehliz saptanmıştır. Dehliz de karaçam tomruk sırasıyla örtülmüştür. Kurganın üst örtüsü katmanları arasında at, boğa ve koyun kemiklerine rastlanmıştır. Kurganda mezar soyguncularının yağmalarına rağmen her tarafa dağılmış erkek cesedi kemik kalıntılarına, geyik ve kuş figürlerine, kabzasız demir bir bıçak kalıntısına, domuz (kaban) dişine ve diğer küçük bir buluntu parçasına rastlamıştır. Çernikov söz konusu kurganı MÖ V.-IV. yüzyıla tarihlemiştir. 1960 yılındaki mevsimsel kazılarda, 5. Kurgan olarak tanımlanan çapı 66m. ve yüksekliği 6m. sahip kurgan kazısı gerçekleştirilmiştir. Zemin seviyesinde pusula yönüne göre 7.10 x 8.30 m. boyutlarında 1 m. derinliğinde bir çukur, bunun doğu yönünde 12 m. uzunluğa 2 m. genişliğe ve 1m. derinliğe sahip dehliz kazılmıştır. Mezar çukurunda 4.8x4.6x1.2 m. boyutlarında 0,7 m. kalınlığına sahip tomruklardan çift duvarlı defin odası inşa edildiği anlaşılmıştır. Odanın tavanı tek sıra halinde döşenen tomruklarla örtülmüş, tomrukların arasına taş sıraları döşendiği, bağlantıyı sağlamak için çentik, geçme gibi herhangi bir işlem yapılmadığı görülmüştür. Zeminde ahşap döşeme kalıntılarına rastlanmıştır. Kapı açıklığının olmadığı belirlenen defin odasında, ahşap döşemenin üzerine yatırılmış iki insan iskeletine ve onlara ait bazı eşyalar bulunmuştur. Dehlizin içi taş parçalarıyla doldurulmuş, defin odasının etrafı ise 1-1.2 m. kalınlığındaki taş katmanlarla sarılmıştır. Daha sonra oldukça yoğun kil ve taş tabakalarının sıralanmasıyla üst örtü oluşturulmuştur. Kurganın tepesinde mezar soyguncularının açmış olduğu kuyu izlerine rastlanmıştır⁶⁵. Kurganda insan iskeleti kemik kalıntılarına, bronz ok uçlarına, demirden bir aletin parçasına, altından geyik figürleri, kuş figürleri, kedigil bir yırtıcı figürleri, domuz figürü, balık figürü, kanatlarını açmış kuş figürü, çeşitli geometrik biçimlere sahip yaprak altından giyim süsleme parçaları, boncuklar vb. buluntular saptanmıştır⁶⁶. Çernikov söz konusu kurganı Erken İskit dönemine yani MÖ VII.-VI. yüzyıla tarihlemiştir. Genel olarak Çernikov Doğu Kazakistan'ın Demir Çağını başlıca iki döneme, MÖ VII.-VI. yüzyıla (Şilikti, Mayemir

⁶⁴ Sergey Çernikov, "Vostočnokazahstanskaya ekspeditsiya", *KSİİMK*, 37, Moskva-Leningrad 1951, s.144-146

⁶⁵ Sergey Çernikov, *Zagadka Zolotogo kurgana. Gde i korga zarodilos iskoifskoye iskusstvo*, Moskva 1965, s. 11-21

⁶⁶ S. Çernikov, *ege.*, s. 22-45

ve Berel) tarihlenen Erken döneme ve MÖ III.-I. yüzyıla tarihlenen Kulajurgin kültürüne ayırmıştır⁶⁷. Mirkasım Kadirbayev, Kazak Altay'ının gelişim aşamalarını Mayemir MÖ VII.-VI., Berel MÖ V.-IV. ve Kulajurgin MÖ III.-I. yüzyıl olarak üç aşamada ele almıştır⁶⁸. Doğu Kazakistan'da Demir Çağı üzerine en güncel kazılar Z. Samashev, G. Omarov (Mayemir ve Berel kurganları) ve A. Toleubayev (Şilikti kurganları) tarafından gerçekleştirilmiştir. Günümüzde, Altay Dağları, Minusinsk vadisi kurganları ve Turan-Uyuk vadisi kurgan kazılarında elde edilen veriler bağlamında, buluntuların tipolojik, stilistik incelemeleri, radyo-karbon ve dendrokronolojik testler neticesinde, Erken Demir Çağı ve Mayemir kültürünün tarihleri daha da geriye çekilmiş olup başlangıcı MÖ IX. yüzyıla tarihlendirilmektedir. Şilikti kurganları da MÖ VIII.-VII. yüzyıla tarihlendirilmekle birlikte şartlı olarak Mayemir kültürü bağlamında ele alınmaktadır⁶⁹.

Doğu Kazakistan'ın Demir Çağı, Altay Dağları kültürleriyle büyük benzerlikler taşımakta olup kısmen ortak çizgide gelişim göstermiştir. Bundan dolayı Altay bölgesini çalışan araştırmacılar Doğu Kazakistan'ı söz konusu kültürler bağlamında ele almaktadır. Genel olarak Altay Dağları civarının kültürleri başlıca iki döneme, Erken İskit ve Pazırık dönemlerine ayrılmaktadır. Araştırmacılar, kazısı gerçekleştirilen ve Orta döneme tarihlenen kurganların sayıca az olduğunu⁷⁰ belirtmektedir.

1.5.2. Pazırık Kültürü

Altay Dağları bölgesinde bulunan ve MÖ 1. binyılının ikinci yarısına tarihlenen kurganlar genelde Pazırık kültürüyle ilişkilendirilmiştir. Pazırık kültürü terimi bilim literatüründe M. Gryaznov⁷¹ ve S. Rudenko'nun⁷² 1930'larda yaptıkları *Pazırık I* ve *Pazırık II* kurganları kazıları sonucunda kullanılmaya başlanmıştır. Pazırık kültürünün mensupları, günümüz literatüründe İskit veya Saka olarak adlandırılmaktadır. Bunun sebebiyse Pazırık kurganları buluntularının Karadeniz'in kuzeyinde bulunan ve

⁶⁷ Sergey Çernikov, "Nekotoriye zakonomernosti istoričeskogo razvitiya rannih kočevnikov (po arheologičeskim materialam Zapadnogo Altaya)", *Tsentrálnaya Aziya v kuşanskuyu epohu*, II. Moskva 1975, s. 282-287.

⁶⁸ *Kazak SSR tarihi: s drevneyshih vremen do naših dney*, (ed: K. Akişev, K. Baypakov, M. Kadirbaev, B. Kumekov), Alma-Ata 1977, s. 187-264

⁶⁹ Zainolla Samashev, Antonina Ermolaeva, Gülnar Dzhumabekova, *Kazahstan v Sakskeyu Epohu. Kollektivnaya Monografiya*, Almatı 2017, s. 101-156

⁷⁰ Yuri Kiryuşin, Aleksey Tişkin, "Osnovniye etapy izučeniya skifskoy epohi Altaya i sopredelnyh territoriy", *Itogi izučeniya skifskoy epohi Altaya i sopredelnyh territoriy*, Barnaul 1999, s. 70-75

⁷¹ Mihail Gryaznov, *Perviy Pazırıkskiy Kurgan*, Sankt-Peterburg 1950

⁷² Sergey Rudenko, *Kultura naseleniya Gornogo Altaya v skifskoe vremya*, Moskva-Leningrad 1953

Herodot'un tanımlamasıyla İskitler olarak adlandırılan topluluklara ait olduğu düşünülen kurganlarda, daha önceki kazılarda tespit edilen maddi kültür unsurlarıyla, yani "*İskit Üçlüsü*"⁷³ olarak tanımlanan *silah, at koşum ve eyer takımları* ile ihtişamlı *hayvan üslubuna* ait süslemeleriyle benzer tipolojik ve stilistik özelliklere sahip olmasıdır.

Pazırık kültürünün yayılma sahası günümüzde Rusya Federasyonu, Doğu Kazakistan ve Batı Moğolistan sınırları içerisindeki Altay Dağlarıyla sınırlıdır. Günümüzde bu kültüre ait 135'ten fazla kurgan mezarlığı ile 600'den fazla kurgan bilinmektedir. Söz konusu kurganların içerisinde saptanan zengin buluntulardan dolayı, yaklaşık olarak 15'inin hükümdarlara ve üst düzey bireylere ait olduğu düşünülmektedir⁷⁴. Bu kültüre ait kurganların arasında en iyi bilinenleri Pazırık, Başadar, Tuyakta kurganlarının yanı sıra Ukok platosu ve Berel vadisi kurganlarıdır.

Pazırık kültürünü tanımlayan özelliklerin başında *ölü gömme geleneği* ile kurgan buluntuları gelmektedir. V. Kubarev ve P. Şulga'ya göre kültüre özgü tanımlayıcı ve belirleyici karakteristik özellikler kısaca şu şekilde özetlenebilir:

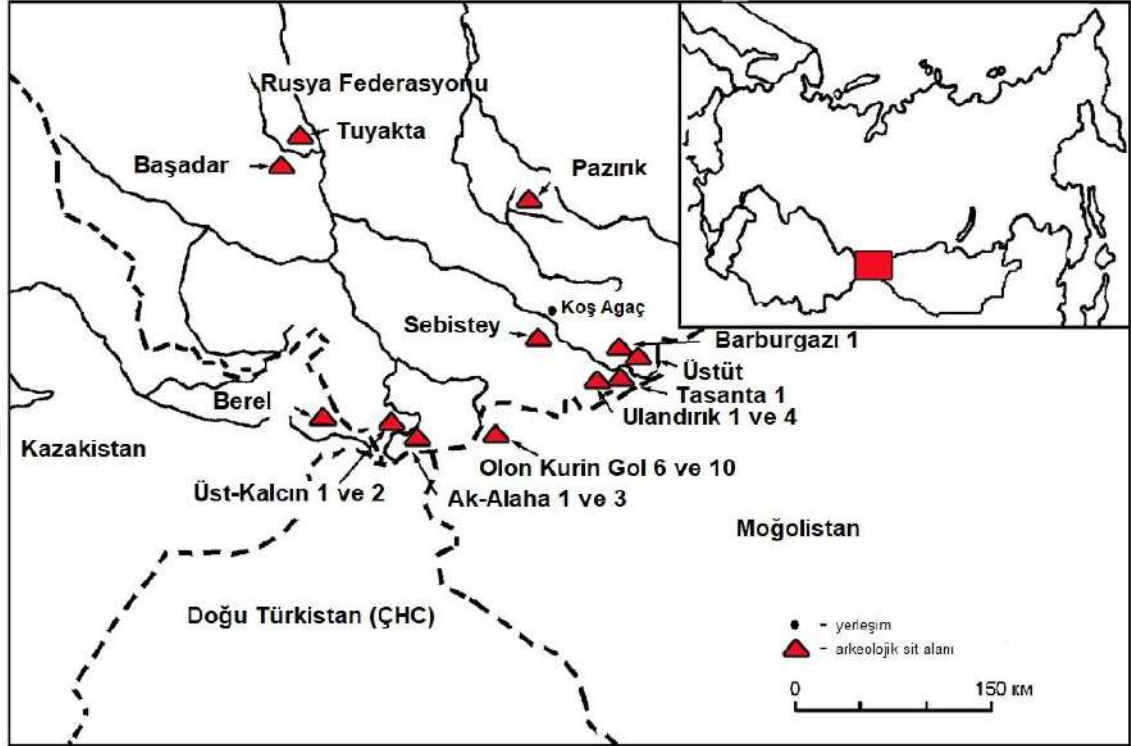
- Pazırık kültürü kurganları hafif sapmalarla kuzey-güney ekseninde düz bir çizgi oluşturacak şekilde sıralanır;
- Pazırık kültürü kurganların tamamının üst örtüleri taş malzemeden örülür;
- Kurganların üst örtüsünün tam merkezine kare veya dikdörtgen planlı tek ve derin bir mezar çukuru kazılır;
- Mezar çukurunun dibinde ahşap tomruk veya kalaslardan defin odası inşa edilir;
- Defin odasının kuzey duvarı yanında at gömüleri konulur,
- İnsan bedenleri ahşap lahit içine veya organik malzemeden yapılmış döşeklerin üzerine konulur,
- Cesetlerin ayakları hafif bükük bir şekilde sağ yanına ve başları doğu yönüne dönük şekilde yatırılır;
- Cesetlerin bel hizasında kemer tokaları, kalça hizasında kemere tutturulan hançer, kılıç, balta ve ayna (kadınlarda) gibi gereçler bulunur⁷⁵.

⁷³ Boris Grakov, Anna Melyukova, "Ob etničeskikh i kulturnih različnostyah v stepnoi i lesostepnih oblastyah Evraziyskoi časti SSSR v skifskoe vremya", *Voprosy skifo-sarmatskoi arheologii*, Moskva 1954

⁷⁴ Aleksey Tişkin, Petr Daşkovsky, *Sotsialnaya struktura i sistema mirovoztreniy naseleniya Altaya skifskoy epohi*, Barnaul 2003, s. 144

⁷⁵ Vladimir Kubarev, Petr Shulga, *Pazırıkskaya kultura (kurganı Çuya i Ursula): monografiya*, Barnaul 2007, s.12

Ayrıca at koşum takımları, giyim unsurları, günlük araç gereçler ve silahlar hayvan tasvirli üslupta imal edilir veya süslenir. Bunların arasında mitolojik varlıklarla mücadele sahneleri ağırlıklıdır.

Harita 1. Pazırık kültürü kurgan mezarlıklarının dağılımı. (<http://old.archaeology.nsc.ru>)

İlk araştırmacıların Pazırık kültürü kurganlarının tarihlendirilmesi rölatif kronoloji yöntemine göre yapılmıştır. Uzun yıllar boyunca Pazırık kültürü MÖ VI-III. yüzyıllara tarihlendirilmeye devam edilmiştir. Ancak, 1980 yıllarında Pazırık kültürü kurganları üç aşamaya ayrılmıştır:

- 1) Erken dönem- MÖ VI. yüzyılın ortası- MÖ V. yüzyılın ilk yarısı, (Başadar 2, Tuyakta 1 ve 2 Kurganları);
- 2) Orta dönem- MÖ V. yüzyılın ikinci yarısı ile MÖ IV. yüzyılın ilk yarısı, (Pazırık kurganları, Ukok ve Berel);
- 3) Geç dönem MÖ IV. yüzyılın ikinci yarısı- MÖ III. yüzyıl veya MÖ II. yüzyılın başı, (Şibe, Başadar 1 ve Katanda kurganları)⁷⁶.

Pazırık kültürünün tarihlenmesi meselesi “İskit/Saka kurganlarının radyokarbon kronolojisi” adlı eserin sonuçlarının yayınlanmasından sonra yeniden gözden

⁷⁶ Yu. Kiryuşin, A.Tişkin, *age.*, s. 70-75

geçirilmiştir. Bahsi geçen eserde bazı buluntular ve ahşap örneklerin test sonuçları Pazırık vadisindeki büyük beş kurganın MÖ 300- 250. yıllar arasında inşa edildiğini, 1. Tuyakta kurganının MÖ 444-430. yıllara tarihlendiğini göstermiştir. 1. Başadar ve 11. Berel (MÖ 322) kurganlarının ise 1. Pazırık ve 2. Pazırık kurganlarıyla (MÖ 325 ile MÖ 272) nerdeyse eşzamanlı olduğu sonucuna ulaşılmıştır⁷⁷. Günümüzde ise Pazırık kültürü MÖ IV-III. yüzyıllar arasında ele alınmaktadır⁷⁸. Çünkü “tipik” Pazırık kültürünün yok olmasının başlıca sebeplerinden birinin MÖ III. yüzyılda Doğu’da kurulmuş olan yeni Hun İmparatorluğunun saldırıları olduğu düşünülmektedir.

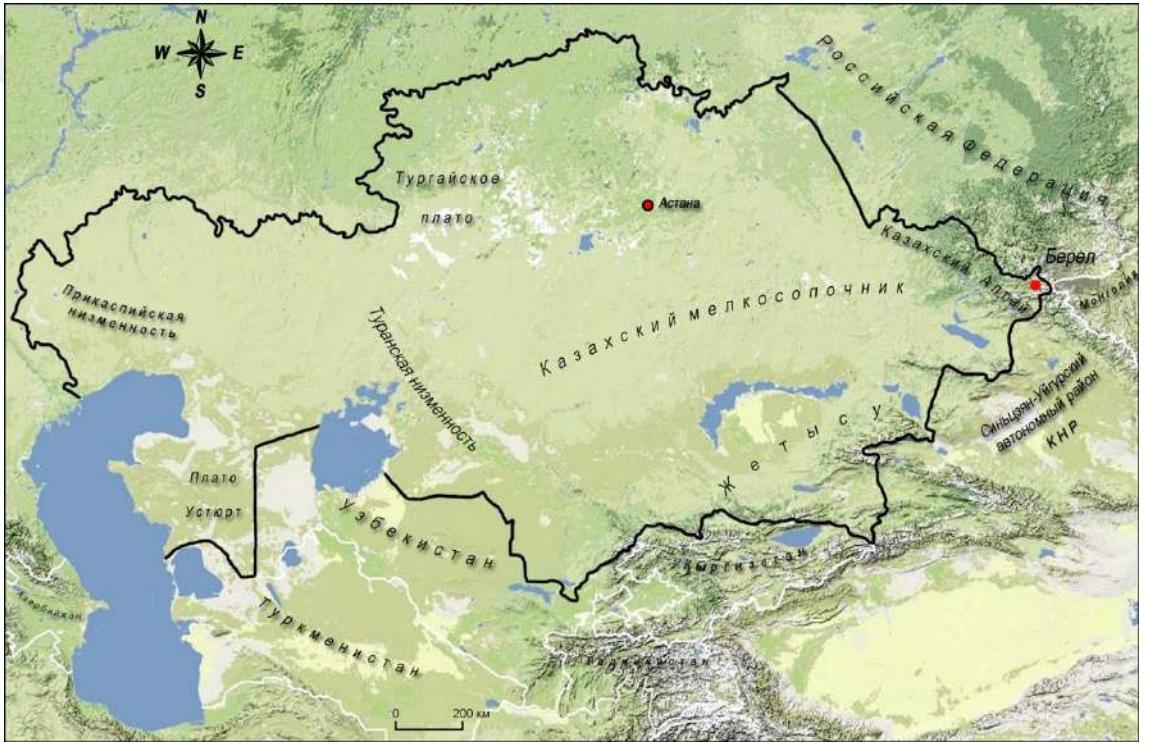
⁷⁷ A.Yu. Alekseev, N.A. Bokovenko, S.S Vasiliev, V.A Dergachev, G.I Zaitseva, N.N Kovaliukh, G. Cook, J. van der Plicht, G. Possnert, A.A Sementsov, E.M. Scott, K.V. Chugunov, *Eurasia in the Scythian Time: radiocarbon and archaeological chronology*, St.-Petersburg 2005, s. 233

⁷⁸ İgor Slyusarenko, “Dendrochronological Dating of Archaeological Sites Associated with Inner Asian Nomads (Pazyryk Culture, 4th–3rd Cent. BC)”. *Principles of Dating in the Bronze, Iron and Middle Ages: Materials of the RussianGerman colloquium*, St. Petersburg 2003, s. 116-118.

İKİNCİ BÖLÜM

2.1. Doğu Kazakistan'da Berel Kurganları

Pazırık kültürünün Doğu Kazakistan'daki uzantısı Berel kurganlarıdır. Berel kurganları, Doğu Kazakistan vilayeti, Katonkaragay ilçesinde, Kazakistan'ın Rusya Federasyonu ve Çin Halk Cumhuriyeti ile sınırlarının birleştiği doğu ucundaki bölgede aynı adı taşıyan köyün yaklaşık 7 km güney-batısında yer almaktadır. Kurgan mezarlığı 174 hektarlık alana yayılmış olup Buktırma Nehri'nin kollarıyla, Kempir ve Kaynar dağlarıyla çevrili vadide, nehir yatağından oldukça yüksek bir düzlükte (Plan 1), deniz seviyesinden 1120 m. yükseklikte konumlanmaktadır⁷⁹.

Harita 2. Doğu Kazakistan'daki Berel Kurgan Mezarlığı (Samashev, 2011)

Berel kurganlarının ilk kazıları ve incelemeleri 1865 yılında Willhem Radloff ve ekibi tarafından gerçekleştirilmiştir. Buktırma Nehri'nin hemen kıyısındaki ve Berel'deki en büyük kurgan olan 1. kurganın yüksekliği Radloff'un anlatımına göre 5,3 -6,4 m., çapı ise yaklaşık 30 m.⁸⁰ olarak ölçülmüştür. Bununla birlikte Radloff halk arasındaki efsaneye göre 1. kurganda altın tahtta oturan bir prensesin gömülü olduğunu ifade etmiş, 1.

⁷⁹ Zainolla Samashev, Galiya Bazarbaeva, Gülnar Dzhumabekova Sagintay Sungatay, "Berel" Albom, Almatı 2009, s. 9.

⁸⁰ Not: Radloffun belirttiği eski ölçülere göre 2,5-3 sajen', çapı ise 14 sajen', 1 sajen' =2,13 m.

Kurgan'ın yer üstü yapısının dairesel biçimli ve üzerinde daha önce yapılan kazılara ait olabilecek herhangi bir ize rastlanmadığını belirtmiştir⁸¹. Radloff defnedilen kişinin cinsiyeti ile ilgili herhangi bir bilgi vermemiştir. Ancak kişinin erkek ve bir hükümdar olduğu düşünülmektedir.

Mezar çukurunun tamamen donmuş bir buz tabakasıyla kaplı olduğunu belirten Radloff, kurgan buluntularına ulaşmak ve buz katmanlarını eritmek amacıyla ateş yakıldığını ve eriyen buzlardan ortaya çıkan suyun kurganın içine akması ve ateşten kaynaklanan küllerin suya karışmasıyla işlerin oldukça zorlaştırdığını ifade etmektedir. W. Radloff'un tespitine göre mezar çukurunun dibinde bir ahşap defin odası bulunmaktadır. Araştırmacı, defin odasında tek parça karaçamdan oyulmuş kapaklı ve üzeri huş ağacı kabuklarıyla kaplanmış bir lahit olduğunu yazmıştır. Ayrıca, lahit kapağının kenar köşelerinde, çivi şeklinde, mitolojik kuş olan grifonların bronz heykelcikleri yerleştirildiğini kaydetmiştir. Söz konusu grifonların toplam dört adet olduğunu, ikisinin konar halde diğer ikisinin de uçar halde betimlendiğini ifade etmiştir⁸².

1. Berel kurganının gerek büyük oluşu, gerekse kişiyle birlikte toplam on yedi atın ve silahların konulmasına dayanılarak defnedilen kişinin bir hükümdar olduğu düşünülmektedir. Lahdin bulunduğu defin odasının kuzey duvarının arkasına başları doğuya yönlendirilmiş on altı at gömüsü yerleştirilmiştir. Atlar, dörtlü gruplar halinde dört sıra şeklinde üst üste konumlandırılmıştır. İlk iki sıradaki atların demir gemleri bulunmuş ve bu sekiz at yoğun bir süslemeyle donatılmıştır. Süslemeler ahşaptan oyulmuş olup altın varaklarla kaplanmıştır. Doğu tarafta bulunan atların süslemeleri diğerlerine nazaran daha gösterişli ve ihtişamlıdır. 17. at ise defin odasında, tek parça tomruktan oyulmuş lahdin hemen yanına konulmuştur⁸³. Atların koşum takımları mitolojik ve stilize edilmiş hayvan figürleriyle süslenmiştir.

Mezar çukurunun kalıcı don tabakasıyla kaplı olmasına rağmen, aynı durumun lahdin bulunduğu defin odası için geçerli olmadığı belirtilmiştir. W. Radloff defin odasının buzla kaplı olmadığını ve içindeki cesedin bazı kemiklerinin (kol, ayak ve kaburga) lahit doğrultusunda dikine değil yatay şekilde bulunduğunu ifade etmektedir. Cesedin zengin kıyafetinin üzerindeki süslemelerin ne zaman çalındığı anlaşılmamaktadır. Radloff daha önce kurganda herhangi bir kazı izine rastlanılmadığını,

⁸¹ Vasiliy Radlov, *İz Sibiri: Stranitsy dnevnik (Aus Siberian, 1893)*. (çev. Tsevin K., Çistova B.), Moskva 1989, s. 449

⁸² V. Radlov, *age.*, s. 450

⁸³ V. Radlov, *age.*, s. 449-450

sonra kurganı korumaları için gece nöbetçileri tayin ettiğini ve onun kazısı esnasında çalınmış olamayacağını öne sürmüştür⁸⁴. Ancak burada ortaya çıkan çelişkili duruma anlamlı bir açıklamada bulunamamaktadır. 1. Berel kurgana ait arkeolojik buluntular günümüzde Rusya Federasyonu'nun başkenti Moskova'daki Milli Tarih Müzesinde muhafaza edilmektedir.

Berel kurganları üzerine araştırmalar Sovyet (1920-1991) döneminde de devam etmiştir. S. Rudenko'nun görevlendirmesiyle, 1959 yılında 1. Berel Kurganının yeniden incelenmesi amacıyla Hermitaj Müzesinden S. Sorokin başkanlığında bir ekip arkeolojik araştırma gezisi düzenlemiştir. Böylece 1. Berel Kurganı tekrar kazılmıştır. Söz konusu kazının yeniden yapılmasının başlıca amaçları defin odasının mimari özelliklerini daha iyi anlamak, radyo karbon ve dendrokronoloji testleri için gerekli ahşap örnek almak olmuştur. Ayrıca W. Radloff'un kazılarında sonra defin odasında ne gibi buluntular kalmış olabileceği merak edilmiştir⁸⁵. Ayrıca Willhem Radloff, Zainolla Samashev'in gruplandırmalarına göre, III. gruba ait dört kurganın ve I. gruba ait üç kurganın kazısını gerçekleştirmiştir.

1. Berel Kurganının defin odası mimarisine ait verilerin ve buluntuların yeniden incelenmesinde araştırmacı, bu kurganda saptanan buluntuların büyük ölçüde Pazırık, Başadar, Tuekta ve Katanda kurganlarındakilerle benzediğini ve ortak bir kültüre ait olduklarını belirtmiştir. Araştırma gezisinin (ekspedisyon) sonucu olarak Sorokin 1. Berel kurganının restitüsyon çizimlerini ve arkeolojik buluntularının listesini oluşturmuştur⁸⁶. Ancak S. Sorokin'in 1959'da gerçekleştirdiği kazılarla ilgili yayınlarda, 1. Berel kurganının yer üstü örtüsünün mimari ve yapısal özelliklerinin bütüncül olarak ele alındığı görülmemiştir.

2019 yazında yerinde gerçekleştirilen incelemelerimizde 1. Kurganın üst örtüsünün kurganın merkezinden çukur açılarak kazıldığı açıkça gözlenmiştir. 1. Berel kurganının üst örtüsü 11. Berel kurganının üst örtüsüyle büyük oranda benzer olduğu görülmüştür⁸⁷.

Berel'deki en güncel çalışmalar Prof. Dr. Zainolla Samashev tarafından 1998 yılında başlatılmış olup günümüze kadar yaz mevsimlerinde kesintisiz olarak

⁸⁴V. Radlov, *age.*, s. 449-450.

⁸⁵ Sergey Sorokin, "Bolshoi Berelsky Kurgan: Polnoye izdaniye materialov raskopok (1865 i 1959 gg.)", *Trudy Gosudarstvennogo Ermitaja*, 7, Leningrad 1969., s. 209

⁸⁶ S. Sorokin, *age.*, s. 208-236.

⁸⁷ Mehmet Kutlu, Leila Kutlu, "Berel'deki 11. Kurgan ve Pazırık Kültürü". *Sanat Tarihi Dergisi*, 29 (1), 2020, s.173-207

gerçekleştirilmektedir. Mezarlıktaki kurganlar kümelenmesine göre başlıca dört gruba ayrılmıştır.

I. grup kurganlar: Üçgenvari terasın ortasında konumlandırılmış olup kuzeybatı-güneydoğu ekseninde sıralanan kurgan dizisi oluşturmaktadırlar (Foto 4,5). Bu grup kurganların büyük çoğunluğu (№ 4, 8, 9, 10, 11, 36 ve diğerleri.) eliptik veya oval planlı üst örtüye sahip olup diğer gruplardan bu özellikleri bakımından kesin bir şekilde ayrılmaktadırlar. Bu grubun en büyük kurganı, sıradışı bir şekilde diğerlerinin 300 m. kuzeyinde yer alan 11. kurgandır. Bunun 81 m. daha kuzeyinde ise doğuya doğru kuzeybatı-güneydoğu doğrultusundan hafif sapma yapan 36. Kurgan bulunmaktadır⁸⁸.

II. grup kurganlar: Birinci grup kurganların doğusunda ve üçgenvari terasın ortasına doğru konumlandırılmış II. grup kurganlar çizgisel doğrultuda uzanmış bir kurgan zinciri oluşturmaz, fakat birkaç alt gruptan oluşmaktadır.

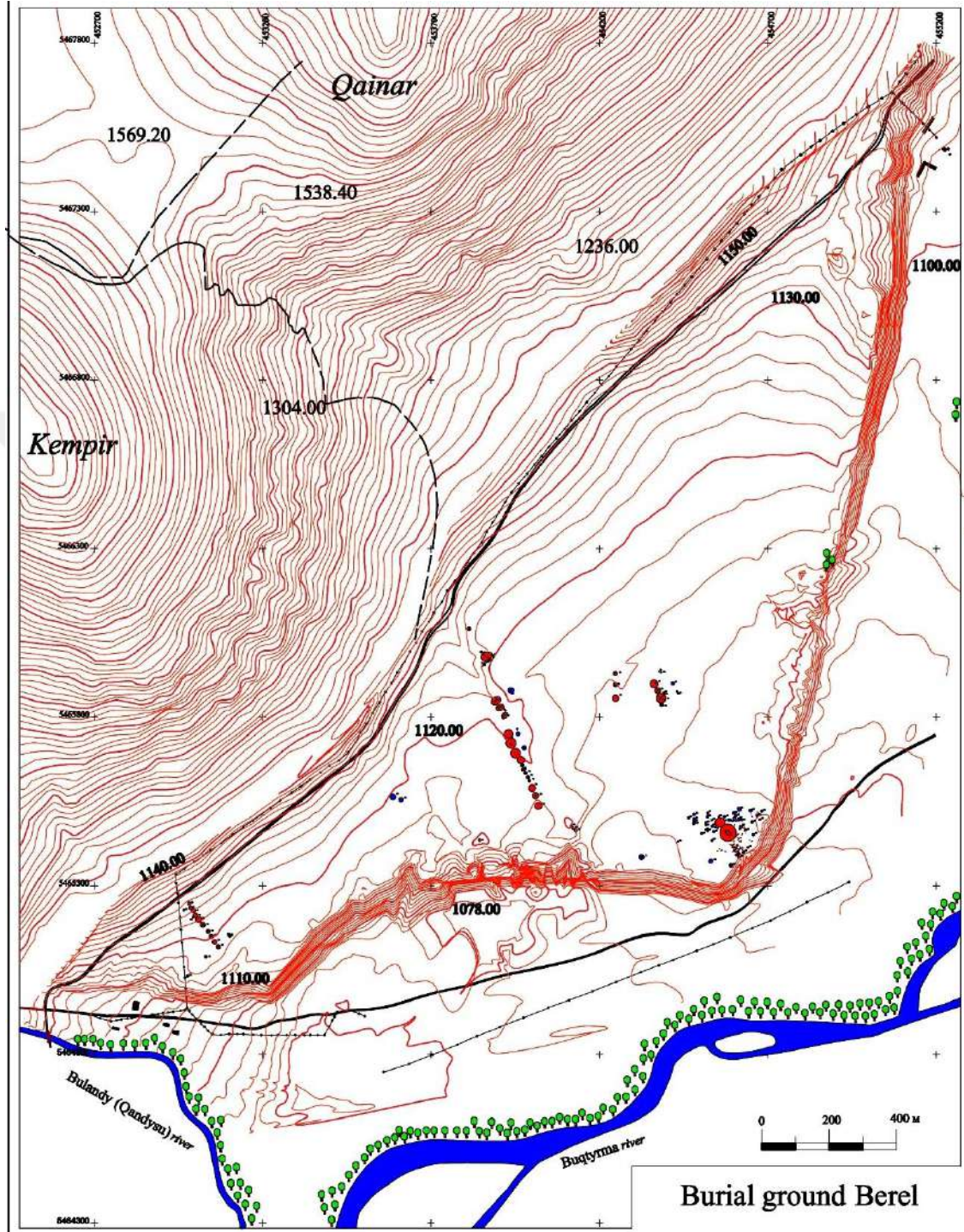
Grubun en büyükleri taş örtüleri dairesel planlı olan 16.,18. ve 19. kurganlar kendi arasında taş yollarla birbirine bağlanmıştır. 18. kurgan dikkat çekici özellikleriyle diğerlerinden öne çıkmaktadır. Bu kurganda mezar odasının üzerinde tamamen korunmuş ve taştan örülmüş bir kubbe örtüsü bulunmaktadır. Ayrıca kurganın etrafını çevreleyen dairesel çit duvarı da saptanmıştır. Bu grupta yer alan büyük kurganların yer üstü yapıları oldukça düzenli ve çok katmanlıdır. Aynı zamanda çitler, sunaklar, yürüyüş yolları gibi birçok özelliğe sahip ek unsurlar da görülmektedir. Bununla birlikte Berel ve diğer Pazırık kültürüne ait taş kurganlarının mimari anlamda diğer kurganlardan temel farkı ise Doğu Kazakistan'daki Mayemir, Şilikti ve Jeldüzek gibi erken tarihli İskit kurganlarına özgü dehliz (dromos) veya imitasyonunun bulunmamasıdır. Bu karakteristik dehliz veya mimari gelenek daha sonra uzun zaman boyunca Kazakistan'ın Üstyurt ve Mangışlak bölgelerindeki Dikilitas ve Meretsay gibi Sarmat kurganlarına kadar devam etmektedir. II. Grupta yer alan küçük boyutlu elit kurganların yer üstü mimari zellikleri ise karmaşık değildir. Bu kurganlar yükseklik bakımından alçak sayılır ve oldukça yoğun bitki örtüsüyle kaplanmışlardır⁸⁹.

III. grup kurganlar: Üçgene yakın şekle sahip ve nehir yatağına göre oldukça yüksek konumda olan terasın, nehre en yakın ucunda, II. grup kurganların güneyinde konumlandırılmıştır. Berel Kurgan mezarlığının en büyük kurganı olan 1. Kurgan, bu

⁸⁸ Zainolla Samashev, *Berel*, Almatı 2011, s.47

⁸⁹ Z. Samashev, *age.*,2011, s.96

grupta yer almaktadır. 1. Kurgana kuzeyden neredeyse bitişik olan ve bu grupta yer alan
2. Kurgan da Saka/İskit dönemine tarihlenmektedir.⁹⁰

Plan 1. Berel Kurgan Mezarlığı. Z. Samashev, 2011

⁹⁰ Z. Samashev, *age.*, 2011, s.98

IV. Grup kurganlar: Bu kurgan grubu, terasın en batı ucunda, diğerlerinden önemli bir mesafede konumlandırılmıştır. Kuzeybatı-güneydoğu yönünde düz bir çizgisel doğrultuda yerleştirilmiş olan bu grup, yapısal bağlamda birbirine benzer, 30.,31.,32., 33., 34., 40.,41. ve 42. gibi kurganlardan oluşmaktadır. Bu grup, kurganlara farklı yönlerden bağlanan Proto-Türk ve Göktürk dönemine ait birkaç kurgan kümesinden meydana gelmektedir⁹¹.

2.2.36. Berel Kurganı ve Mimari Özellikleri

Berel'deki 36. Kurgan I. grupta yer almaktadır. Kurgan mezarlıktaki büyüklük ve buluntu zenginliği bakımından 1. Kurgandan sonraki en önemli kurgan olan 11. Kurganla aynı grupta yer almakta olup mezarlığın en kuzeyinde, 11. Kurgan'ın 81 m. kuzeyinde bulunmaktadır. 11. kurganla 36. Kurgan'ın aynı grupta ve birbirine yakın olarak konumlanması, defnedilenlerin aynı aile veya hanedanın üyeleri olduğuna işaret etmektedir. Fakat bununla birlikte 36. Kurgan'ın 11. Kurgandan belirli bir mesafede olması, kurganlar dizininden hafif sapmış olması, boyutu bakımından daha küçük olması ve mezar çukurundaki defin odasının bazı yapısal özelliklerinin farklı olması⁹² bu kurganı ayrıntılı incelemeyi gerektirmektedir.

2.2.1. Üst Örtü

Kurganın çapı 21.7 x 22.3 m. olarak ölçülmüş,⁹³ üst örtüsü yoğun bir bitki tabakasıyla kaplaması ve arazinin tarım amaçlı işlenmesinden dolayı zarar görmüştür. Kazı öncesinde kurganın örtüsünü oluşturan bazı taşların zeminden sadece 0.2 m. yükselmekte olduğu gözlemlenmiştir. Örtünün katmanları orta büyüklükteki taşlardan oluşmaktayken, elle yapılmış olan seramik parçaları ve bazı hayvanların kemik parçaları da görülmüştür⁹⁴.

Kurganın üst örtüsü birkaç yapısal unsurdan oluşmaktadır. Kurganın üst örtüsü, çevresi boyunca, iri taşların dikey olarak konumlandırılmasıyla oluşturulan alçak temel duvardan ve çok katmanlı taş tabakalardan oluşmuştur.

⁹¹ Z. Samashev, *age.*, 2011, s. 103

⁹² Zainolla Samashev, *Otiz altınşı korgan*, Astana 2018, s. 33

⁹³ Z. Samashev, *age.*, 2011,s. 86

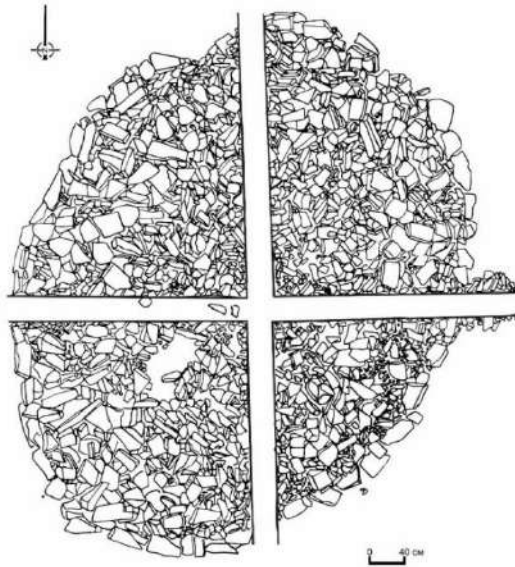
⁹⁴ Z. Samashev, *age.*, 2018, s. 33.

Daha önce yağmalanmış ve yapısal bütünlüğü zedelenmiş bir kurgan olmasından dolayı üst örtüsünü ancak günümüze ulaşmış olan durumuyla incelemek mümkündür. Kurgan kuzeydoğu-güneybatı yönünde uzanan oval planlıdır (Plan 2).

Fotoğraf 1. 36. Kurgan'ın kazı esnasındaki üst örtüsü. (Z. Samashev, 2018:35)

Dağınık vaziyetteki üst örtü taşlarının üst tabakasının temizlenmesinden sonra boyu 12 m. eni ise 9,6 m. olarak ölçülmüştür. Alçak bir tepe görünümlü üst örtünün en yüksek noktası olan merkezindeki yüksekliği 0,7-0,8 m. olarak ölçülmüştür. Örtü yapıyı taşıyan, dağılmasını önleyen ve temel duvar işlevi gören, dış ve iç olmak üzere dairemsi planlı iki taş duvarın yanısıra iri kaya parçalarının, yassı veya dikdörtgen taşların dikey veya merkeze doğru eğimli olarak birkaç tabaka şeklinde dizilmesiyle oluşturulmuştur.

Plan 2. 36. Kurgan'ın kazı sırasındaki üst örtüsü (Z. Samashev arşivinden)

Fotoğraf 2. Bitki tabakası temizlendikten sonra kurganın üst örtüsü. (Z. Samashev, 2018:84)

Taşlar kurganın temel duvarından merkezine doğru eğimli olarak 2 sıra halinde döşenmiştir. Kurganın Berel'deki diğer kurganların üst örtülerinden başlıca farkı kullanılan taşların büyük çoğunluğunun uzun, ince ve dikdörtgen (kabayonu) taşların kullanılmasıdır. Üst örtü yapımında harç benzeri malzeme kullanılmamış, dolgu malzemesi olarak ince kırılmış taşlar, toprak ve çakıllar kullanılmıştır⁹⁵.

Fotoğraf 3. Bitki tabakası temizlendikten sonra kurganın üst örtüsü. (Z. Samashev, 2018:84)

⁹⁵ Z. Samashev, *age.*, 2018, s. 33.

Fotoğraf 4 Üst örtüyü oluşturan taşlar. (Z. Samashev, 2011:84)

Fotoğraf 5. Üst örtü ve mezar çukuru. (Z. Samashev, 2011:84)

2.2.2. Mezar Çukuru ve Defin Odası

Kurganın taş örtüsü açıldıktan sonra mezar çukurunun üzerinde yaklaşık 0,3-0,5 m. yüksekliğine sahip bir toprak tepe tespit edilmiştir. Tepenin ve mezar çukurunun tam ortasında 1,2 m. yüksekliğe sahip dikey olarak konumlanan bir dikilitaş saptanmıştır. Kurganın kubbemsi örtüsünü mezar çukurundaki yatay taş katmanlarına bağlayan yapının başlıca omurgası olduğu veya dünyanın dikey eksenini fikriyle konulmuş olabileceği düşünülmektedir⁹⁶.

Mezar çukurunun kuzeybatı-güneydoğu yönünde uzanan dikdörtgen planlı olarak kazılmış olduğu tahmin edilmektedir. Fakat mezar soyguncularının tahribatı neticesinde güneydoğu duvarı aşırı genişletilmiştir. Çukurun toprak seviyesinden 1,74m. derinliğine kadar küçük ve orta büyüklükteki taşlar dizilmiştir. 1,74m. seviyesine gelindiğinde mezar çukurun enine dizilmiş dikdörtgen ve yuvarlak hatlı iri taşlara rastlanmıştır. Taşların bazıları dikdörtgen plaka biçimliyken bazıları şekilsiz ve yassıdır⁹⁷.

Fotoğraf 6. Mezar çukurunun ortasına konulmuş dikilitaş. (Z. Samashev, 2018:45)

⁹⁶ Z. Samashev, *age.*, 2011, s. 87

⁹⁷ Z. Samashev, *age.* 2011, s. 87

Fotoğraf 7. Mezar çukuru dolgusu. (Z. Samashev, 2018:45)

36. Kurgan'ın dış defin odasının yapımında 11. Kurgandan farklı olarak taş malzeme kullanılmıştır. Defin odasının örtüsü olarak büyük taş bloklar kullanılmıştır. Dış defin odasının veya taş lahdin inşasında dikdörtgen ve kare kesitli iri taş plakalar kullanılmıştır. Taş blokların üst üste yığılmasıyla oluşturulan defin odasının beden duvarları arasındaki boşluklar 0,15x0,18 m. ve 0,16x0,2 m. boyutlarına sahip ince kırılmış taşlarla doldurularak sabitlenmiştir.

Taş odanın batı ucu, kısmen birkaç katman şeklinde üst üste dizilen ve dikey olarak tek konumlanan uzun taşlardan oluşturulmuştur. Defin odasının güneydoğu kısmında küçük parça halinde duvar kaplaması kalıntıları saptanmıştır. Defin odasının boyu ekseninde dikey olarak konumlanan uzun dikdörtgen taşlar aynı zamanda taşıyıcı unsurlardır. Taş odanın içinde, özgün toprak seviyesinden 3,7m. derinlikte ahşap yapı kalıntlarına rastlanmıştır⁹⁸.

⁹⁸ Z. Samashev, *age.*, 2018, s. 36

Fotoğraf 8. Mezar çukuru dolgusu. (Z. Samashev, 2018:46)

İç defin oda, çapları 0,25-0,27 m. sahip ve üç sıra halinde üst üste konumlanan yığma ahşap bir kutu halindedir. Ahşap yapının zemini çakıl taşlarla kaplanmıştır. Taşların üzerinde zemin döşemesi olduğu düşünülen çürümüş ahşap kalıntıları ile keçe kalıntıları saptanmıştır. Fakat söz konusu ahşap kalıntılarının yer döşemesinden ziyade ahşap lahit olduğu daha olasıdır⁹⁹.

Çizim 1. Dış defin odasının kesit çizimi. (Z. Samashev arşivinden)

Taş defin odasının özgün halinin nasıl olduğu mezar soyguncularının vermiş olduğu tahribattan dolayı anlaşılmamaktadır. Lakin sözlü betimlemeler ve kazı esnasında kaydedilen görsellerden odanın duvarlarının inşasında belirli bir duvar örgü tekniğinin olmadığı, harç benzeri bağlayıcı malzemenin kullanılmadığı, dikey uzun dikdörtgen

⁹⁹ Z. Samashev, *age.*, 2018, s. 36.

taşların defin odasının üstünü örtmesi gereken yassı iri taşları taşıdığı ve bu taşıyıcı taşların arasına taşların yatay olarak dizilmiş olmaları gereklidir. Bununla birlikte taştan yapılmış dış defin odasının içindeki ahşap defin oda üç sıra tomruktan oluşan kapağı ve taban döşemesi bulunmayan “çerçeve” biçimini andıran yaklaşık olarak 0,75-0,81 m. (0,25-0,27m. x 3) yüksekliğine sahip dikdörtgen biçimli bir kutudur¹⁰⁰. Ahşap odanın tam ölçüleri ulaştığımız yayınlarda belirtilmemiştir.

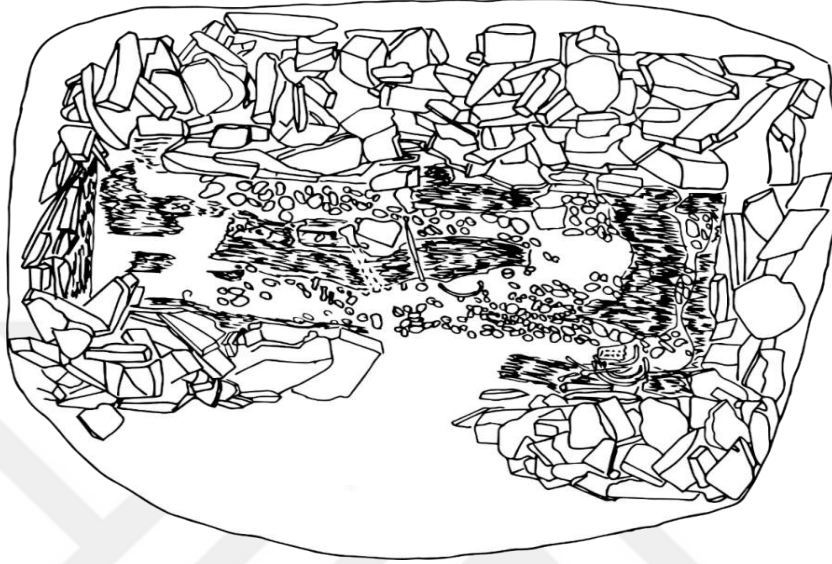
Fotoğraf 9. Dış defin odası işlevi gören taş yapının örtü katmanı. (Z. Samashev, 2018:49)

Fotoğraf 10. İç ahşap defin odası kalıntıları, in situ. (Z. Samashev, 2011:86)

¹⁰⁰ Z. Samashev, *age.*, 2018, s. 36.

Mezar çukurunun derinliği de kesin olarak belirtilmediğinden 3,7m. derinliğinde rastlanılan 0,8 m. ahşap kutu ve zemin döşemesi dikkate alındığında yaklaşık olarak 4,5 -5m. derinliğine sahip olmalıdır. Ahşap defin odasının içine tek parça tomruktan oyulmuş bir lahit ve lahde başı doğuya bakan tek bir insan defnedilmiştir¹⁰¹.

Çizim 2. Ahşap defin odası, in situ. (Z. Samashev arşivinden)

2.2.3. İnsan kalıntıları

Muhtemelen soylu sınıfından kimseye ait olan bu kurgan tamamen yağmalanmıştır. Kazı esnasında belirlenebilen tek unsur defnedilenin vücudunun doğu yönünde olduğudur. Defin odasının kuzeydoğu duvarı yanında dağılmış bir vaziyette kaburga, omur ve kol kemiği kalıntıları saptanmıştır. Bu yığın arasında yaprak altın kalıntıları ve beyaz hamurdan silindirik boncuklar saptanmıştır. Silindirik boncuk buluntuları daha çok kadın kurganlarına özgü buluntular olmasından dolayı söz konusu kurganın erkeğe ait olmasını şüpheli kılmaktadır. Söz konusu buluntudan dolayı kurganın kadına ait olması daha olası görüldüğü belirtilmektedir¹⁰². Kurgana defnedilen insanın kemik incelemelerine dair veriler henüz yayımlanmamıştır.

¹⁰¹ Z. Samashev, *age.*, 2018, s. 36

¹⁰² Z. Samashev, *age.*, 2018, s. 38

Fotoğraf 11. Defin odası ve kuzeydoğu kısmında saptanan insan kalıntıları, in situ. (Z. Samashev, 2018:57)

Çürümüş keçe parçaları kalıntıları tomruk defin odasının duvarlarına keçeden halının asılmış olabileceğini düşündürmektedir. Siyah renkli kalıntılarla altın yaprak parçacıkları taş odanın çeşitli kısımlarında da saptanmıştır. Tomruk defin odasının zemininde ters düşmüş ve boynuzdan oyulmuş figürlü levha bulunmuştur. Bu parçanın defin sırasında konulmuş olduğunun yanısıra daha sonra kemirgenler tarafından taşınmış olabileceği de öngörülmektedir¹⁰³. Kurganın çapının küçük olmasından dolayı donmuş toprak (permafrost) katmanları oluşmamıştır.

2.2.4. At iskeleti

Mezar çukuruyla ahşap defin odasının kuzey duvarı arasındaki boşlukta at gömüsü saptanmıştır. At mezar çukurunun zeminine özellikle hazırlanmış taş “döşek” veya yükselti üzerine konulmuştur. At gömüsü de taş malzemeden oluşturulan kutu içerisine konulmuştur. Mezar soyguncuları tarafından fark edilmediğinden dolayı günümüze kadar defnedildiği vaziyetteki haliyle ulaşabilmiştir. At, ayakları karın altına bükük başı doğu yönünde boynunun altına konulan taşla desteklenerek yatırılmıştır. At iskeleti 7-8 yaşındaki bir aygıra aittir. İki farklı referansa: 1) kafatası, omuz ve toynak kemiklerinin

¹⁰³ Z. Samashev, *age.*, 2018, s. 38

boyutlarına göre yüksekliği yaklaşık olarak 1,36-1,44 m. olarak, 2) kaval, uyluk ve baldır kemiklerine göre yüksekliği 1,28-1,36 m. olarak tanımlanmıştır. Z. Samashev atın ensesindeki yüksekliğinin 1,36-1,44 m. olduğunu daha olası görmektedir¹⁰⁴.

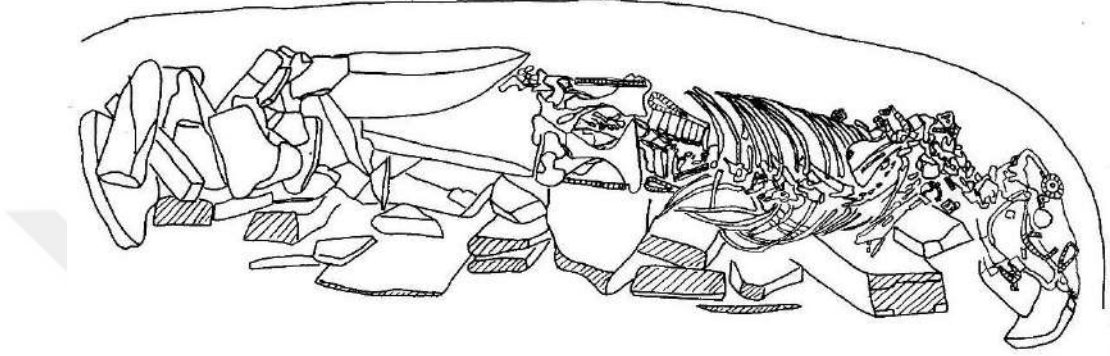
Çizim 3. Ahşap defin odasının kuzey duvarı arkasında saptanan at iskeleti. (Z. Samashev arşivinden)

Fotoğraf 12. Ahşap defin odasının kuzey duvarı arkasında saptanan at iskeleti. (Z. Samashev, 2018:60)

¹⁰⁴ Z. Samashev, *age.*, 2018, s. 39

Zoologların incelemelerine göre at orta kalınlıkta ayaklı atlar ailesindendir. Gençlikte, hayvan nispeten iyi koşullarda tutulmuş ve açlığa maruz bırakılmamıştır. At genç yaşta sağrısına ağır bir darbe almış ve bu sebeple kalça kemiği zarar görmüştür. Bununla birlikte atın ölümünden birkaç yıl önce göğüs kafesinin sol alt kısmından bir kaburgasının kırılmasıyla sonuçlanan darbe aldığı da saptanmıştır. At, alnının sol kısmına, çekiç benzeri 0,20 cm çapındaki yuvarlak uçlu aletle yapılan darbeye cansızlaştırılmıştır¹⁰⁵.

Çizim 4. At iskeleti. (Z. Samashev arşivinden)

¹⁰⁵ Z. Samashev, *age.*, 2018, s. 39

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3.1. At Koşum Takımı Süslemeleri

Birinci grup kurganlar zincirinin en kuzeyinde, dağ yamacına doğru konumlanan 36. Kurgan, boy beyine ait olduğu düşünülen 11. Kurgandan sonra gelmekte ve zincirin son halkasını oluşturmaktadır. Boyutu bakımından Berel'deki soylu kurganlarından çok daha mütevazî olmasına rağmen üst örtüsü ve defin odasında oldukça iri kaya blokları kullanılmıştır. Yoğun bir şekilde yağmalanmış, defin odalarının yapısal bütünlüğü bozulmuş, insana ait neredeyse hiç buluntu barındırmamasına karşın taşlar altında fark edilmeden günümüze, el değmeden ulaşmış at gömüsü ve maral geyiği boynuzundan imal edilmiş atı bezeyen koşum ve eyer takımı süslemeleri sayesinde özgün değere sahiptir. Süslemelerin atın iskeleti üzerinde *in situ* halinde dokunulmadan saptanması MÖ IV. yüzyılın sonu -III. yüzyılın başlarına tarihlenen koşum takımının ve süslemelerinin özgün haliyle rekonstrüksiyonunun yapılabilmesine olanak sağlamıştır.

36. Kurgan'daki atın konumuna bakıldığında iskeletin, ahşap defin odasının kuzey duvarı ile dış taş defin odasının kuzey duvarı arasındaki boşlukta oluşturulan taş bir platform benzeri düzeneğin üzerine, başı doğuya bakar ve ayakları karın altına bükük vaziyette konulduğu, üzerinin taş dolguyla kaplandığını görünür. Koşum takımıyla donatılan at iskeleti, taşlarla kaplanmış olması ve mezar soyguncuları tarafından fark edilmemesi sayesinde günümüze el değmeden ulaşabilmiş oldukça nadir bir örnektir.

2002 yılında gerçekleştirilen kazıda at iskeletinin üzerinde koşum takımına ait toplam 66 adet parça¹⁰⁶ bulunmuştur. Metal bir gem dışındaki tüm parçaların geyik boynuzundan oyulmuş olduğu anlaşılmıştır. Bu süsleme örnekleri Demir çağı Avrasya'sının geyik boynuzundan imal edilmiş en zengin koleksiyonu olma niteliğini taşımaktadır¹⁰⁷. Nadir rastlanılan bir malzemeden imal edilen süslemeler olmasından dolayı pek çok araştırmacının dikkatini çekmiştir¹⁰⁸. Atın iskeleti üzerindeki buluntuların

¹⁰⁶ Z. Samashev, *age.*, 2018, s. 78

¹⁰⁷ Zainolla Samashev, Andrey Borodovsky, "Rogovye ukraşeniya konskoy uzdi i upryaji iz Berelskogo nekropolya", *Aheologiya, etnografiya i antropologiya Evrazii*, 3 (19), 2004, s.83

¹⁰⁸ Zainolla Samashev, *Ejelgi öner*, Almatı 2003, s.138-163; Galiya Bazarbayeva, Gülnar Dzhumabekova, "Ubranstva konya v kültüre koçevnikov", *Materialı mejdunarodnoy naučno-praktičeskoj konferencii «Argınbayevskie çteniya 2»*, Almatı 2014, s. 230-237; Baurjan Besetayev, "İstoriya izuçeniya konskogo snaryajeniya koçevnikov Vostočnogo Kazahstana skifo-sakskogo vremeni", *Vestnik NGU*, 13 (7), 2014, s. 17-28; Andrey Borodovsky, *Drevniy reznoi rog Yujhnoi Sibiri (epoha paleometalla)*, Novosibirsk 2007; Andrey Borodovsky ve Andrey Telegin, "Rogovye ukraşeniya sedla skifskogo vremeni s Priobskogo plato", *Arheologiya, etnografiya i antropologiya Evrazii*, 2 (30), 2007, s. 52-62

dağılımına bakıldığında kurganda saptanan at koşum takımının aşağıda gruplar halinde verilmiş bileşenlerden oluştuğunu (Fotoğraf 13,14,15,15; Şekil 5) görülür:

Dizgin takımı: iki ucu sabit, halkalı metal bir ağızlıktan (gem), ağızlığa geçirilmiş hareketli suluktan, burun, alın, alın ile burun arasındaki dikey kayışlardan, yular, dizgin kayışından ve keçe ile at kılından yapıp at boynuna kayışlarla tutturulan yele kılıfından oluşmaktadır.

Fotoğraf 13. Dizgin süslemeleri grubu, in situ. (Z. Samashev, 2011:88)

Fotoğraf 14. Dizgin süslemeleri grubu, in situ. (Z. Samashev, 2011:89)

Göğüs grubu atın göğüs kafesini saran kayış ile eyer hizasında göğüs ile eyeri birbirine bağlayan iki kısa kayıştan oluşmaktadır.

Eyer takımı tepindirik örtüsünden, yumuşak yastıklardan, ön ve arka kaşlardan, eyeri tutan kolan kayışından, tepindirik kancası kayışından ve keçe çapraktan (eyer örtüsü) ibarettir.

Fotoğraf 15. Eyer süslemeleri grubu, in situ. (Z. Samashev, 2018:69)

Kuskun grubu atın kuyruğu altından geçirilen ve eyere bağlanan kayıştan ve keçeden yapılmış kuyruk kılıfından meydana gelir.

Fotoğraf 16. Kuskun süslemeleri grubu, in situ. (Z. Samashev, 2011:88)

36. Kurgan'daki atın koşum ve eyer takımı süslemelerinin tanımlanması hayvan bedenindeki konumuna ve birbiriyle ilişkisine göre yapılmaktadır. Koşum ve eyer takımı süslemelerinin sınıflandırılması hayvanın başından kuyruğuna doğru hiyerarşik sıraya göre başlıca dört grup halinde:

- 1) Dizgin süslemeleri;
- 2) Göğüs kayışı süslemeleri;
- 3) Eyer takımı süslemeleri;
- 4) Kuskun kayışı süslemeleri olarak ele alınmaktadır¹⁰⁹.

Kurganda saptanan süsleme parçaları çoğunlukla geometrik şekilli olmakla birlikte figürlü betimlemeleri de içermektedir. Süsleme parçaları at iskeletindeki konumlarına bağlı olarak farklı geometrik biçimlere sahiptir. Örneğin alın diski yuvarlak biçimdeyken, göğüs gerdanlığı ters damla şeklindedir. Aynı şekilde kuskun kayışını süsleyen bazı parçalar ince uzun dikdörtgen biçimlidir¹¹⁰.

Figürlü süslemeler aynı figüratif imgenin defalarca tekrarlanması olarak gerçekleştirilmiştir. Figürlü süsleme parçalarının başlıca imgesi birkaç hayvanın uzuvlarının bir araya getirilmesiyle oluşturulan, bazı yayınlarda grifon olarak tanımlanan mitolojik veya çok biçimli (polimorfik) varlıktır. Lakin söz konusu efsanevi varlığı grifon tanımına uyan bütün özellikleri barındırmaması sebebiyle grifon olarak tanımlamaktan kaçınılması gerektiğini vurgulayan Z. Samashev *mitolojik varlık* tabirinin daha uygun olacağını belirtmiştir¹¹¹.

Bununla birlikte, kazı sırasında at iskeleti üzerinde zaman zaman organik malzemeden yani keçe veya kumaştan yapılan örtü, yumuşak eyer, yele kaplaması ve eyeri süsleyen, aşağı doğru salınan balık biçimli “salpınşak” – pendant veya eyer püskülü kalıntılarına rastlanmıştır. Eyer sağrı örtüsü kalıntılarının yanısıra kolan kayışı tokası bulunmuştur. Geyik boynuzundan imal edilen buluntuların büyük çoğunluğu kırmızı renge boyanmış, kısmen yaprak kalay ve yaprak altına sarılmıştır¹¹².

¹⁰⁹ Z. Samashev, A. Borodovsky, *agm.*, s.83

¹¹⁰ Z. Samashev, *age.*, 2018, s. 78

¹¹¹ Z. Samashev, *age.*, 2018, s. 78

¹¹² Z. Samashev, *age.*, 2018, s. 78

3.2. Katalog

3.2.1. Dizgin süslemeleri

1) *At alınlığı*. Atın alnını süsleyen, maral geyiği boynuzundan yapılmış, daireye yakın formda disk biçimli parça 8,5x8,9 cm boyutunda olup kalınlığı 0,3 cm'dir. Diskin merkezine yakın kısmında, önden bakıldığında 0,22x0,20 cm arkadan bakıldığında 0,22x0,18cm boyutunda bir oval biçimli delik vardır¹¹³. At koşum takımı süsleme düzeninin anlamsal önem sırasında diskin baskın bir konumda olması, at başının bu kısmının hayati önem taşıması, aynı zamanda hayvan cansızlaştırılacağında sivri uçlu çekiçe vurucu darbenin yapıldığı vücudun en savunmasız yeri olmasının yanında hayvanların vücut yapısı bakımından en görünür kısmı olmasıdır.

Fotoğraf 17. Alın diski. (L.Kutlu, 07.08.2021)

Alın diski alt kenarlarından açılmış ikişer delikten geçirilmiş yün veya tendon ipliklerle yatay alın kayışına, alt kısmında açılan delikle alın kayışıyla burun kayışını birleştiren dikey kayışa takılmıştır. Bitmiş haliyle alınlık diski birkaç bileşenden: 1) yuvarlak kesitli ve delikli boynuz disk, 2) diskin merkezindeki delikten geçirilen ve yaprak altının püskül ipini sarmasıyla oluşturulan silindirik borucuk, 3) at kılından yapılmış dekoratif altın yaprak sarılı püskülden oluşur. Diskin ön tarafındaki halkaların yüzeyindeki kıvrımlı şekillerin altın varakla, bazı kısımlarının ise yaprak kalayla kaplandığı ve mineral temelli kırmızı renkli boyayla boyanmış olduğu anlaşılmaktadır.

¹¹³ Z. Samashev, *age.*, 2018, s. 79

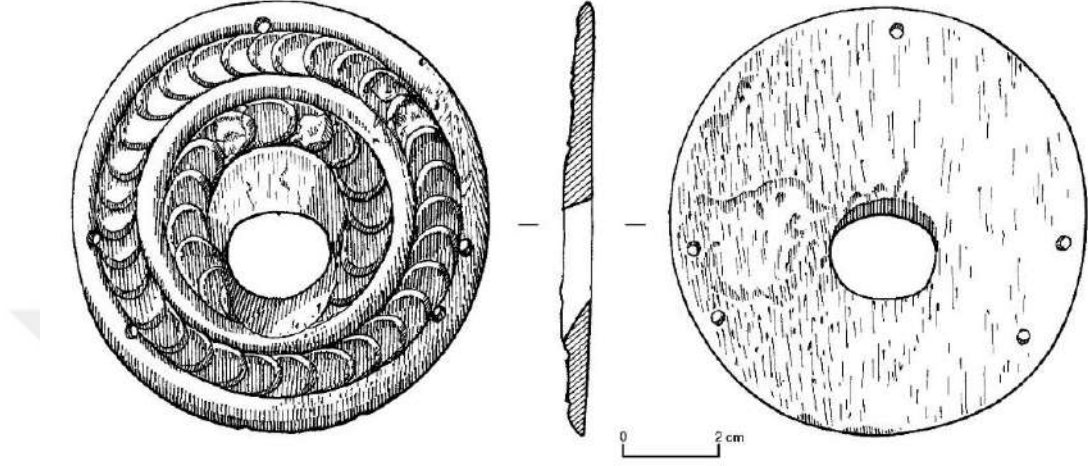
Fotoğraf 17a. Alın diski. (Z.Samashev, 2018:79)

Başlangıçta parça dekoratif bir kompozisyonun uygulanması için özenle işlenmiştir. Belli bir süre sonra dış çevrenin etkilerine maruz kalarak gövdesinin gözenekli tarafından diğer bir deyişle arka yüzünden sıkışarak (2cm daralmıştır) dışbükey biçme doğru, hayvan boynuzunun doğal şeklini alarak deforme olmuştur. Daire kesitli diskin üzerinde 0,5 cm genişliğinde iç içe geçirilmiş ince bordürlü iki halka oyulmuştur. Dış halka parçanın ana hatlarını oluşturmaktadır. Birbirinden bordürlerle ayrılan her iki halkanın yüzeyi pulları andıran üst üste halkalar şeklindedir. 7,5 cm çapa sahip dış halkanın 31 adet pulu saat yönüne ters, 4,7 cm çapındaki iç halkanın pullarıysa saat yönünde üst üste yatırılmışçasına sıralanmaktadır. İç halkadaki pulların 13’u tamamen korunmuşken, 2’si hasar görmüştür. Bu kompozisyonun çarkıfelek motifini andırdığı açıktır. Diskin üzerinde bordür oluklarında açılmış 5 delik bulunmaktadır. Bu deliklerin dördü çift halde 0,10 ve 0,18 cm aralıkla, beşincisi ise diskin alt köşesinde açılmıştır. Deliklerin çapı 0,3cm’dir¹¹⁴.

Pulların belirginliği ve hacimli görünümü pulların dış ve uzun kenarlarının hafifçe kabartılmasıyla verilmiştir. İç halkanın ortasındaki dışbükey yarım dairenin, başlangıçta, Berel’deki diğer kurganlarda saptanan disklere benzer şekilde tasarlandığı düşünülmektedir. Ancak parçaya püskül ilave etme isteğiyle daha sonra yeniden yorumladığı, püskül deliği açarken iç halkada izleri hala görülmekte olan 3 veya 4 pula zarar verilmiş olabileceği düşünülmektedir. Diskin tam merkezindeki dışbükey yarım

¹¹⁴ Z. Samashev, *age.*, 2018, s. 80

daireye zarar verildiğinden şu anki haliyle yarım ay görünümündedir. Alınlık pullarının tamamı yaprak altınla kaplanmıştır. Diskin yüzeylerinde daha önce kullanılmışlığı dair izler görülmekteyken yaprak altın yıpranmamış, bu nedenle parçanın altınla kaplanmasının defin töreninin hemen öncesinde yapıldığı şeklinde değerlendirilmiştir¹¹⁵.

Çizim 5. Alın diski. (Z.Samashev, 2018:80)

¹¹⁵ Z. Samashev, *age.*, 2018, s. 80

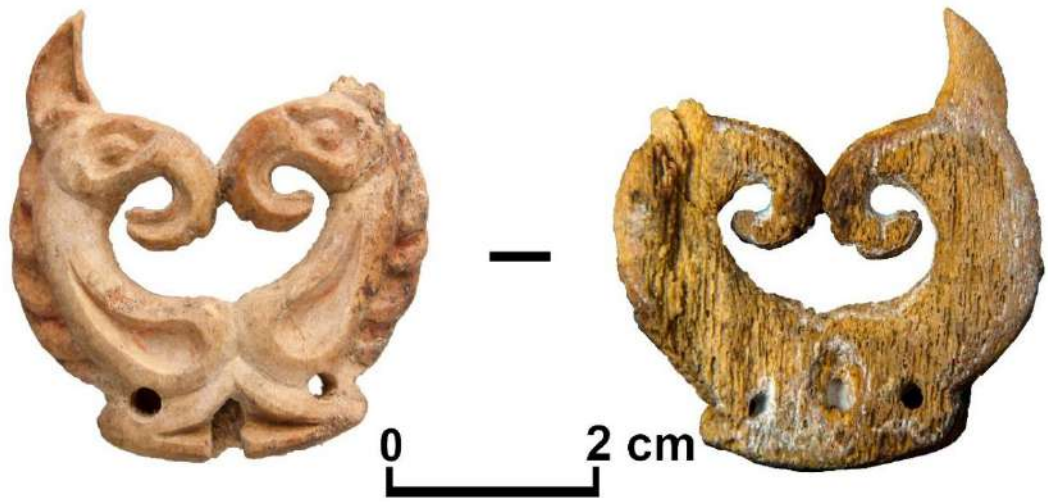
2) *Figürlü alın levhası*: Levha birbirine bakan ve karşılıklı olarak konumlanan grifon başları biçimindedir. Her iki grifonun gövde boyutları aynı olup 3x4 cm'dir. Cepheden bakıldığında sağ tarafta olan grifonun kulağının kopuk olduğu görülmektedir. Sol taraftaki grifonun kulağı 0,8-1cm'dir. Fakat levhacıkların maden eserlerde olduğu gibi kalıba basılarak üretilmediği, elle oyulduğu dikkate alındığında parçaların birebir aynı olması beklenmemelidir. Eser alın kayışını süslemek üzere yapılmış olup atın şakak hizasında saptanmıştır¹¹⁶. Levha genel yuvarlak hatlara sahiptir ve bir maral geyiği boynuzundan oyularak zıt ve simetrik olarak yerleştirilmiş protomlarından, yani uzun ve kavisli boyunlu kuş biçimli mitolojik varlıkların başlarından oluşmaktadır. Antitetik konumlanan grifonların gövdeleri ve içe doğru kıvrılmış, belirgin yalınlaştırılmış tumşukları (gagaları) bitişiktir. Figürlerin karşılıklı olarak konumlanması bütüncül ve simetrik “heraldik” bir görünüm oluşturmaktadır. Lakin tam bir heraldik görünüm elde edilmesi için bu tür kompozisyonların merkezinde bulunması gereken baskın ve ana eksen oluşturur unsur eksiktir. Z. Samashev betimlenen varlıkların grifon olarak tanımlanmasının pek doğru olmadığı görüşündedir. Bunun sebebi bir varlığın grifon olarak tanımlanabilmesi için tamamen veya kısmen “*kuş başlı, keskin pençeli kedigil gövdeli*” olmaları gereklidir. Söz konusu figürler tanıma uymadığı için bu varlıklar stilize edilmiş “akbabalar” olarak tanımlanmıştır. Kuşların büyük ve dik kulakları at kulakları olarak yorumlanmıştır¹¹⁷. Ancak tarafımızca kulakların kurt gibi bir yırtıcı hayvana ait olabileceği ve aşağıya doğru uzanan çıkıntılı kısımların da yele olabileceği düşünülmektedir.

Fotoğraf 18. Figürlü alın levhası. (L.Kutlu, 07.08.2021)

¹¹⁶ Z. Samashev, *age.*, 2018, s. 81

¹¹⁷ Z. Samashev, *age.*, 2018, s. 81

Fotoğraf 18a. Figürlü alın levhası. (Z.Samashev, 2018:81)

Önden bakıldığında figürün kulağı at kulağını andırmaktadır, fakat varlığın profilden betimlenmiş olduğu dikkate alınır, kurt kulağına benzerliği daha baskın görünmektedir. Levhacık yüzeyine işlenen figürlü betimlemeyi baş, yele, boyun ve oturtulduğu temel kısım olarak öğeler halinde incelemek mümkündür. Figürün başı kulak, tumşuk ve gözden oluşmaktadır.

Kulak tasviri. Sol taraflı figürün iyi korunmuş dik, kalkık, tepeden uzayan, orantısız büyük ve üçgene yakın biçimli kulağı vardır. Kulağın sivri ucu hafif içe dönüktür. Kulağın dış yüzeyi oldukça kavisliken iç yüzeyi çok hafif eğridir. Üçgene yakın girinti olarak oyulan kulak boşluğu ve yarım daire şekilli kulak kepçesi hacimli görünüş sağlamaktadır. Kulağın ana hatları bordür şeklindeki pürüzsüz ve ince bir çizgi ile kabartmalı olarak vurgulanmıştır. Sağ taraflı figürün sadece kulak kepçesi korunabilmiştir. Elimizdeki mitolojik varlığın kulak örneği Pazırık kültüründe yaygın olan grifonların kulaklarından farklıdır. Pazırık grifonlarının büyük çoğunluğunun kulakları yuvarlak hatlı olup volüt benzeri bir sarmalla süslenir.

Tumşuk: Betimlenen varlığın imgesinin en belirgin ve göze çarpan ögesi abartılmış büyüklükteki içe doğru kıvrılmış tumşuklarıdır. Her iki tumşuk ağız boşluğunu andıran oluklu eğri çizgilerle detaylandırılmıştır.

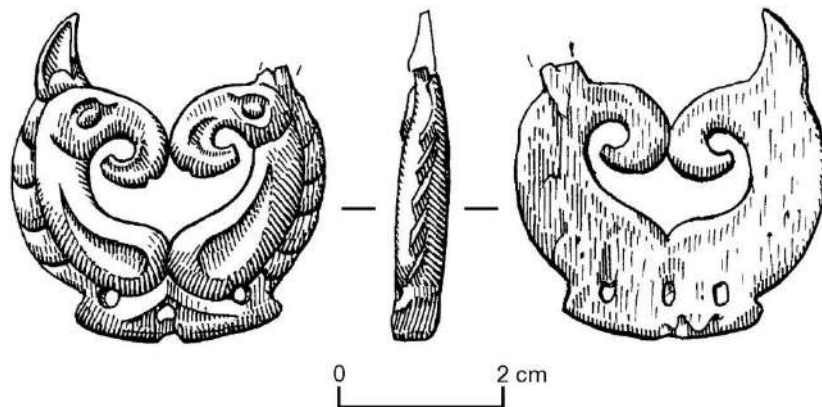
Gözler: yatay bademsi oyuklar halinde yukarıya doğru hafifçe sivrilen ince uçlarıyla küçük, dışbükey göz bebekleriyle birlikte tasvir edilmiştir.

Yele: Yele çizgileri yukarıda bahsi geçen alınlığı süsleyen balık pulu biçimindedir. Pullar sol taraflı figürde 4 ve sağ taraflıda 5 adet olup birbirine dayanmışçasına, kulak hizasından temele doğru büyüklüğü artarak uzamaktadır. Yelenin veriliş şekli onun bazı

mitolojik varlıkların betimlemesinde yaygın görülen sorguç şeklinde yorumlamayı imkânsız kılmaktadır. Buradaki yeleler mitolojik varlıkların dış hatlarını ve genel görünümünü oluşturmaktadır.

Boyun: Levhanın temel biçimlendirici unsuru, çok biçimli yaratıkların eğimli ve dik bir şekilde uzayan boyunlarıdır. Hafifçe genişleyen ve yuvarlatılmış tabanları kaide üzerinde birleşmektedir. Boyunların yüzeyi, özellikle üst kısımda dışbükeydir. Baş ile boyun çene hatlarını andıran çizgiyle ayrılmıştır. Levha süslemesinin en etkileyici unsurlarından biri, figürlerinin boyunlarının alt kısmında gözyaşı şeklinde (pençe veya kuş gagası şeklindeki) oyulmuş kavisli uzun çentiklerdir. Bunların uçları yukarı doğru sivrilerek daralırken alt uçları yuvarlatılmıştır. Çentiklerin basit dekoratif amaçlı unsurlar olmayıp akbabaların kanatlarını ifade ettikleri düşünülmektedir.

Kaide: Figürlerin oturtulduğu bu kısım şartlı olarak kaide diye tanımlanmaktadır çünkü üzerine açılmış delikler sayesinde atın alın kayışına baş aşağı sabitlenmektedir. Kaidenin ortasındaki geniş açılı bir üçgen formuna yakın oluk oyulmuştur. Üçgenin tepesiyle kuşların gövde ve tumşuklarının birleştiği noktalar, figürleri ikiye ayıracak şekilde düz çizgi oluşturması beklenirken figürlerin orantılarındaki farklardan dolayı düz bir çizgi oluşturmamıştır. Kaidenin uçlarının ön yüzlerinde birer geçici delik bulunmaktadır. Levhanın arka yüzündeysen kaidenin ortasında yan bir delik daha açılmıştır. Levhada orta deliğin açıldığı yer hasar görmüş ve böylece ön kısmı kopmuştur. Levhanın yüzeyinde, tıpkı alınlıkta olduğu gibi, delikler bulunmaktadır. Fakat bu parçaların kayışa bağlanma şekilleri farklıdır. Alınlık sıkı bir şekilde bağlanırken çift grifon başlı levhanın alt kısmı boş kalmakta, parıltılı ve hareketli görünmektedir.

Çizim 6. Figürlü alın levhası. (Z.Samashev, 2018:83)

Grifonların yelelerinin yanı sıra göz ve kulak girintileri kırmızı boya ile boyanmışken bazı dışbükey yüzeyler yaprak altın ve kalayla kaplanmıştır. Zamanla, kalay kaplamalar solmuş ve yüzeyden yavaş yavaş uçuşmuştur. Levhanın kulak haricindeki arka yüzü işlenmediği, boynuzun gözenekli dokusundan açıkça görülebilmektedir. Ön yüzdeki figürler düzleştirilmiş ve parlatılmıştır. Alçak kabartma tekniğinde yapılmıştır. 36. Kurgan'da bulunan 60'tan fazla süsleme parçası arasında bu levha en küçük olanıdır. Bu figürlü süsleme alınlığın sağında, yani atın sol şakak hizasında saptanmıştır. Simetri kuralına göre benzer levhanın alınlığın solunda veya atın sağ şakağında da bulunması beklenir. Ne yazık ki sol şakakta bulunması gereken levha ele geçmemiştir. Bunun cenaze töreni sırasında kasıtlı olarak çıkarılması veya kemirgenlerin zararı gibi çeşitli nedenleri olabileceği düşünülmektedir¹¹⁸.

¹¹⁸ Z. Samashev, *age.*, 2018, s. 83

3) 1. *Figürlü levha*. Atın cepheden baktığımızda sol yanağında sol yanak kayışının alın kayışıyla kesiştiği noktada karşılıklı konumlanmış mitolojik varlık figürleri biçimindeki levha bulunmuştur. Figürler dikdörtgen temelli geometrik şekilli oluklu ve püskül için açılan delikli kaideye oturtulan kuş başlı sığın (ala geyik) boynuzludur. Bazı çalışmalarda, bu mitolojik varlık sığın-grifon veya geyik-grifon olarak adlandırılmaktadır.

Parça, maral boynuzundan oyulmuş olup boyutları 5,5 x 4 cm'dir. Betimlemelerin yüzeyleri iyice işlenmiş ve pürüzsüzleştirilmiştir. Levhanın ters yüzü işlenmediğinden arka yüzünde malzemenin derin gözenekli yapısı açıkça görülmektedir. Kaide şeridinin belirgin şekli, çıkıntılı kenarları ve diğer özellikleri nedeniyle levha, simetrisini kaybetmeden dikdörtgen kaideli görünümlüdür. Karşılıklı olarak konumlanan figürler elle oyulduklarından onların arasında mutlak bir özdeşlik gözlemlenmemektedir. Levhacık yüzeyine işlenen figürlü betimlemeyi baş, yele, boyun ve oturtulduğu temel kısım olarak, öğeler halinde incelemek mümkündür. Bu figürler, 2 nolu katalogta tanıtılan levhadan boynuz unsurunun bulunması bakımından farklıdır.

Başlar: Grifonların başları, tımsıklı içe doğru kıvrılmış şekilde profilden betimlenmiştir. Başlar ense hizasından başlayan ve çeneyi belirginleştiren oluk biçimindeki eğik çizgiyle boyundan ayrılmıştır. Gözler, 0,3-0,4 cm çapında, yuvarlak biçimli dışbükey gözbebeklerinin etrafını dolanarak 0,7 cm çapında ve 0,2 cm genişliğinde oyukların oyulmasıyla, alt ve üst kapaklar vurgulanmaksızın belirginleştirilmiştir¹¹⁹.

Fotoğraf 19. Figürlü levha. Kaynak: Z.Samashev, 2018:84

¹¹⁹ Z. Samashev, *age.*, 2018, s. 84

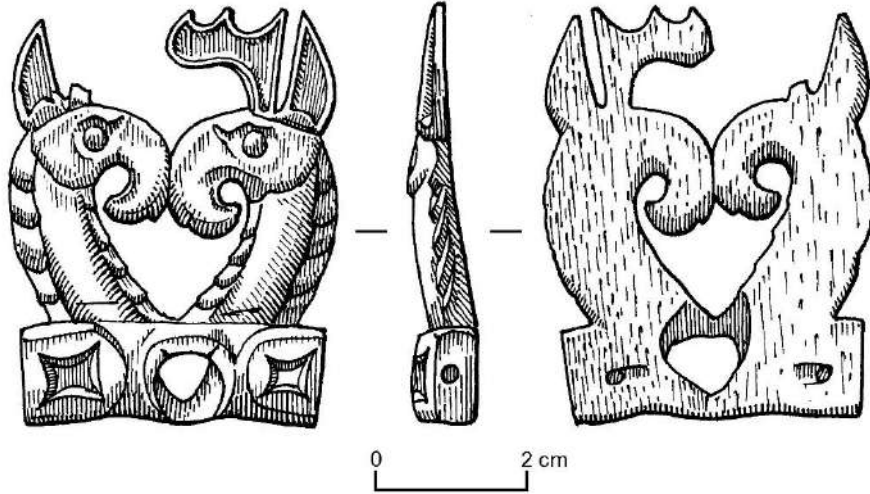
Gözyaşı kanallarının bulunduğu üçgene yakın formdaki gözlerin iç köşeleri kısa fakat derin oyulmuştur. Bununla birlikte içe doğru kıvrılmış tumşukların bitişme hizasında yapılan dikey çizgilerle burun delikleri, ince şeritli çizgilerle ağız boşlukları tasvir edilmiştir.

Boynuz ve kulaklar: Mitolojik varlıkların kulakları Z. Samahev'e göre at veya geyik gibi toynaklı hayvana ait olarak yorumlanmıştır. Ancak tarafımızca kulakların kurt gibi bir yırtıcı hayvana ait olabileceği düşünülmektedir. Boynuzlar geyik boynuzunu andırırken figürlerin kulaklarının aşırı büyütülerek stilize edilmesinden dolayı kesin olarak hangi hayvana ait olduklarını saptamak güçtür. Cepheden bakıldığında sağ taraflı figürün boynuzu tamamen korunmuşken sol taraflı hasar görerek boynuz uzantısı seviyesinde kırılmıştır. Boynuzlar gerçek geyiklerde olduğu gibi sırtı yönünde değil ters yönde, yani figürlerin yüzüne dönük betimlenmiştir. Yatay dalga şeridi şeklinde uzayan kıvrımlı boynuz 1,5 cm uzunluğunda ve 1,9 cm yüksekliğindedir. Boynuzların “taç” şeklindeki sivri uçları oldukça yalınlaştırılmış, kürek boynuzlu sığın geyiği boynuzlarını andırmaktadır. Boynuzun dış kenarı boyunca, derinlik ve hacim algısını belirginleştiren, 0,15 cm derinliğine sahip oyuk ile 0,1 cm kalınlığına sahip bordür şeridi betimlenmiştir. Kulaklar aşırı büyük ve boynuzun yüksekliğiyle orantılıdır. Kulaklar üçgene yakın formda , iç tarafları düz, dış tarafları ise yay biçimlidir. Yüksekliği 1,8 cm, taban genişliği ise 0,5 cm'dir. Kulağın tasarımında, boynuzda olduğu gibi, ince bir kenar şeridi işlenmiş, kulak çukuru vurgulanarak derinlik kazandırılmıştır¹²⁰.

Boyun: Uzun kavisli boyunları olan varlıklar antitetik konumlanan başlardan eğri çizgiyle ayrılmaktadır. Tabana doğru genişleyen boyunların yüzeylerinin kabarıklığı figürü görsel olarak hareketlendirmektedir. Boyunların her iki kenarında 0,3 cm genişliğinde, yüzeyleri ovale yakın şekilli çıkıntılar şeklindeki yele görünümlü şeritler bulunmaktadır. Her şeritte aşağıya doğru sıralanan ve üst üste binen beşer adet “balık pulu” biçimli damlacıklar, figürlü biçimde kesilmiş olan yeleler olarak yorumlanabilirler¹²¹.

¹²⁰ Z. Samashev, *age.*, 2018, s. 84

¹²¹ Z. Samashev, *age.*, 2018, s. 85

Çizim 7. Figürlü levha. (Z.Samashev, 2018:85)

Kaide: Figürler dikdörtgen biçimli bir taban veya kaideye oturtulmuştur. Kaidenin uzunluğu 4 cm, eni 1,3 cm, kalınlığı 0,6 cm'dir. Kaidenin ortasında 1,1x1,2 cm çapında, yukarı doğru açılı ve ek bir süsleme unsuru olan, at kılından yapılan püskülün takılması için bir delik açılmıştır. Deliğin kenarı kabartmalı şerit hattıyla hareketlendirilmiştir. Kaidenin her iki köşesi, içi geometrik biçimde oyulan yuvarlatılmış çıkıntılarla süslenmiştir. Deliğin üst kısmında iki adet sivri kertik gözlenmektedir. Bu kertikler deliğin başlangıçta kaidenin iki ucundaki kovuklar gibi tasarlanıp daha sonra deliğe dönüştürülmüş olabileceği fikrine sürüklemektedir. Kovukların köşegen uzunlukları 1,3 cm, iç boyutları 0,6 cm, derinlikleri 0,2 cm'dir. Kaidenin kenar yüzlerinde levhanın içinden geçen ve arka yüzüne doğru açılan 0,3 cm'lik delikler bulunmaktadır. Açılı delikler süslemeyi kayışa tutturmak için açılmıştır. Figürlü süslemenin yüzeyindeki, yele ve kaide oyuklar zincifre ile boyanmış, boyun yüzeyi yaprak kalayla, bazı yüzeyler ise yaprak altınla kaplanmıştır. Hafif içbükey olan levhanın, arka yüzünün işlenmemiş olduğu boynuzun gözenekli yapısından anlaşılmaktadır¹²².

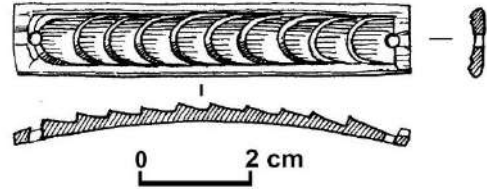
¹²² Z. Samashev, *age.*, 2018, s. 85

4) *Dikdörtgen levha*. Levha 7,5 cm uzunluğunda, 1,3 cm genişliğinde ve 0,25 cm kalınlığındaki uzunlamasına dikdörtgen bir şekle sahiptir. Süsleme atın alın ve burun arasındaki dikey kayışına tutturulan yuvarlak alın diskinin hemen altına dikey olarak takılmıştır. Ham bir boynuzdan oyulan süsleme zaman içinde kurumaya başlayarak 0,5 cm içe doğru bükülmüştür. Levhanın ön yüzü, çevresi boyunca yanlarda 0,2 cm genişliğine ve uçlarda 0,3 cm genişliğine sahip dikdörtgen bir çerçeveye sınırlanmıştır. Dikdörtgen çerçevenin içinde, orijinal kullanıma göre yukarıdan aşağıya doğru yönlendirilmiş ve üst üste binercesine oyulmuş on adet “pul” biçimli süs şeridi oyulmuştur. Her bir pulun ucu hafifçe yükselerek sıralı dalgalar benzeri hareketli görünüm yaratmaktadır. İlk pulun yüksekliği 0,9 cm, genişliği 1 cm'dir. Kabarık olan ucunun zeminden yüksekliği 0,1 cm'dir¹²³.

Levha çerçevesinin her iki ucunda 0,3cm çapında delikler vardır. Delikler pullar ile çerçeve şeritleri arasındaki boşluklarda açılmıştır. Delikler, levhayı yün, deri veya tendondan yapılmış ince bir iplikle kayışa bağlamak için açılmıştır. Ayrıca ipliklerin daha sağlam bağlanması için deliklerin hemen yanındaki şerit yüzeylerinde küçük kertikler oyulmuştur. At yüzünün hemen ortasında dikey bir kompozisyon oluşturan pullar yaprak altına sarılmış ve bazı kısımlarda zincifreyle boyanmıştır. Ön yüzü pürüzsüz ve cilalı olan parçanın, arka yüzündeyse ince bir aletle yer yer yapılan işleme izleri görünmekte olup malzemenin gözenekli yapısı fark edilir.

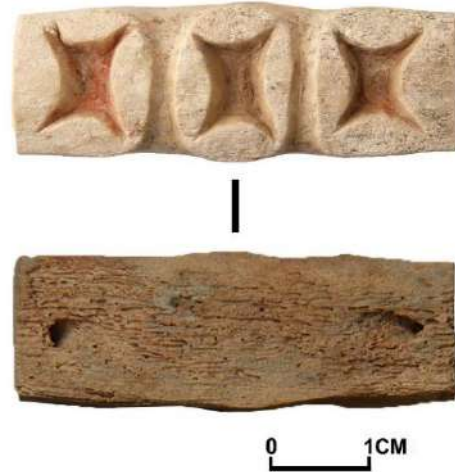
Fotoğraf 20. Dikdörtgen levha.
(Z.Samashev, 2018:86)

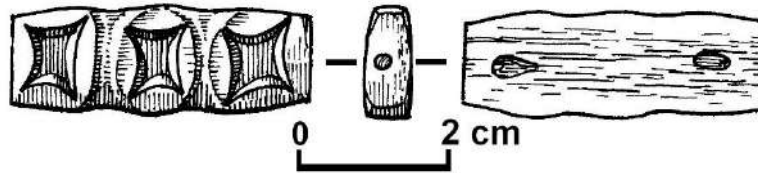
Çizim 8. Dikdörtgen levha.
(Z.Samashev, 2018:86)

¹²³ Z. Samashev, *age.*, 2018, s. 86

5) 1. *Küçük levha*. Maral geyiği boynuzundan oyulmuş dikdörtgen biçimli levhanın boyutu $4,1 \times 1,3 \times 0,6$ cm'dir. Koşum takımının bir parçası atın yanak kayışına, figürlü levhaların arasına takılarak kayış yüzeyini süslemiştir. Levhacığın ön yüzüne dışa doğru taşıntı yapan ve ardışık olarak sıralanan 3 adet kenarları yuvarlatılmış dikdörtgen şekilli süsleme alanı yer alır. Yaklaşık olarak 5x7cm boyutlarındaki süsleme alanlarına içbükey kenarlı eşkenar dörtgen biçiminde şekiller oyulmuştur. Ortadaki diğerlerinden oyuk boşluklarla ayrılırken her iki yanındaki şekil levhanın uçlarına bakan kenarları levha yüzeyiyle aynı seviyededir. Şekillerin derinliği yaklaşık olarak 0,25-0,3 cm'dir¹²⁴. Daire içine oturtulan içbükey kenarlı eşkenar dörtgen şekli Erken İskit sanatında, at koşum takımları süslemelerinde de görülür¹²⁵. Ağırlıklı olarak at koşum takımlarının kayış tokaları süslemelerinde saptanan ikonografi Pazırık kültürü dönemine kadar ulaşmıştır. Levhanın yan yüzlerinde parçanın arka yüzüne geçen açılı delikler açılmış, arka yüzü ise işlenmemiş olup malzemenin gözenekli yapısı görülmektedir. Şekillerin içindeki oluklarda kırmızı renkli zencifre izleri gözlenmektedir.

Fotoğraf 21. Küçük levha. (Z.Samashev, 2018:87)

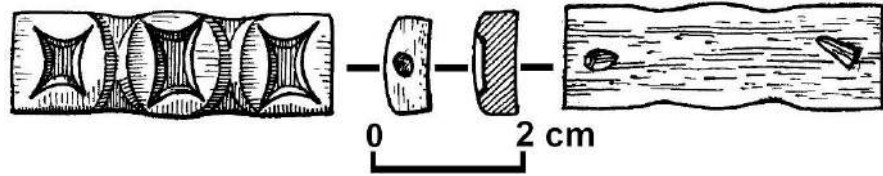
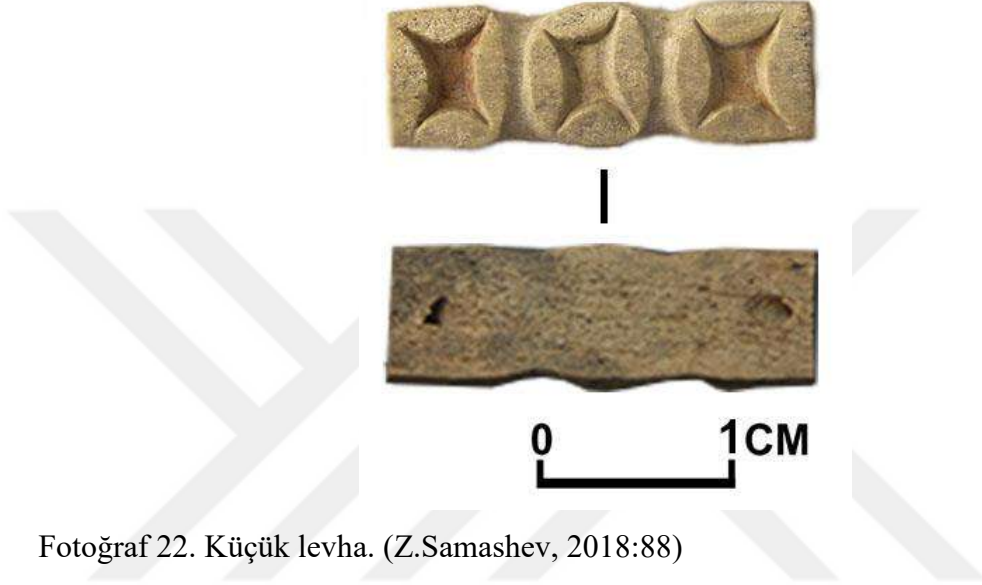

Çizim 9. Küçük levha. (Z.Samashev, 2018:87)

¹²⁴Z. Samashev, *age.*, 2018, s. 87

¹²⁵ Z. Samashev, *age.*, 2018, s. 87; Peter Shulga, *Konskoye snaryajeniye rannih kočevnikov Minusinskoy kotlovini*, Novosibirsk 2013, görsel 135

6) 2. *Küçük Levha*: 5. levhayla boyutu açısından milimetrik fark dışında neredeyse aynı özelliklere sahip ($4,1 \times 1,3 \times 0,6$ cm) olan küçük levha koşum takımının kayışlarını süslemektedir¹²⁶. Parçanın yüzeyi cilalanmış, kırmızı boya izleri korunmuştur. Levhacığın ön yüzüne dışa doğru taşıntı yapan ve ardışık olarak sıralanan 3 adet kenarları yuvarlatılmış dikdörtgen şekilli süsleme alanı yer alır. Süsleme alanlarına iç bükey kenarlı eşkenar dörtgen biçiminde şekiller oyulmuştur.

¹²⁶ Z. Samashev, *age.*, 2018, s. 88

7) *Burun levhası*. Ters bir damla biçimini andıran levhanın üst kısmı yuvarlatılmış olup uca doğru uzunlamasına sivrilmiştir. Uzunluğu 12 cm, üst kısmındaki genişliği 5 cm, kalınlığıysa 0,3-0,4 cm olarak ölçülmüştür. Levhanın üst kısmında, atın burun hizasına yatay olarak tutturmak için çapları 0,25-0,3 cm olan üç adet delik mevcuttur. Deliklerin arasındaki mesafenin kayışların enini tekrarladığı görülmektedir. Deliklerin en üstteki ve soldakileri parçayı çevresi boyunca dolayan kenar şeridinin içinde olduğu, sağdaki parçanın ise dış kenara çok yakın olmasından dolayı kırıldığı ve daha sonra kırılma yerinin hemen yanında şeridin iç kısmına doğru tekrar açıldığı görülebilir. Levhanın ön yüzündeki dekoratif kompozisyon, parçanın biçimini tekrarlamaktadır. Parça dış kenar şeridi, hareketli görünümlü şerit, püskül için açılan delik ve ortasında kendi şeklini tekrarlayan düz yüzeyden oluşmaktadır. Arka yüzü herhangi bir işlem görmemiş olup pürüzlüdür. Kabaca işlenmiş bir yüzeye sahip kabartmalı dış kenarlık (genişliği 0,4-0,6 cm), nesnenin görünümünü sivri bir yaprak biçimine yakınlıştırmaktadır¹²⁷.

Fotoğraf 23. Burun levhası. (Z.Samashev, 2018:89)

Dış kenarlık ile parçanın ortasındaki düz yüzey arasında, püskül deliğini etrafından dolayan ve uç kısmında sivrileşerek son bulan ardışık “pullar” veya dalgalar şeklinde bir şerit bulunmaktadır. Şeridin alt uçlarının birleşim yerinde, oldukça belirgin bir girintiye sahip parça şeklini tekrarlayan bir oyuk bulunmaktadır. 0,9-1 cm genişliğindeki şerit "pullar" dizisiyle kaplıdır, üstteki pullar $0,9 \times 0,8$ cm boyutlarında olup alttaki $0,3 \times 0,3$ cm’lik pullardan daha büyüktür. Pulların yuvarlatılmış üstleri 0,15

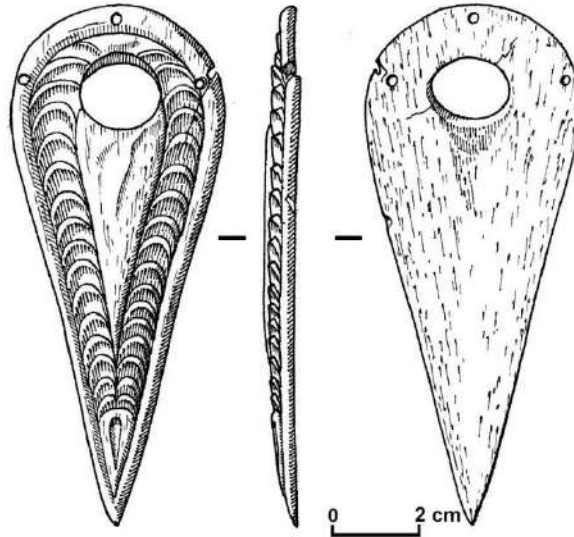
¹²⁷ Z. Samashev, *age.*, 2018, s. 89

cm kadar kabartılmış, aşağıdan yukarıya doğru üst üste binercesine sıralanmıştır. Toplam 33 adet olan pulların en üstteki üçü çok hasarlıdır¹²⁸.

Fotoğraf 23a. Burun levhası. (L. Kutlu 07.08.2021)

Levhanın üst kısmında oval bir şekle sahip püskül deliği üst tarafa doğru eğilmektedir. Parça ilk tasarlandığında, püskül için açılan $2 \times 1,7$ cm boyutundaki büyük bir deliğin olmadığı düşünülmektedir. Çünkü açılan boşluk yüzünden desenin birkaç ögesinin “yutulduğu” veya hasar gördüğü ortaya çıkmaktadır. Parçanın ortasındaki yüzeyin uzunluğu 5,5 cm, üstteki genişliği 2 cm olup hafif rölyeflidir. Fakat erozyona maruz kalarak aşınmıştır. Küçük deliklerin matkap benzeri aletle delindiği, püskül deliğinin ise oyularak açıldığı belirtilmektedir. Levhanın bir başka özelliği ise diğer parçalara nazaran kullanılmışlığa dair izlerin gözlemlenememesidir¹²⁹.

Çizim 11. Burun levhası. (Z.Samashev, 2018:90)

¹²⁸ Z. Samashev, *age.*, 2018, s. 89

¹²⁹ Z. Samashev, *age.*, 2018, s. 90

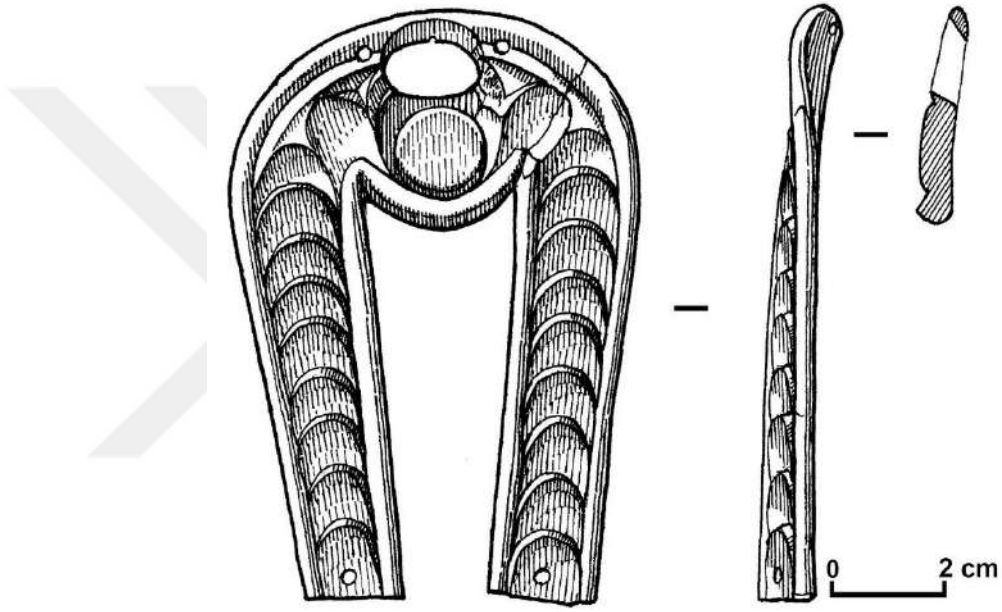
8) 1. *At nalı biçimli levha*: Deforme olmuş halindeki levhanın uzunluğu 10 cm, üst kısmındaki genişliği 7 cm iken alt kısmında 5 cm olarak ölçülmüştür. Parça at nalı biçimine benzemekte ve ön yüzünde alçak kabartmalı süsleme şeridi bulunmaktadır. Parçanın yüzeyini dış kenarı boyunca 0,3cm'lik ince bir bordür şeridi dolamaktadır. Daha sonraki şerit aşağıdan yukarıya doğru üst üste binercesine sıralanan, dış kenarları az kabarık “pullar” dizisiyle süslenmiştir. Pulların buluşma yerinde, yani nal biçimli levhanın üst kısmında yarımküre biçimli dışa doğru taşıntı yapan bir yarım daire bulunmaktadır. Levhanın orta hizasındaki çapı 1,7 cm, yüksekliği 0,1 cm olan yarım daire üzerinde bulunan delik yüzünden aşağı doğru kaydırılarak parçanın hattı boyunca yarım ay şeklinde aşağıya doğru sarkmaktadır. Yarım dairenin üst kısmında püskül deliğinin iki yanında simetrik olarak konumlanan üçgene yakın formda girintiler oyulmuştur. 1,7x1,2 cm boyutundaki oval püskül deliği işlemler sırasına ve parçanın bütünlüğüyle yüzeyindeki süslemelerin hasarlarına göre levhanın hazır olmasından çok daha sonra oyulmuş olmalıdır. Levhanın üst kısmındaki kenarlıkta açılan iki deliğin ikincil oldukları, fakat alt kısımdaki pullar üzerinde açılan deliklerin hasar izleri bulunmamasından dolayı ilk tasarlandığında açıldığı düşünülmektedir¹³⁰.

Fotoğraf 24. At nalı biçimli levha. (Z.Samashev, 2018:91)

¹³⁰ Z. Samashev, *age.*, 2018, s. 91

Ardışık olarak sıralanan 10 adet pulun en üsttekileri 1x1,5 cm'dir, diğer dokuzar tanesi ise aşağı doğru daralmaktadır. Pulların üst kısmı 0,1 cm kadar kabartılmıştır. Üzerlerinde 0,2 cm'lik delikler bulunan en alttaki 1,2x1,2 ve 1,4x1cm büyüklüğündeki pullar doğrudan kesilerek sonlanmıştır. Pulların yüzeylerinde ve üçgene yakın formda oyuklarla dairenin etrafında kırmızı renkli boya izleri görülmektedir. Günümüze kadar ulaşmamış olsa da, parçaların başlangıçta yaprak altınla kaplanmış olması mümkündür. Levhanın arka yüzünde, üst kısımda bıçak benzeri sivri aletin izleri görülmektedir, bununla birlikte 3,5 cm kadar uzanan, dikkatlice oyulan 0,2 cm'lik 45 adet çentik sırası görülmüştür¹³¹.

Çizim 12. At nalı biçimli levha. (Z.Samashev, 2018:92)

¹³¹ Z. Samashev, *age.*, 2018, s. 92

9) *Yanaklıklar*: Geyik boynuzu dalından yapılan ve gem halkasından geçirilerek atı kontrol etmek için tasarlanan at koşum takımı parçaları olan hareketli suluklar¹³² 2 adettir. Bunların her iki ucunda mitolojik bir varlığın zıt yönleri bakan başları oyulmuş, böylece nesneler bir bütün olarak S harfi şekline dönüştürülmüştür.

Sağ taraflı suluk: Parçanın uzunluğu 13 cm'dir. Dikdörtgen kesitli 1.5x1 cm genişliğindeki suluk çubuğunun yan yüzünün ortasında yanak kayışlarına sabitlemek üzere açılan, çapları 0.6-0,7 cm olan iki delik vardır. 36. Kurgan'da Berel'in diğer Pazırık dönemi kurganlarında saptanan yanak kayış ayraçları mevcut değildir. Bu yüzden yanak kayışları doğrudan suluklara uçları düğümlenerek bağlanmıştır¹³³.

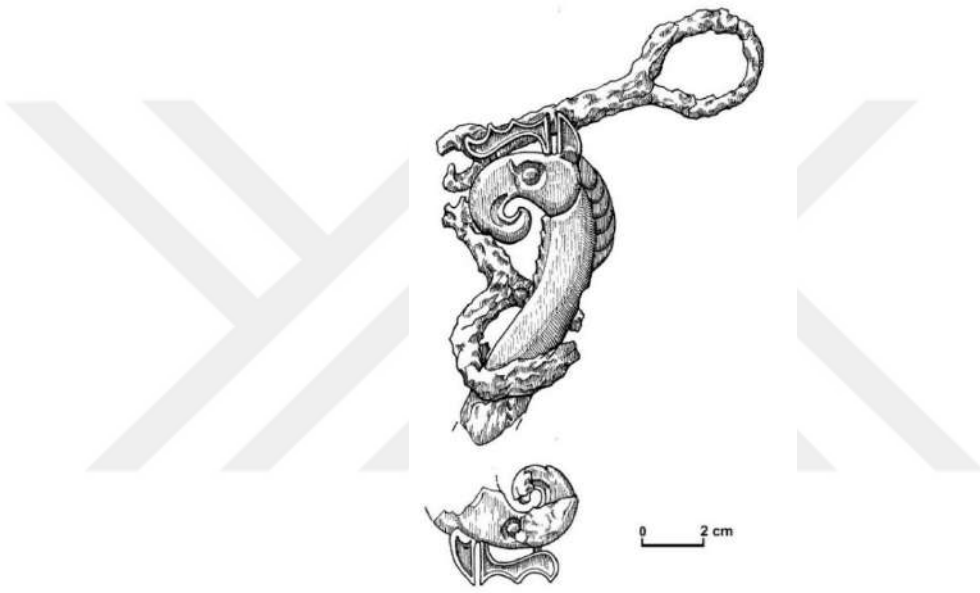
Fotoğraf 25. Sağ taraflı suluk. (Z.Samashev, 2018:93)

Deliklerin hemen yukarısından itibaren figürlerin başlarıyla devam eden boyunlar betimlenmiştir. Başlar sağ yönüne çevrilmiş halde profilden verilmiş, boyundan kıvrımlı çene çizgisiyle ayrılmıştır. Mitolojik figürün en belirgin uzuvlarından biri oldukça kıvrımlı tumşuk biçimli burnudur. Tumşuk ucu kanca benzeri bir şekilde yukarı

¹³²Günümüz Türkiye Türkçesinde, bu parçaların karşılığı için, İngilizce cheek piece sözcüğünün çevirisi olan yanaklık kullanılmaktadır. Çağdaş Kıpçak lehçelerinin birçoğunda bu parçaya suluk denilmektedir. Bilimsel literatürde kelimenin kökü ile ilgili çeşitli görüşler vardır. Kimi araştırmacılar suluk sözcüğünün su kelimesinden türediğini savunurken kimileri suğuluğ kelimesinden türediğini savunmaktadır. Ancak arkeolojik verilerin gösterdiği üzere, Kazakistan, Altay ve Minusa bölgelerinde saptanan Erken İskit ve Pazırık dönemi at koşum takımlarında suluklar ağızlık halkasından bağımsız tasarlanan ayrı parçalardır. Söz konusu örnekte olduğu gibi suluklar, halkalara ve dizgine yan yüzlerinde veya uçlarında açılan deliklerden geçirilen kayışlarla tutturulmuştur. Bu sebeple parçaların Eski Türkçede suğuluğ olarak adlandırılmış olması kuvvetle muhtemeldir.

¹³³ Z. Samashev, *age.*, 2018, s. 93

kalkmıştır. Tumşuğun kıvrım hizasının iç kısmında girintili kavis şeklinde ağız boşluğu tasvir edilmiştir. Gaganın kıvrılma hizasının dış kenarında belirgin bir çentikle burun betimlenmiştir. Varlığın gözü, ortasında dışbükey bir göz bebeği (0,6 cm) etrafını dolayan bir girinti (0,8 cm çapında) olarak tasvir edilmiştir. İnce ve kavisli bir kesik ile göz ucu çizilmiştir. Varlığın tepesinde sağa dönük 1,3 cm uzunluğunda dikey bir boynuz dalı oyulmuştur. Boynuz genişliği 3 cm'dir. Parçanın yapımı sırasında muhtemelen boynuzların kırılmasını önlemek için baş ile boynuz ucu arasında destek bir şerit bırakılmıştır. Boynuzun ön ve üst dalları üçgen çıkıntılarla gösterilmiştir. Ön dal yukarı ve geriye doğru hafifçe büküktür¹³⁴.

Çizim 13. Sağ tarafli suluk. (Z.Samashev, 2018:93)

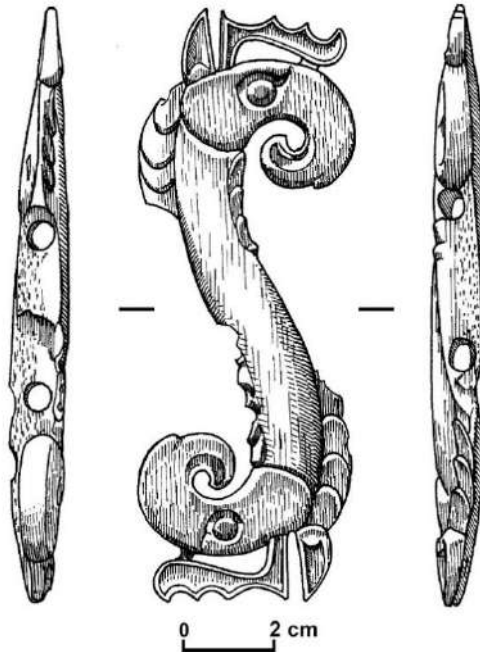
Boynuz hatları derin bir oluk etrafında dış kenar boyunca dolanan ince şeritle belirginleşmiştir. Üçgene yakın formda sivri uçlu kulak boynuzla aynı uzunluğa sahiptir. Kulağın iç boşluğu derinleştirilmiştir, dış kenarı yuvarlatılmış olup boynuzla paralel olan yanı düzdür. Yüksekliği 1,4 cm, kepçesi taban kısmından 0.7 cm'ye yükselerek belirgin bir şekilde vurgulanmıştır.¹³⁵ Figürün ense yeleşi dört adet pulun üst üste binercesine gittikçe küçülerek aşağıya doğru sıralanmasıyla oluşturulmuştur, en alttaki iki pul hasarlıdır. Çene altı yeleşi de benzer şekilde tasarlanmış, fakat gem halkasına değmesinden oluşan hasardan dolayı bozulmuştur. Parçanın gem halkasıyla temas ettiği bu kısmı, özellikle arka yüzü korozyona uğrayarak koyu kahverengi lekelerle

¹³⁴ Z. Samashev, *age.*, 2018, s. 93

¹³⁵ Z. Samashev, *age.*, 2018, s. 94

kaplanmıştır. Yanaklığın zıt yönünde yani alt kısmındaki figür, ölçülerindeki küçük ayrıntılar dışında üst kısımdaki figürle aynı özelliklere sahiptir. Bu farkların başında alt kısımda bulunan figürün daha uzun ve belirgin yeleleriyle boynuzun açılı olarak oyulmuş olması gelir. Parçanın arka yüzünde, sadece kulak yele ve boynuz hizalarında malzemenin işlendiğine dair izler saptanmıştır. Tüm oluklar ve yeleler zincifre boyasının izlerini taşımaktadır. Sulukların yaprak altınla kaplanmış olduğu varsayılmaktadır. Parçanın (sağ yanaklık) korunma derecesi zayıftır, aynı şekilde sol suluk parçası da oldukça zarar görmüş ve birkaç noktada kırılmıştır.

10) *Sol taraflı suluk*: Bazı ayrıntılar dışında ana özellikleri bakımından sağ yanaklığa benzemektedir. Parça uçlarındaki figürlerin boynuzları, kavisli tumşuklu başları, boyunları ve yeleleri dikkatli bir şekilde biçimlendirilmiştir. Kavisli tumşuk üzerindeki zarif bir ağız boşluğu, diğer zoomorfik özelliklerle birlikte nesneye ifade gücü katmaktadır.¹³⁶ Sol yanaklığın üst kısmındaki figürün boynuzu, diğer figürlerden farklı olarak iki kavisli çizgiyle 3 sivri uçlu olarak tasarlanmıştır. Yukarıdan aşağıya doğru sıralanan altışar adet kabarık yivler şeklindeki yeleler oyulmuştur. Yanaklığın yüzeyinde, demir gem halkası korozyonundan kaynaklanan lekeler oluşmuştur. Ayrıca yaprak altınla kaplandığını gösteren kalıntılar tespit edilmiştir. Yaprak kalay kaplaması ise korunamamıştır.

Çizim 14. Sol taraflı suluk
(Z.Samashev, 2018:93)

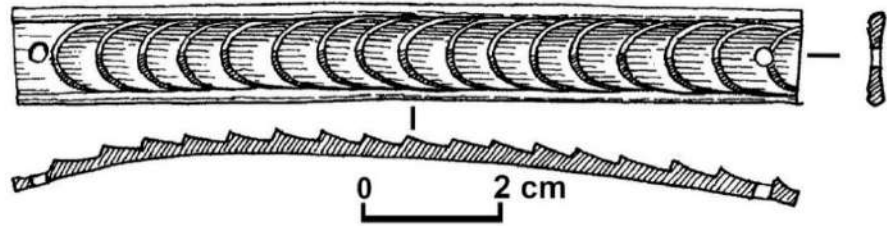
Fotoğraf 25 a. Sol taraflı suluk.
(L.Kutlu. 07.08.2021)

¹³⁶ Z. Samashev, *age.*, 2018, s. 95

11) *Dikdörtgen levha*: 0,5 cm'e dışa doğru bükülerek biçimi bozulan levhanın uzunluğu 11,5 cm, genişliği 1,4 cm, kalınlığı 0,3 cm'dir. Parçanın ön yüzünde 0,2-0,25 cm'lik ince üst ve alt kenarlıkların arasında alt uçları kabarık 18 pulun yukarıdan aşağıya doğru üst üste binercesine ardışık olarak sıralanmasıyla oluşturulan hareketli görünümlü şerit bulunmaktadır. 0,9x0,8 cm boyutlarına sahip pulların uçları yüzeyden 0,1 cm'ye yükselmektedir. Levhanın her iki ucunda doğrudan pulların üzerine açılan 0,3cm çapında delikler açılmıştır.¹³⁷ Pulların üzerlerinin zincifreye boyanıp yaprak altınla sarıldığı düşünülmektedir. Levhanın yüzeyi pürüzsüz ve cilalıdır. Arka yüzünde ince bir aletle yapılan işlemlerin izini gösteren uzunlamasına ve enine çizikler görülmüştür.

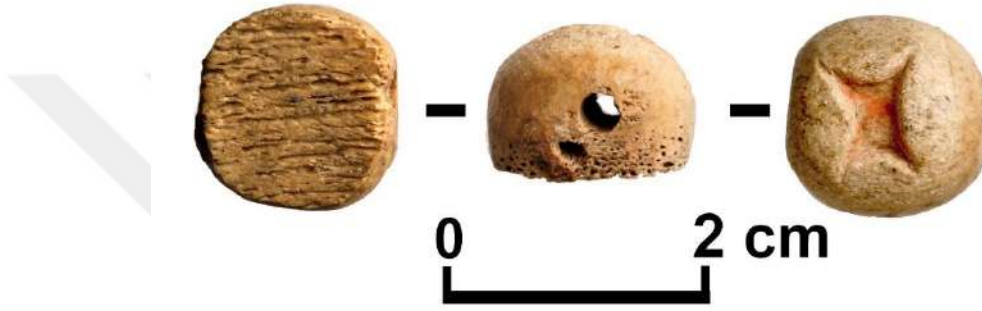
Fotoğraf 26. Dikdörtgen levha. (L.Kutlu, 07.08.2021)

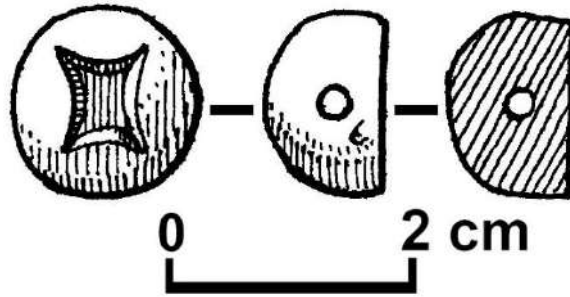
Çizim 15 Dikdörtgen levha. (Z.Samashev, 2018:96)

¹³⁷ Z. Samashev, *age.*, 2018, s. 96

12)Yuvarlak kayış düğmesi: Koşum takımının oluşturan kayışları süsleyen figürle ve dikdörtgen levhalarla birlikte düğmeler biçimindeki yuvarlak ve kare küçük parçalar bulunmuştur. Kesitte dışbükey yarım küre şeklindeki düğmenin çapı 1,5x1,3, yüksekliği 1 cm civarındadır. Düğmenin ön yüzünde derince oyulmuş içbükey kenarlı bir eşkenar dörtgen motifi yer alır. Kovuğun derinliği 0,1-0,2 cm¹³⁸ olup düğmenin yan yüzünde iki defa açılmaya çalışılan düğmenin içinden geçen yan bir delik bulunmaktadır. Düğmenin ortasındaki oyunun içinde kırmızı renkli boyanın izleri görülmektedir.

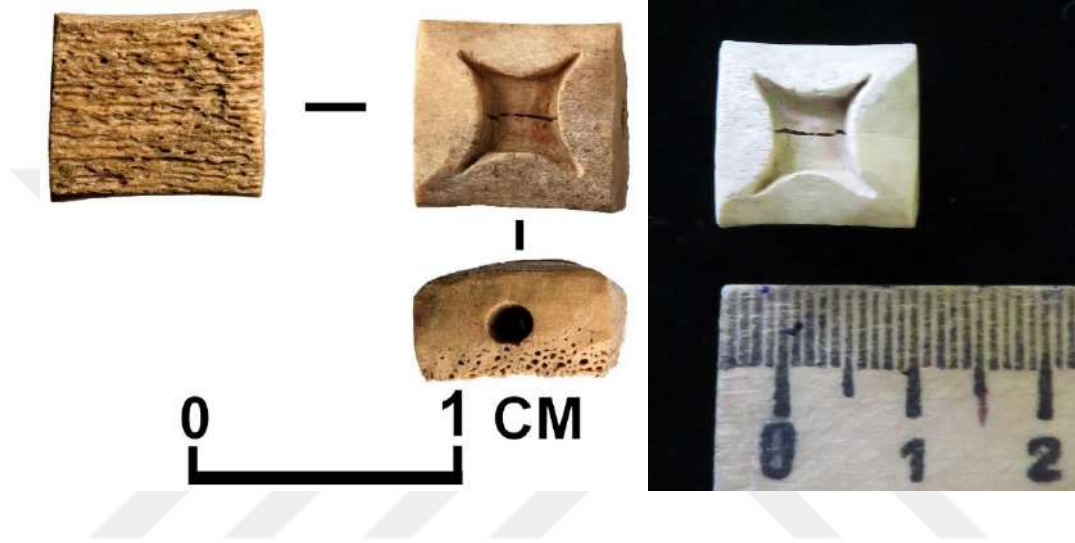
Fotoğraf 27. Yuvarlak kayış düğmesi. (Z.Samashev, 2018:97)

Çizim 16. Yuvarlak kayış düğmesi. (Z.Samashev, 2018:97)

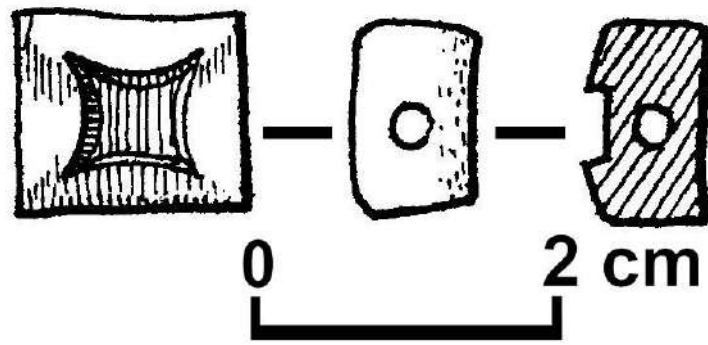
¹³⁸ Z. Samashev, *age.*, 2018, s. 97

13) *Kare kayış düğmesi*. Düğme 1,4×1,4×0,6 cm boyutlarına sahip kayış süsleme parçasıdır. Bu düğmenin ön yüzünde derince oyulmuş içbükey kenarlı bir eşkenar dörtgen şekli yer alır. Derinliği 0,1 cm olan oyugun kenarları eşit olup 0,9×0,9 cm civarındadır. Oyugun dört kenarı da yuvarlak düğmede olduğu gibi içbükey çizgiyle verilmiştir. Düğmenin yan yüzünde parçanın içinden geçen 0,3 cm'lik delik açılmıştır¹³⁹. Oyuk zemininde muhtemelen deliğin açılması sırasında oluşan yarık ve boya izleri görülmektedir. Parçanın ön yüzü kenarlara doğru eğimlidir.

Fotoğraf 28. Kare kayış düğmesi.
(Z.Samashev, 2018:98)

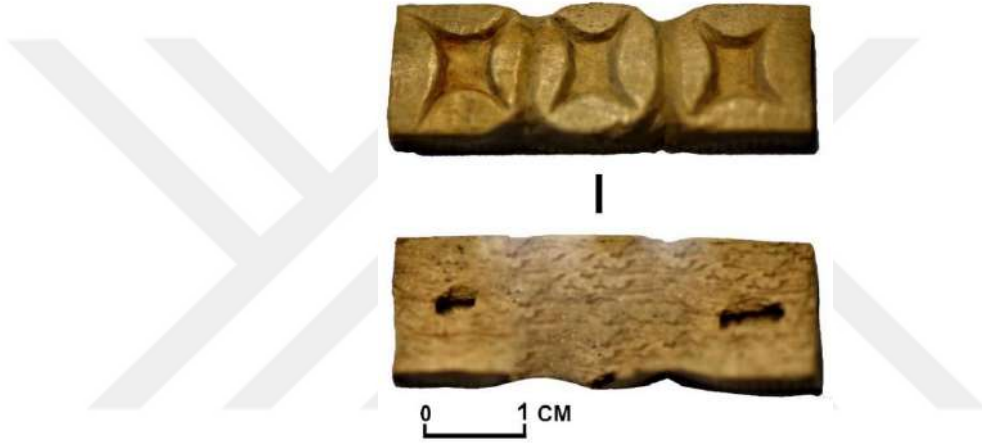
Fotoğraf 28a.Kare kayış düğmesi
(L.Kutlu 07.08.2021)

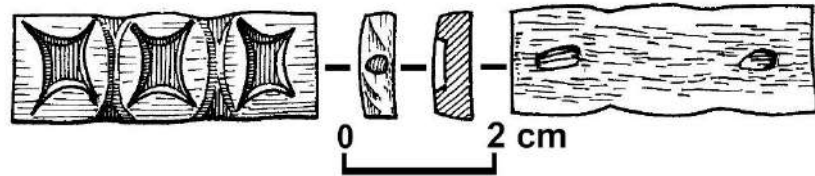
Çizim 17 Kare kayış düğmesi. (Z.Samashev, 2018:98)

¹³⁹ Z. Samashev, *age.*, 2018, s. 98

14) 3. *Küçük levha*. Kayış yüzeyini süsleyen levhalar arasında en yaygın görülen, maral geyiği boynuzundan oyulmuş, dikdörtgen biçimli levhanın boyutu $4,1 \times 1 \times 0,5$ cm'dir. Parçanın yüzeyi üç adet yuvarlatılmış köşeli dörtgen motifiyle bezenmiştir. Parçanın ortasındaki ovalin boyutu $1,4 \times 1,2$ cm iken iki yanındaki geometrik şekiller $1,3 \times 1,2$ cm'dir¹⁴⁰. İki kenardaki geometrik şekillerin iç kenarları ovale yakın şekilliye uca doğru olan dış kenarları yüzeyle aynı seviyeye sahip olup belirginleştirilmemiştir. Her üç şeklin ortasında içbükey kenarlı eşkenar dörtgen oyulmuştur. Parçanın yan yüzünde benzer levhalarla aynı boyutlarda delikler açılmıştır. İyi korunan parçanın yüzeyi pürüzsüzleştirilmiş, oyuk zemininde kırmızı renkli boya izleri kalmıştır.

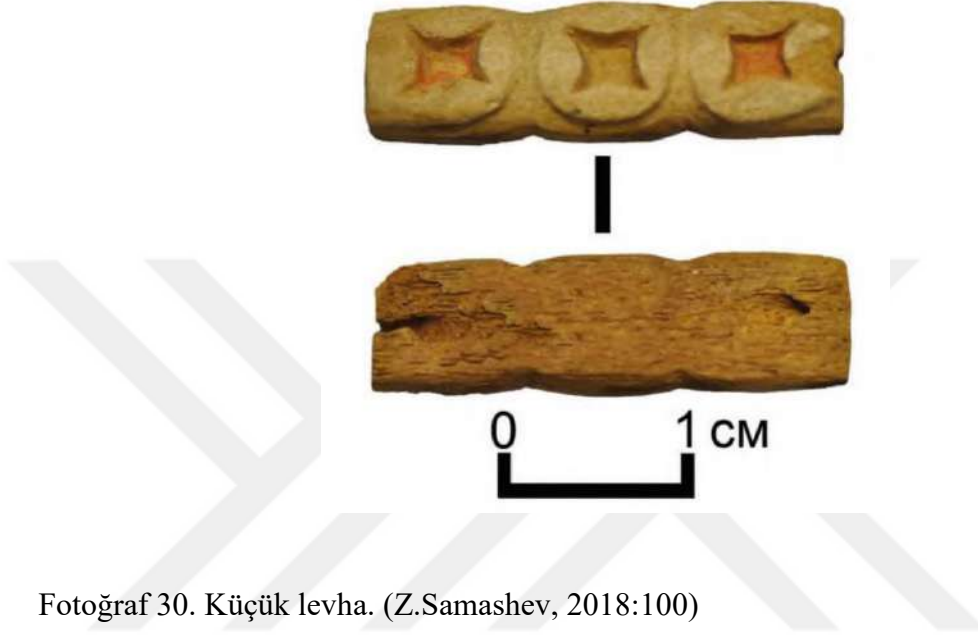
Fotoğraf 29. Küçük levha. (Z.Samashev, 2018:99)

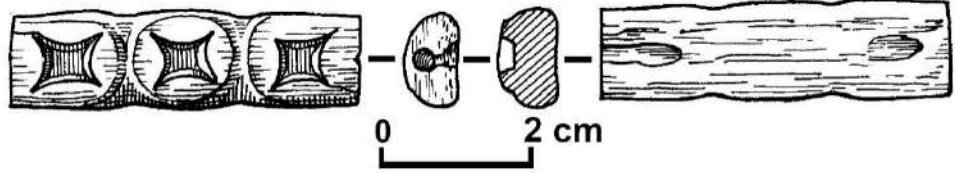
Çizim 18. Küçük levha. (Z.Samashev, 2018:99)

¹⁴⁰ Z. Samashev, *age.*, 2018, s. 99

15) 4. *Küçük levha*: $4,5 \times 1,2 \times 0,5$ cm ölçülerine sahip olan levha oldukça hasarlıdır. Parçanın üzerinde, merkezlerinde $0,5 \times 0,5 \times 0,2$ cm boyutlarında¹⁴¹, içbükey kenarlı eşkenar dörtgen oyuklar bulunan üç adet geometrik şekil bulunmaktadır. Arka yüzünde biri kırık olan yandan arka yüzüne geçen açılı delikler bulunmaktadır. Oyukların zemininde kırmızı renkli boya izleri görülmektedir.

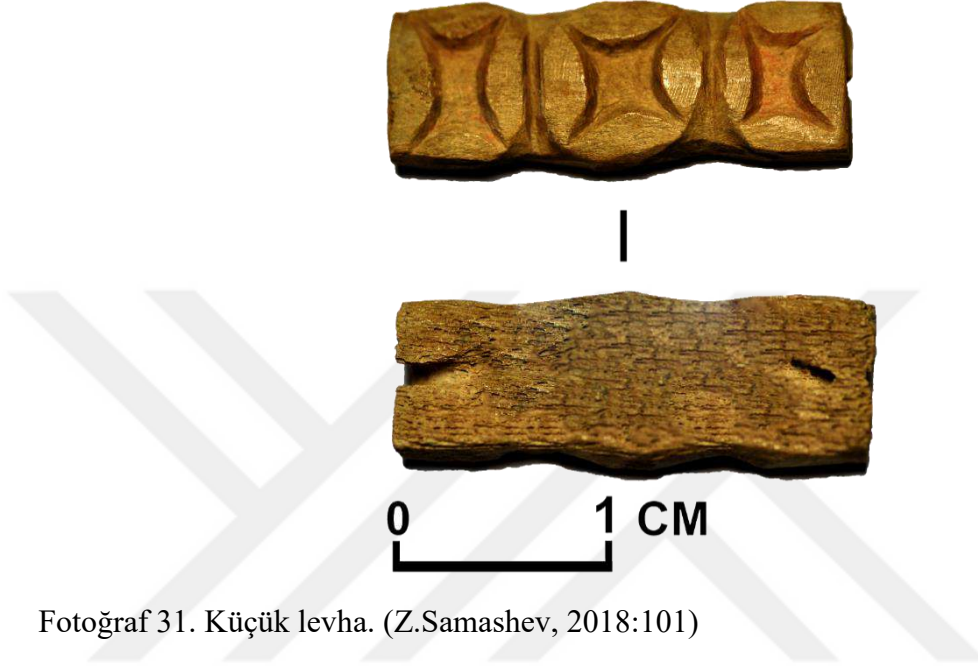
Fotoğraf 30. Küçük levha. (Z.Samashev, 2018:100)

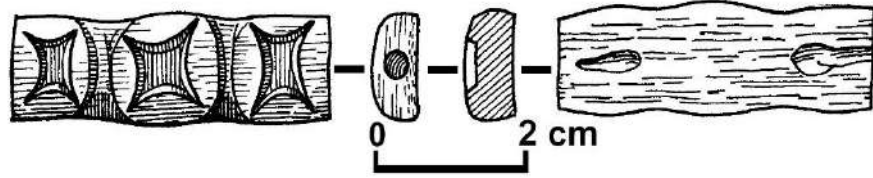
Çizim 19. Küçük levha. (Z.Samashev, 2018:100)

¹⁴¹ Z. Samashev, *age.*, 2018, s. 100

16) 5. *Küçük levha*. 4,5×1,2×0,5 cm ölçülerinde sahip cilalı levhanın ön yüzeyinde muhtemelen testere gibi bir kesici aletin izleri görülmektedir¹⁴². Bu levhanın yüzeyinde de merkezlerinde kırmızı boya izleri bulunan içbükey kenarlı eşkenar dörtgen oyuklu üç adet eliptik şekil bulunmaktadır. Arka yüzünde biri aşınmış olan yandan arka yüzüne geçen açılı delikler bulunmaktadır.

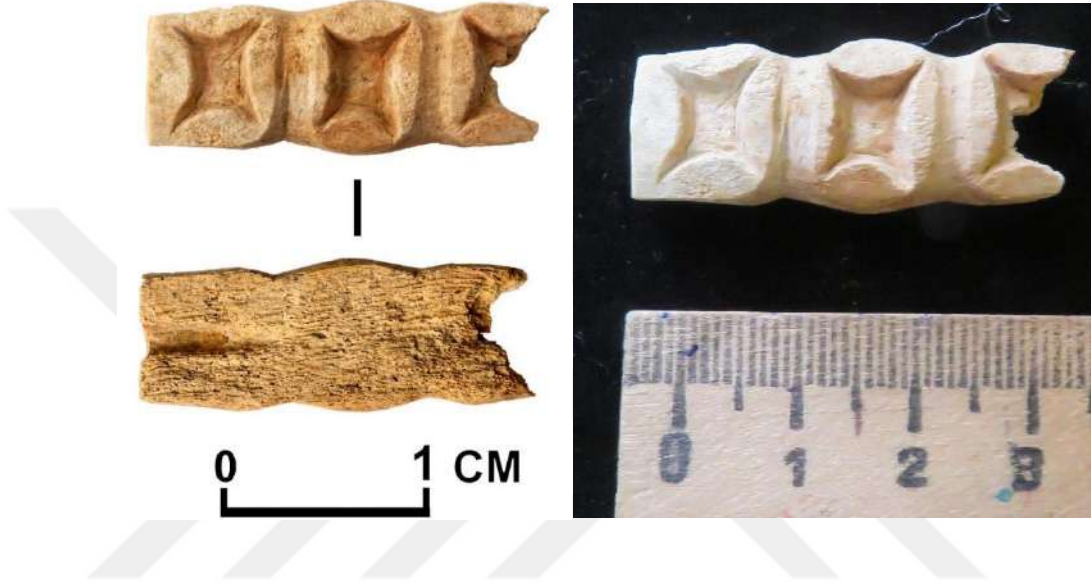
Fotoğraf 31. Küçük levha. (Z.Samashev, 2018:101)

Çizim 20. Küçük levha. (Z.Samashev, 2018:101)

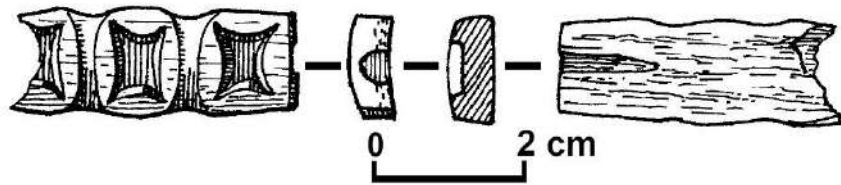
¹⁴² Z. Samashev, *age.*, 2018, s. 101

17) 6. *Küçük levha*. Dikdörtgen levhanın yaklaşık üçte biri kırıktır. Korunmuş olan kısmının ölçüleri $3,8 \times 1,2 \times 0,5$ cm'dir. Levhanın ön yüzünde biri kırık diğer ikisi bütün olan geometrik şekiller vardır. Şekillerin ortasında $0,8 \times 0,5$ cm'lik¹⁴³ içbükey kenarlı zemininde kırmızı renkli boya izleri gözlemlenen eşkenar dörtgenler oyulmuştur. Söz konusu levhalarda bariz bir simetriyle birlikte belirli rakamsal ve renk sembolizmi izlenmektedir.

Fotoğraf 32. Küçük levha.
(Z.Samashev, 2018:102)

Fotoğraf 32 a. Küçük levha
(L. Kutlu 07.08.2021)

Çizim 21. Küçük levha. (Z.Samashev, 2018:102)

¹⁴³ Z. Samashev, *age.*, 2018, s. 102

18) 2. *Figürlü levha*: Geyik boynuzundan oyulan 5,6×4,2 cm boyutundaki levha, genel hatları itibariyle dikdörtgene yakın görünümüne sahiptir¹⁴⁴. Levha dikdörtgen biçimli kaide üzerine simetrik ve karşılıklı olarak yerleştirilen tumşuklu ve boynuzlu mitolojik varlıkların protomları şeklinde tasarlanmıştır. Levhanın ön yüzü dikkatlice işlenmiş ve pürüzsüzleştirilmiştir. Levhanın arka yüzünde, kulak, boynuz ve yele hizasında işlem izleri görülebilir. Parça alçak kabartma tekniğinde yapılmıştır. Aynı olarak hayal edilen antitetik konumlanan figürler elle oyularak imal edildiğinden aynada yansırcasına bir simetri söz konusu değildir.

Başlar: Tumşukları içe doğru kıvrılmış karşılıklı olarak konumlanan figürler profilden betimlenmiş. Figürlerin başları boyundan enseden başlayan ve çene hattı boyunca oluk biçimindeki eğik çizgiyle ayrılmıştır. Cepheden bakıldığında, sol figürün ön yüzünde kulaktan çene altına kadar uzayan çatlak izi görülmektedir. Gözler yaklaşık olarak 0,4-0,15x 0,1 cm boyutunda, dairesel biçimli dışbükey gözbebeklerinin etrafını dolayan 0,7 cm çapına oyulmuş yuvarlaklar biçimindedir. Gözlerin uçları kısa fakat derin çentiklerle vurgulanmıştır. Uçları kıvrılan tumşuklar bitişik olarak tasvir edilmiş, ağız boşluğunu andıran oluklu eğri çizgilerle detaylandırılmıştır. 1,4 cm uzunluğunda, üçgene yakın formda, sivri uçlu ve biraz açılı kulaklar, konturu boyunca ince kenarlıkla çevrelenmiştir. Kulakların boynuzdan yana tarafı düz, dış tarafları ise yuvarlak hatlardadır. Tabandaki genişliği 0,5 cm'dir, boşluğun derinliği 0,1 cm'dir. Oval bir sırt şeklinde gösterilen kulak kepçelerinin altı çizilmiştir¹⁴⁵.

Fotoğraf 33. Figürlü levha. (Z.Samashev, 2018:103)

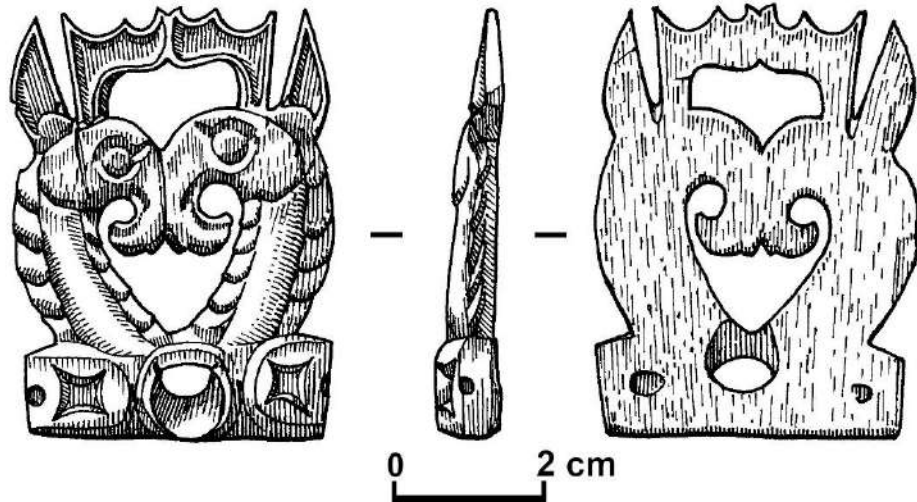
¹⁴⁴ Z. Samashev, *age.*, 2018, s. 103

¹⁴⁵ Z. Samashev, *age.*, 2018, s. 103

Boynuzlar: 1,4 cm uzunluğundaki dikey daldan dağılan 1,5 cm genişliğinde üçgen çıkıntılar biçiminde bitişik olarak betimlenmiştir. Boynuz hatları derin bir oluk etrafında dış kenar boyunca dolanan ince şeritle belirginleştirilmiştir. Bir sığın boynuzlarını andıran boynuzların kenarları 0,1 cm'lik bordür şeridiyle hacim, 0,15 cm'lik oyukla derinlik algısını yaratmaktadır. Varlıkların boyunları hafif kavisli ve yuvarlak bir oyukla başlardan açıkça ayrılmıştır. Sağ figürün boynu, daha düz bir görünüme sahiptir.

Yeleler: Figürlerin ense ve çene altları 0,3cm genişliğindeki 5 adet yivle yukarıdan aşağıya doğru sarmaktadır.

Kaide: Rölyefli olarak oyulan dikdörtgene yakın kaide 4 cm uzunluğuna, 1cm genişliğine ve 0,6 cm kalınlığına sahip olup biraz dışbükeydir. Kaidenin ortasında ek bir süsleme unsuru olan püskülün takılması için açılan 1,2x1,2 cm delik bulunmaktadır. Deliğin üst köşelerinde üçgene yakın formda çentik izleri görülmektedir. Bu izler parçanın başlangıçta deliksiz olarak tasarlanıp sonradan delindiğini göstermektedir. Deliğin iki yanında, içbükey kenarlı eşkenar dörtgen şekilli oyuklar bulunmaktadır. Şekillerin delikten yana olan yüzeyleri ovale yakın formda oyulmuştur, uçlara doğru ise düzdür. Şekiller çapraz olarak 1.3 cm'dir, iç ölçülere göre- 0,6 cm, derinlik 0,2 cm'dir. Kaidenin yan yüzünde 0,3 cm'lik açılı delikler mevcuttur. Figürlerdeki tüm girintiler zincifreye boyanmış, boyunlar yaprak kalayla kaplanmış, figürlerin bazı kısımlarındaysa yaprak altın izleri saptanmıştır¹⁴⁶.

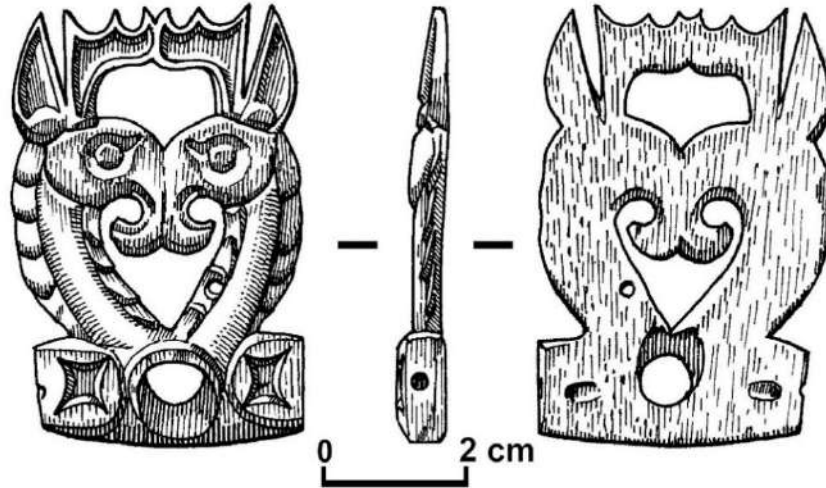
Çizim 22. Figürlü levha. (Z.Samashev, 2018:104)

¹⁴⁶ Z. Samashev, *age.*, 2018, s. 104

19) 3. *Figürlü levha*: Karşılıklı olarak konumlandırılan tumşuklu ve boynuzlu mitolojik varlıkların protomları şeklindedir. 6×4×0,3 cm boyutlarına¹⁴⁷ sahip parça dizgin süsü olarak tasarlanmış ve imgesel olarak birbirini tekrarlamaktadır. Karşılıklı olarak birbirine bakan figürler boynuz, tumşuk ve boyun tabanında bitişiktir. Dik kulaklar, yuvarlak gözler, yivli yeleler, gösterişli boynuzlar, kıvrık gagalar dikdörtgen bir kaideye oturtulmuştur. Benzer ikonografiye sahip diğer levhalardan farklı olarak sol figürün çene altı yelesinde 0,2 cm'lik ek kayışa tutturma deliği bulunmaktadır.

Fotoğraf 34. Figürlü levha. (Z.Samashev, 2018:105)

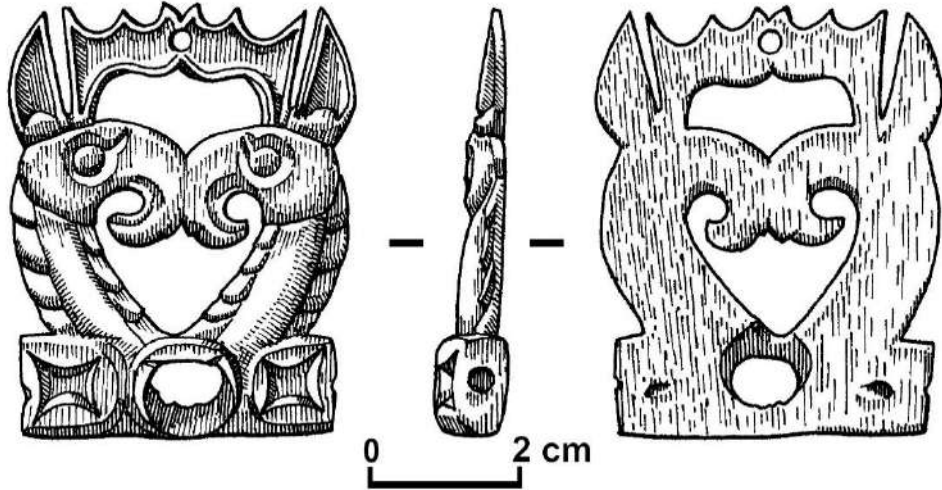
Çizim 23. Figürlü levha. (Z.Samashev, 2018:105)

¹⁴⁷ Z. Samashev, *age.*, 2018, s. 105

20) 4. *Figürlü levha*: 5,8×4,5×0,5-0,7 cm boyutlarına sahip antitetik olarak konumlanan mitolojik varlıklar biçimindedir. Benzer levhalarla aynı karakteristik özelliklere sahiptir. Boynuzların birleştiği hizada 0,2 cm çapında bir delik açılmıştır¹⁴⁸. Kırmızı zincifreye boyanmış dört yivli yelesi vardır. Kaidenin ortasındaki delik boşluğunun köşelerinde karakteristik dörtgen uçları görülmektedir. Bu izler püskül boşluklarının daha sonra açıldığını doğrular niteliktedir. Yele dışındaki tüm girintilerde kırmızı zincifre boyası izleri görülmektedir. Parçanın arka kısmı içbükeydir.

Fotoğraf 35. Figürlü levha. (Z.Samashev, 2018:106)

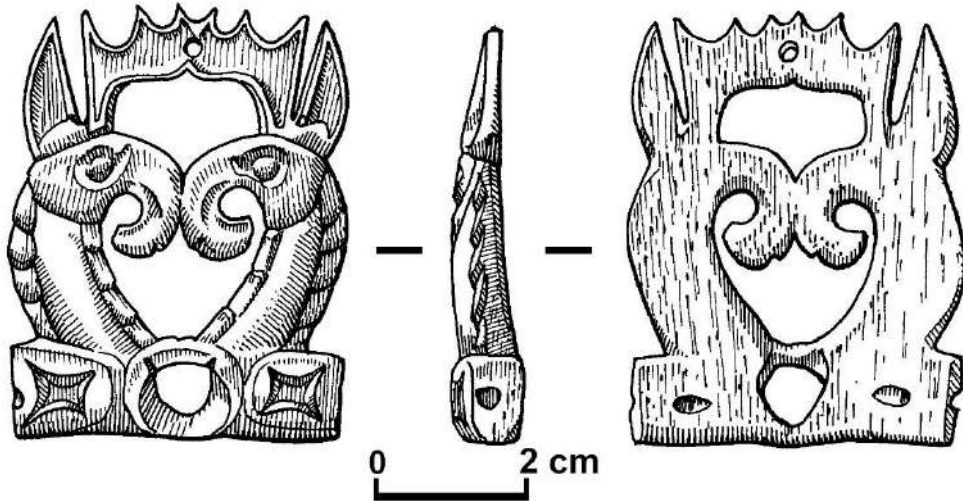
Çizim 24. Figürlü levha. (Z.Samashev, 2018:106)

¹⁴⁸ Z. Samashev, *age.*, 2018, s. 106

21. 5. *Figürlü levha*. Karşılıklı olarak birbirine bakan mitolojik varlıkların tasvir edildiği levha 5,7×4,4×0,8 cm'dir¹⁴⁹. Yukarıda bahsi geçen levhalarla aynı özelliklere sahip olup boynuzların birleşim yerinde delik açılmıştır. Bu levhada betimlenen varlıkların yeleslerini oluşturan yivler sayıca diğerlerinden farklıdır. Örneğin sağ figürün ense yelesi dört yivli iken sol figürün ense yelesi beş yivlidir. Sağ figürün çene altı yelesi 3 yivli ve aşağıdan yukarı doğru yönüneyken sol figürün çene altı yelesi dört yivli ve yukarıdan aşağıya doğru sıralanmaktadır. Kaidenin sol ucundaki kayış deliği iki defa açılmıştır.

Fotoğraf 36. Figürlü levha. (Z.Samashev, 2018:107)

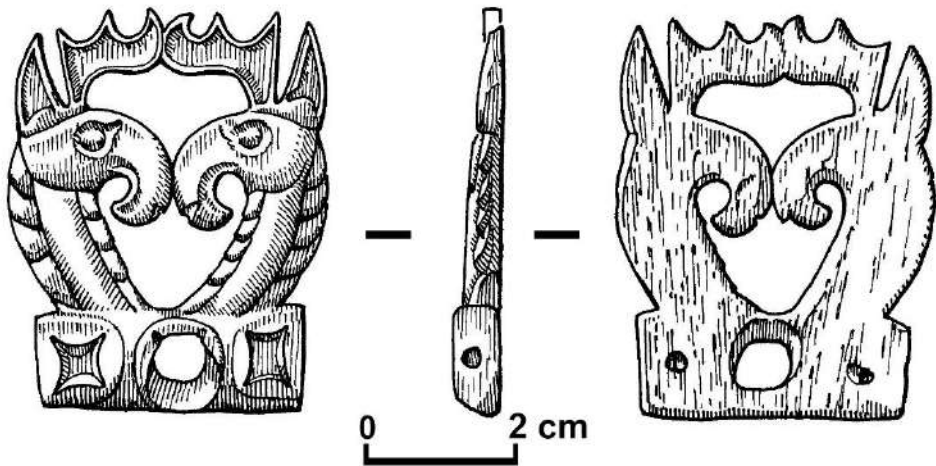
Çizim 25. Figürlü levha. (Z.Samashev, 2018:107)

¹⁴⁹ Z. Samashev, *age.*, 2018, s. 107

22) 6. *Figürlü levha*: Korunma düzeyi iyi olan karşılıklı konumlanan grifonların tasvir edildiği levhanın boyutları 5,3×4×0,5 cm'dir. Benzer ikonografiye sahip diğer levhalardan tasvir edilen canlıların boyunlarının geniş bir açıyla yukarı doğru yükselmesiyle daha kavisli olarak gösterilmesi nedeniyle yuvarlak bir şekle sahip olmasıyla farklıdır. Grifonların yelelerini oluşturan yivli çizgilerin sayısı da farklıdır, sağ figürün ensesinde beş, boynunda beş yiv bulunurken sol figürün ensesinde dört, çene altında dört yele yivi vardır. Kulakların tabanlarının farklı olmasının yanısıra 1,4 cm'lik kulaklar, 0,5 cm'lik gözler ve 0,2-0,3 cm gözbebekleriyle¹⁵⁰ boyut olarak diğer levhalardan farklıdır. Parçanın oluklu yüzeyleri kırmızı renkte boya izlerine sahiptir. Sağ figürün tımsığı sol figürünkünden daha büyük betimlenmiştir.

Fotoğraf 37. Figürlü levha. (Z.Samashev, 2018:108)

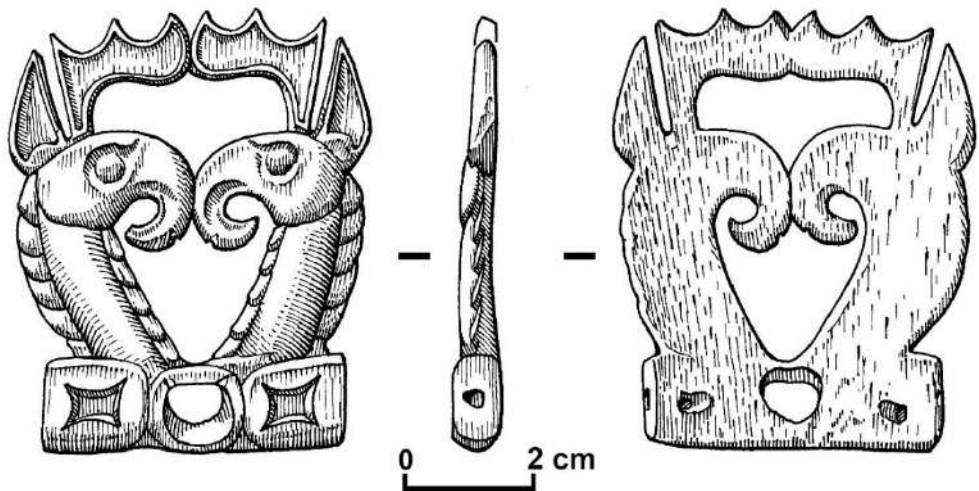
Çizim 26. Figürlü levha. (Z.Samashev, 2018:108)

¹⁵⁰ Z. Samashev, *age.*, 2018, s. 108

23) 7. *Figürlü levha*. Antitetik olarak konumlanan mitolojik varlıklar biçimindeki figürlü levha benzerleriyle kıyasla boyut bakımından daha büyük olup 5,5×6,8×0,5 cm’li ölçülerine sahiptir¹⁵¹. Yeleleri beşer yiv şeklinde betimlenmiştir. İmgeyi oluşturan öğeleri bakımından diğerleriyle özdeş olup boyut ve oran bakımından farklıdır. Önden bakıldığında sol figürün yüzü sağ figüre göre daha geniştir dolayısıyla gözlerin kulak kepçelerinin ve burunlarının oranları eşit değildir. Belki de ilk önce sağ figür daha sonraysa sol figür oyulmuştur. Girintili yüzeylerde kırmızı boya izleri gözlemlenmekte olup baş ve boyunlarda korozyon izleri görülmektedir. Kaidenin ortasındaki deliklerin üst kısmında deliğin yanlarındaki yuvarlak çıkıntıların içinde bulunan içbükey kenarlı eşkenar dörtgenin köşelerinin çentik izleri görülmektedir.

Fotoğraf 38. Figürlü levha. (Z.Samashev, 2018:109)

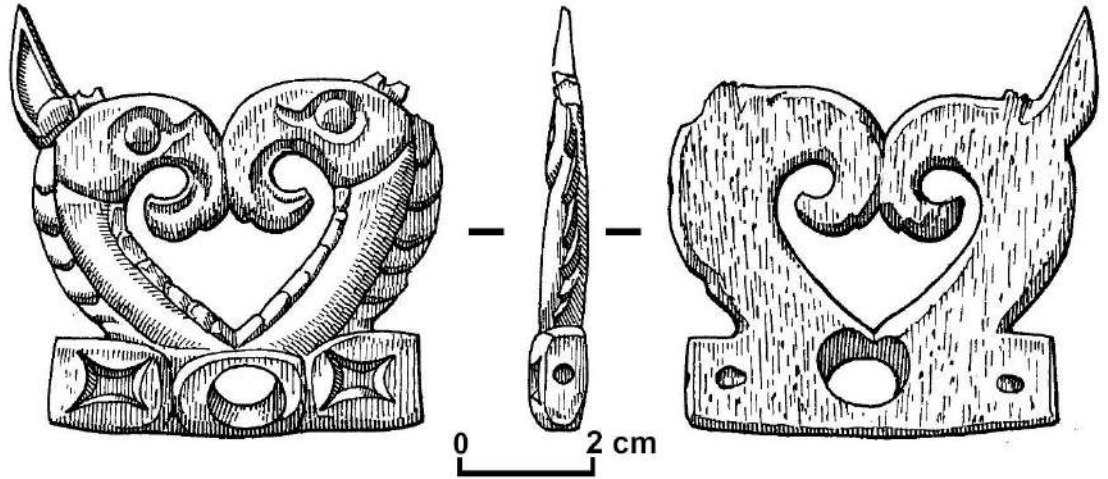
Çizim 27. Figürlü levha. (Z.Samashev, 2018:109)

¹⁵¹ Z. Samashev, *age.*, 2018, s. 109

24) 8.Figürlü levha: Karşılıklı konumlanan mitolojik varlıklar şeklindeki 5,5×4,4 cm'lik¹⁵² levha hasarlı olup boynuzları kırık vaziyette saptanmıştır. Önden bakıldığında sağ taraflı figürün kulağı da kırık vaziyettedir. Figürlerin boyunları oldukça uzun ve kavisli yassı görünüme sahiptir. Kırılmış olan boynuzlarından dolayı kalp biçimine benzemektedir. Ön yüzü pürüzsüzdür. Sağ figürün yelesini oluşturan yivler sol figürünkenden sayıca fazladır.

Fotoğraf 39 ve 39a. Figürlü levha. (39: L. Kutlu 07.08.2021; 39a:Z.Samashev, 2018:110)

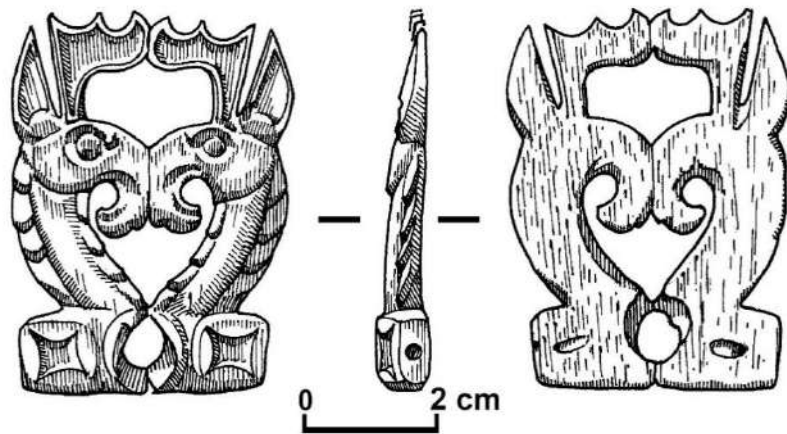
Çizim 28. Figürlü levha. (Z.Samashev, 2018:110)

¹⁵² Z. Samashev, *age.*, 2018, s. 110

25) 9. *Figürlü levha*: Oldukça hasarlı olan figürlü levha, püskül deliği ve boyunların birleşme hizasında kırılmıştır. 5,5×4,2×0,5 cm olarak ölçülen parça imgesel bütün öğelerini korumuştur¹⁵³. Figürlerin gözbebekleri yuvarlak, küçük ve belirgindir. Kulaklar çok büyük, üçgen şeklinde, içi sıg çentiklerle verilmiştir. Başlar, boyundan derin bir kesikle ayrılmıştır. Cepheden bakıldığında sağ figürün ağız boşluğu soldakinden daha geniş oyukla verilmiştir. Çene altı yeşileri kabaca işlenmiştir. Kaide ise kayış süslemelerinin tekrarlanan dışbükey çemberlerinin içine oyulan içbükey kenarlı eşkenar dörtgenlerle süslenmiştir. Kırmızı boya, yaprak kalay ve altın kaplamaya dair kalıntı ve izler kaydedilmiştir.

Fotoğraf 40. Figürlü levha. (Z.Samashev, 2018:111)

Çizim 29. Figürlü levha. (Z.Samashev, 2018:111)

¹⁵³ Z. Samashev, *age.*, 2018, s. 111

26) *Dikdörtgen levha*: İnce ve dar olan kayış levhasının uzunluğu 16,2 cm'dir. Parçanın bir ucu düz ve gittikçe daralırken diğer ucu belirgin bir şekilde genişleyip yuvarlanarak kesilmiştir. Bu yüzden parçanın tam boyutu 16,2×1,9×1,4×0,3-0,4 cm'dir. Levhanın ilk tasarlandığında parçayı çevresi boyunca dolayan fakat muhtemelen daha sonra kesilen kenarlık şeridi bulunmaktadır. Kenar bordürünün arasına dar alt uçtan geniş üst uca doğru genişleyen ve yönlenen balık sırtı deseni oyulmuştur. Söz konusu desen levhaya zarif bir ifade gücü katmaktadır. Desen, dar olan alt uçta 0,4×0,4×0,1 cm. iken en geniş uçta 1×0,8×1×0,1 cm'dir¹⁵⁴. Levhanın her iki ucunda standart ölçülere sahip delikler 0,2 cm bulunmaktadır. Ayrıca, üst geniş uçta bulunan deliğin yanında ipliği daha sağlam tutturmak için çentik oyulmuştur. Levha yaprak altınla kaplanmıştır.

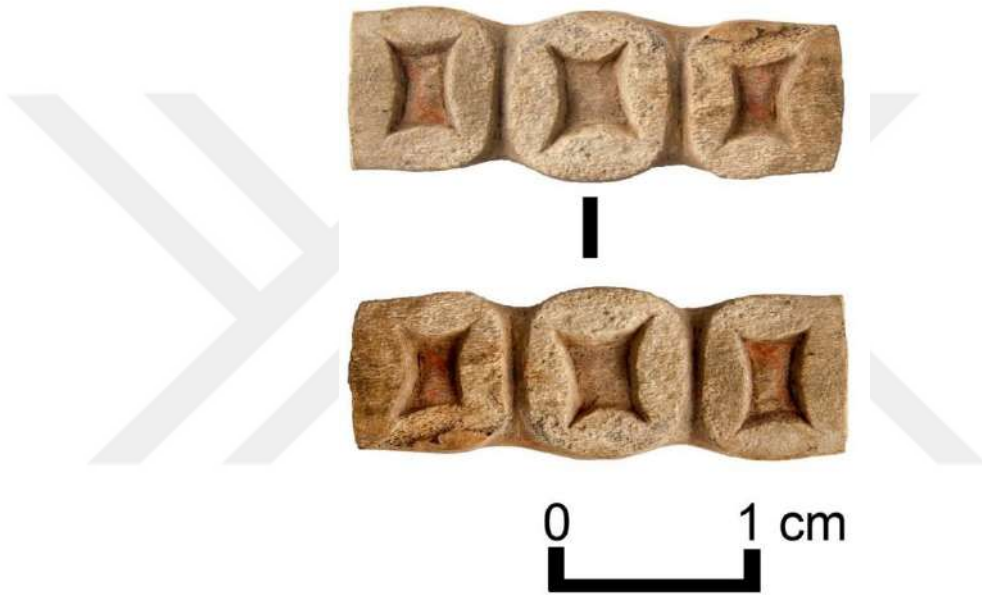
Fotoğraf 41. Dikdörtgen levha. (Z.Samashev, 2018:112)

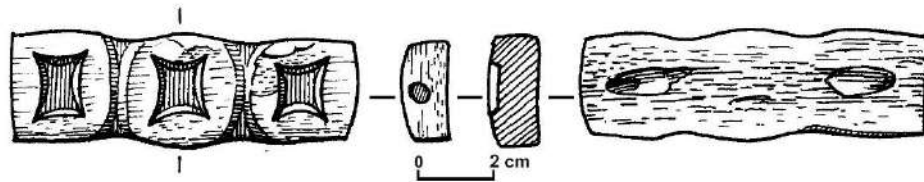
Fotoğraf 41a. Dikdörtgen levha. (L. Kutlu 07.08.2021)

¹⁵⁴ Z. Samashev, *age.*, 2018, s. 112

27) 7. *Küçük levha*: Figürlü ve uzun dikdörtgen levhaların arasındaki en yaygın görülen süsleme parçası küçük levhalardır. Standart olan $4,5 \times 1,2 \times 0,5$ cm boyutundadır¹⁵⁵. Levhanın ön yüzünde alçak kabartma tekniğine göre üç adet yuvarlatılmış köşeli dörtgene yakın formda şekiller oyulmuştur. Şekillerin ortasında içbükey kenarlı eşkenar dörtgenler bulunmaktadır. Oyuk zemininde kırmızı renkli boya izleri görünmektedir. Levhanın yan yüzünde arka yüze geçen açılı delikler açılmıştır. Levhanın ön yüzünde, kompozisyonu oluşturan şekillerin yüzeyinde boynuz parçasının kopmasıyla oluşan hasar izleri ve malzemenin pürüzlü gözenekli yapısı açıkça görülmektedir.

Fotoğraf 42. Küçük levha. (Z.Samashev, 2018:113)

Çizim 30. Küçük levha. (Z.Samashev, 2018:113)

¹⁵⁵ Z. Samashev, *age.*, 2018, s. 113

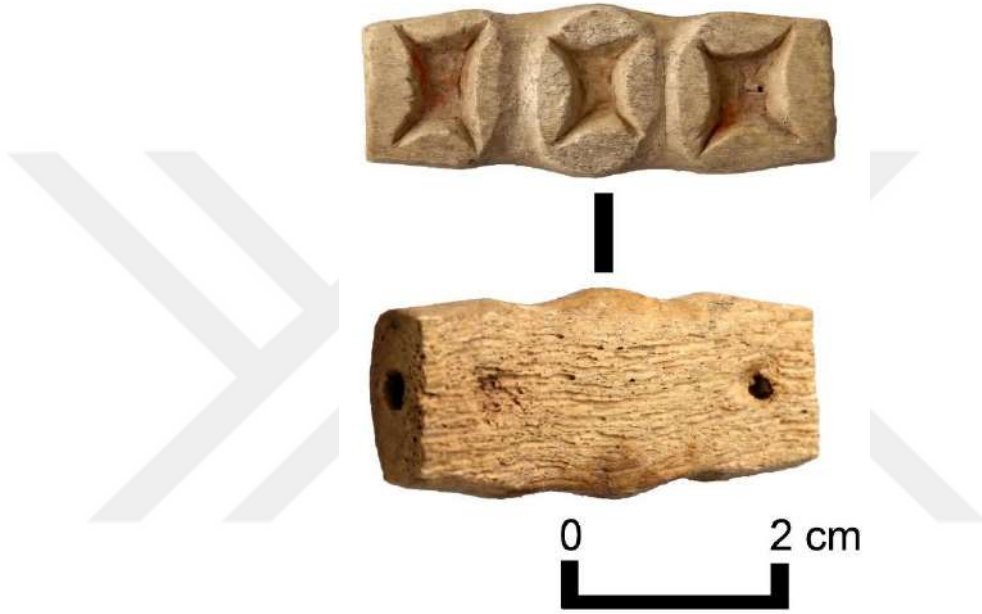
28) 8. *Küçük levha*. 4,7×1,2×0,5 cm boyutundadır¹⁵⁶, ön yüzü ortasında içbükey kenarlı eşkenar dörtgenler, oyulan üç adet yuvarlatılmış köşeli dörtgene yakın şekille süslenmiştir. Şekillerin sol uçtakinin üzerinde muhtemelen ilk ölçümler sırasında bırakılan dikey çizgi halinde bıçak benzeri sivri aletin bıraktığı kesik izi görülmektedir. Oyukların zemininde kırmızı boya izleri gözükmemektedir. Levhanın yan yüzlerinde, arka yüze geçen açılı iki delik açılmıştır.

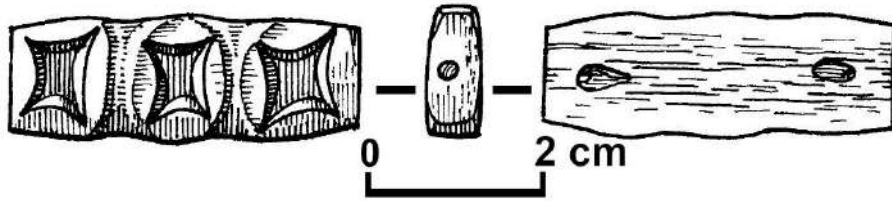
Fotoğraf 43. Küçük levha. (Z.Samashev, 2018:114)

¹⁵⁶ Z. Samashev, *age.*, 2018, s. 114

29) 9. *Küçük levha*. $4 \times 1,1 \times 0,5$ cm boyutundadır, levhanın ön yüzünde üç adet ovale yakın formda şekil oyulmuştur¹⁵⁷. Şekillerden levhanın ortasındaki oldukça oval olup iki uçtaki dış kenarı düz olanlardan oyukla ayrılmıştır. Şekillerin ortasında içbükey kenarlı eşkenar dörtgen oyuklar bulunmaktadır. Şekil ve oyukların boyutlarında oransızlık söz konusudur. Sağdaki (veya alttaki) şeklin oyuk zemininde yan yüzden açılmaya çalışılan delikten kaynaklanan hasar izi gözükmemektedir. Oyukların duvarlarıyla zemininde kırmızı renkli boya kalıntıları korunmuştur.

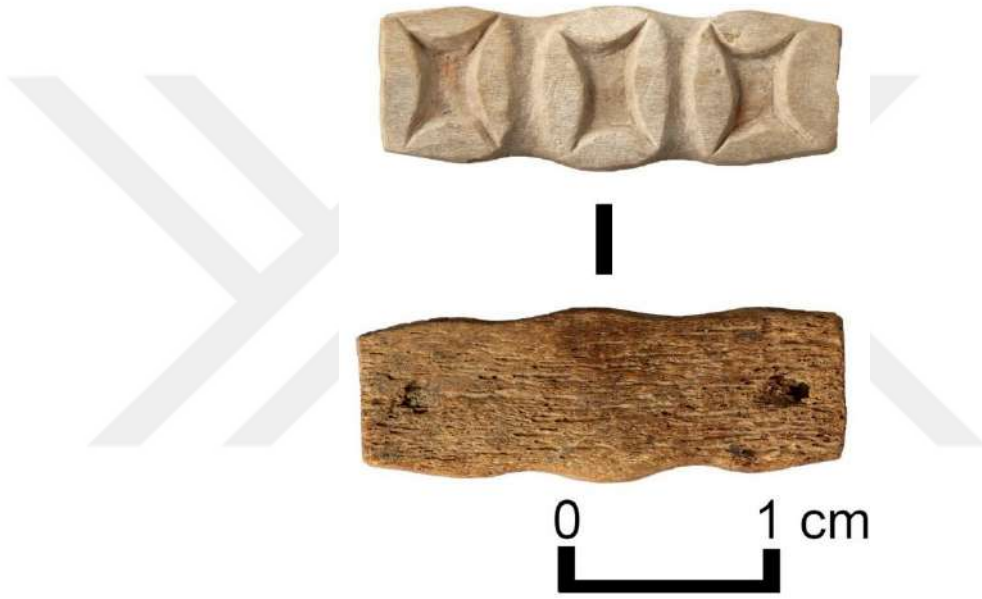
Fotoğraf 44. Küçük levha. (Z.Samashev, 2018:115)

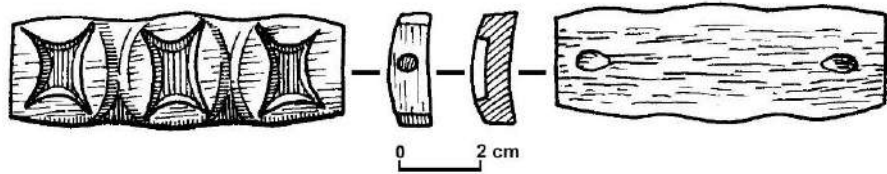
Çizim 31. Küçük levha. (Z.Samashev, 2018:115)

¹⁵⁷ Z. Samashev, *age.*, 2018, s. 115

30) 10. *Küçük levha*. 4×1, 2×0,5 cm ölçülerine sahiptir¹⁵⁸. Levhanın ön yüzünde dışa doğru taşıntı yapan ve ardışık olarak sıralanan, üç adet, köşeleri yuvarlatılmış dörtgene yakın formda şekil vardır. Şekillerin yüzeyindeyse içbükey, kenarları sivri köşeli dörtgenler oyulmuştur. Ortadaki şekil diğerlerinden oyuk boşluklarla ayrılırken her iki yanındaki şekillerin levhanın uçlarına bakan kenarları, parçanın yüzeyiyle aynı seviyede olup düz olarak sonlanmaktadır. Yan yüzlerde arka tarafa geçen açılı delikler bulunmaktadır. Oyuk yüzeylerinde zincifre izleri saptanmıştır.

Fotoğraf 45. Küçük levha. (Z.Samashev, 2018:116)

Çizim 32. Küçük levha. (Z.Samashev, 2018:116)

¹⁵⁸ Z. Samashev, *age.*, 2018, s. 116

31) 2. *At nalı biçimli levha*: Uzunluk 10,4 cm, üst kısmındaki genişliği 5,5 cm, alttaki genişliği 4 cm, kalınlığı yaklaşık olarak 0,5 cm'dir. U harfi biçimine benzer levha, iç ve dış kenarları çevresi boyunca bordür şeridiyle dekore edilmiştir. Levhanın uçlarının birleştiği yerde aşağı ve dışa doğru taşıntı yapan dışbükey çember oyulmuştur. Levhanın yüzeyi aşağıdan yukarıya doğru üst üste binercesine ardışık olarak sıralanan ve çemberle sonlanan "pullar" dizisiyle süslenmiştir. Çemberin iki yanında birer ve üzerinde 2 adet geniş pullar oyulmuştur. Toplam 18 adet olan pullar 1,2×0,9×0,1-0,1,5 cm gibi çeşitli büyüklüktedir¹⁵⁹.

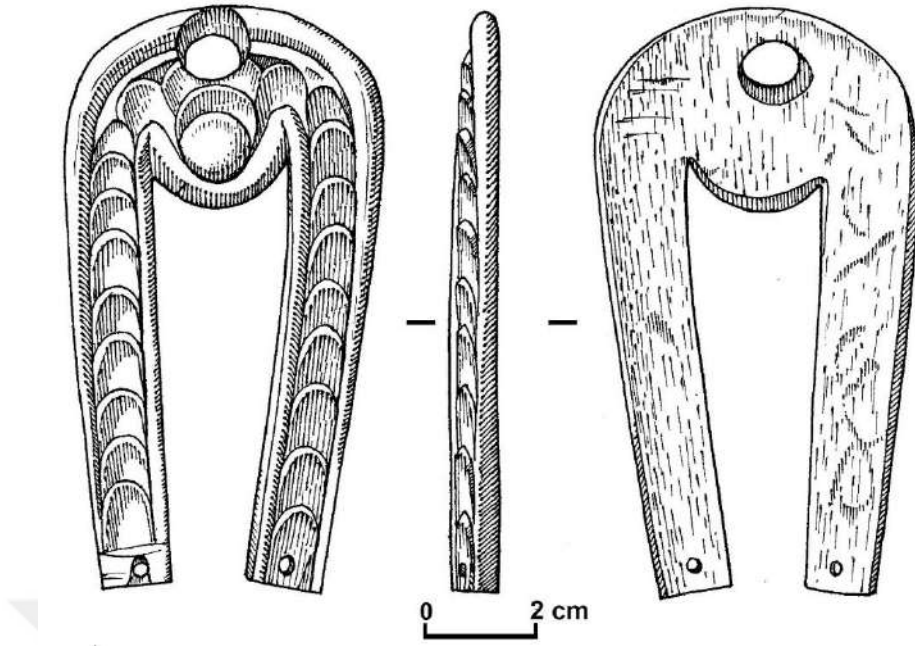

Fotoğraf 46. At nalı biçimli levha. (Z.Samashev, 2018:117)

Çemberin üzerinde püskül deliği bulunmaktadır. Delik çemberin üzerinde bulunan geniş çıkıntılı pulu ve iki yanında bulunan açılı üçgen oyukların arasında, dış bordürün ve genel olarak levhanın bütünlüğünü bozmasından dolayı sonradan açılmış olmalıdır. Oyukların derinliği 0,2 cm olup levhanın girintilerinde olduğu gibi kırmızı bir boyayla boyanmıştır¹⁶⁰. Levhanın iki ucunda doğrudan pulların üzerinde açılmış delikler bulunmaktadır. Deliklerin konumu, parçanın kayışa baş aşağı asılmış olduğunu göstermektedir. Püskül deliğiye yontularak elde edilmiştir.

¹⁵⁹ Z. Samashev, *age.*, 2018, s. 117

¹⁶⁰ Z. Samashev, *age.*, 2018, s. 118

Çizim 33. At nalı biçimli levha. (Z.Samashev, 2018:118)

Çemberin üzerinde püskül deliği bulunmaktadır. Delik, çemberin üzerinde bulunan geniş çıkıntılı pulu ve iki yanında bulunan açılı üçgen oyukların arasında açılmış olup dış bordürün ve genel olarak levhanın bütünlüğünü bozmasından dolayı sonradan açılmış olmalıdır. Oyukların derinliği 0,2cm¹⁶¹ olup levhanın girintilerinde olduğu gibi kırmızı bir boyayla boyanmıştır. Levhanın iki ucunda doğrudan pulların üzerinde açılmış delikler bulunmaktadır. Deliklerin konumu parçanın kayışa baş aşağı asılmış olduğunu göstermektedir. Püskül deliğiyle yontularak elde edilmiştir.

¹⁶¹ Z. Samashev, *age.*, 2018, s. 118

32) 3. *At nalı biçimli levha*: Uzunluk 10 cm, üst kısmındaki genişliği 5,8 cm, alttaki genişliği 4 cm, kalınlığı yaklaşık olarak 0,5 cm'dir. Süsleme ve kompozisyon bakımından diğer at nalı biçimli levhayla aynı özelliklere sahiptir. Levhanın iç ve dış kenarları çevresi boyunca ortaya doğru genişleyen bordür şeridiyle süslenmiştir. Levhanın uçlarının birleştiği kıvrım bölgesinde yukarı ve dışa doğru taşıntı yapan dışbükey daire oyulmuştur. Dairenin alt kısmında gittikçe genişleyen 1,9 ve 2,2 cm iki adet “pul” oyulmuştur¹⁶².

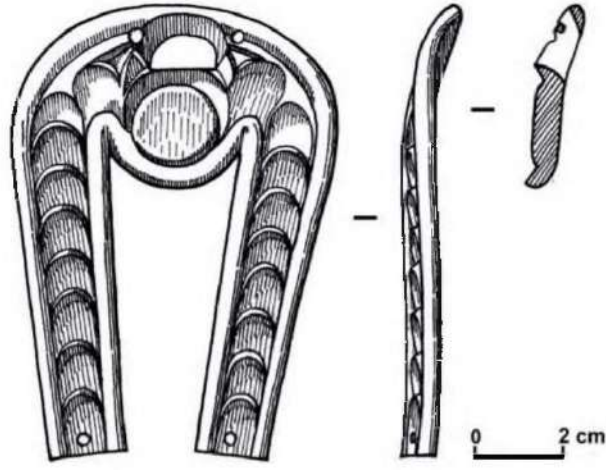

Fotoğraf 47. At nalı biçimli levha. (Z.Samashev, 2018:119)

En alttaki pul ve etrafındaki kenarlık şeridi üzerinde açılan delik boşluğundan dolayı bütünlüğünü yitirmiştir. Bordür şeritlerinin arasındaki ana yüzey yukarıdan aşağıya doğru ve üst üste binercesine sıralanan (her iki kanatta toplam 18 adet) ve daireyle sonlanan pullar dizileriyle süslenmiştir. Püskül deliği 1,2 cm çapındadır. Levha dizgin kayışına, her iki üst ucunda açılan 0,3 cm'lik¹⁶³ deliklerden geçirilen ipliklerle tutturulmuştur. Levhanın yüzeyindeki oyuklarda kırmızı bir boyanın kalıntıları kaydedilmiş olup bazı pulların üzerlerinde yaprak altın kalıntıları korunmuştur. Parça elle bıçak benzeri aletle oyulmuştur. Parçanın üzerinde aletin ustanın elinden kaydığını gösteren izler görülmektedir.

¹⁶² Z. Samashev, *age.*, 2018, s. 119

¹⁶³ Z. Samashev, *age.*, 2018, s. 119

Çizim 34. At nalı biçimli levha. (Z.Samashev, 2018:119)

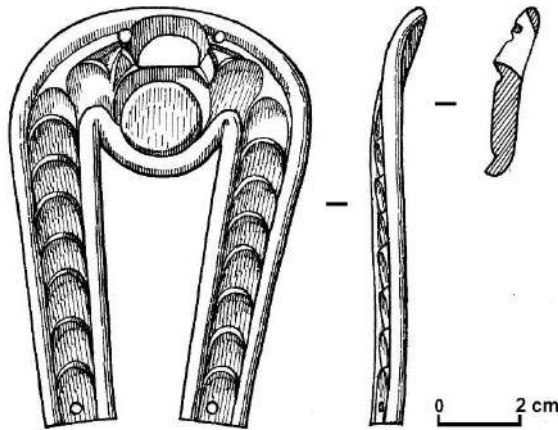

Fotoğraf 47a. At nalı biçimli levha. (L. Kutlu 07.08.2021)

33) 4. *At nalı biçimli levha*: Uzunluğu 10 cm, üst kısımdaki genişliği 4.8 cm, tabandaki genişliği 7 cm'dir. Bir kanadın genişliği 1,7 cm, diğerinin 1.6 cm, kalınlığı 0.2'den 0,5 cm'ye kadar değişmektedir. Levha kanatlarının birleştiği kıvrım bölgesinde 2 cm çapında ve 0,1 cm kalınlığında dışbükey daire bulunmaktadır. Çemberin iki alt ucunda hafif açılı yerleştirilen üçgene yakın formda oyuk bulunmaktadır. Oyukların arasında püskül için sonradan açılan delik mevcuttur. Levhanın her iki kanadı üst üste binercesine yukarıdan aşağıya doğru dizilen ve alt kenarları hafifçe kabartılarak oyulan 8'er adet pul sırasıyla süslenmiştir. Levhanın hem alt hem de üst uçlarında ikişer adet 0,3 cm¹⁶⁴ çapında toplam dört delik bulunmaktadır. Söz konusu delikler parçanın başlangıçta yanlış delinerek sonradan tekrar düzenlenmiş olabileceğini göstermektedir.

Fotoğraf 48. At nalı biçimli levha. (Z.Samashev, 2018:120)

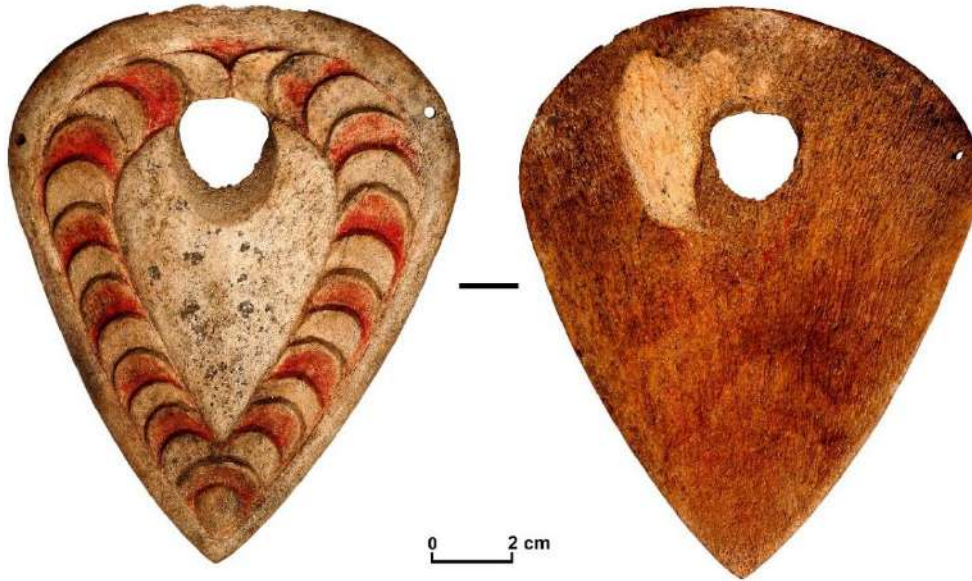

Çizim 35. At nalı biçimli levha. (Z.Samashev, 2018:121)

¹⁶⁴ Z. Samashev, *age.*, 2018, s. 120-121

3.2.2. Göğüs Kayışı Süslemeleri

34) *Gerdanlık*: Üst kısmı oval, alt kısmı üçgen olarak sonlanan levha sivri uçlu ters damla biçimine benzemektedir. At koşum takımındaki en iri parça olan gerdanlığın uzunluğu 13,2 cm, üst kısımda maksimum genişliği 10,7 cm, kalınlığı 0,3-0,5 cm'dir. Parçanın işlenmeyen arka yüzünde, malzemenin süngersi yapısı görülmektedir. Arka yüzde, püskül deliğinin solunda ve üstünde, malzemedan bir parçanın kopmasıyla oluşan tahribatı izleri görülmektedir. Gerdanlığa işlenen süslemeler, onun biçimini tekrarlamakta ve dış kenarlık şeridi, “hareketli” şerit, ortadaki ögeyle püskül deliğinden oluşmaktadır. Dış kenarlık parçayı çevresi boyunca dolayan ve 0,4'ten 1 cm kalınlığında genişlemektedir¹⁶⁵. Gerdanlığın kenarlığında, püskül deliği hizasında iki delik açılmıştır. Ancak aynı seviyede yapılmadıkları, soldakinin sağdakiyle kıyasla belirgin şekilde aşağıda yer aldığı görülür. Gerdanlığın yüzeyinde dış kenarlık ile merkezdeki ters damla biçimli öge arasında desenli bir şerit bulunmaktadır. Şerit alt uçtaki birleşme noktasının üzerinde oyulan ters damla benzeri motiftan yukarı doğru birbirine binercesine yükselerek püskül için açılan boşluğun etrafını dolayarak sonlanmaktadır.

Fotoğraf 49. Gerdanlık. (Z.Samashev, 2018:122)

Kompozisyon bir zincirin halkaları gibi hayal edilirse alt uçtaki ters damla benzeri çıkıntı kolye ucu olarak algılanabilir. Şerit 1,5-2 cm arasında değişmektedir. Pulların en alttakilerinin genişliği 1,2 cm iken en üsttekileri 2 cm'dir

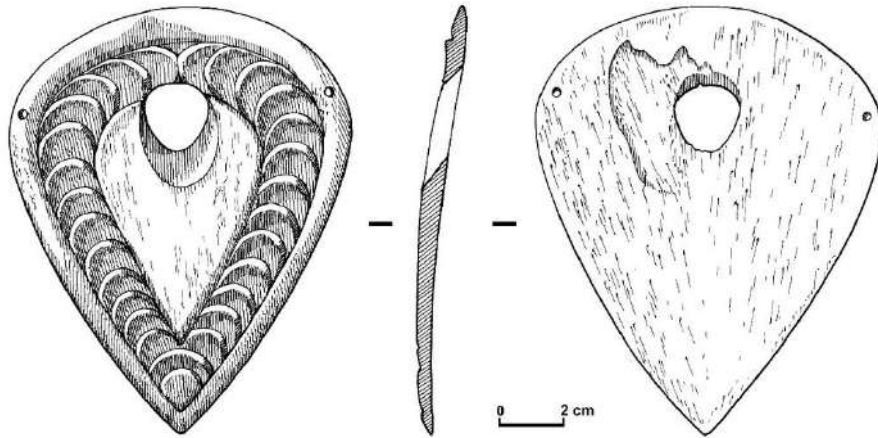
¹⁶⁵ Z. Samashev, *age.*, 2018, s. 122

Pulların üst yuvarlak kenarları yüzeyden 0,3 cm'ye yükselmekte, bu sayede süslemeye ifade gücü katmaktadır. Gerdanlığın her iki kanadında 13'er pul, alt birleşme ucunda ortak bir pul ile üzerine konumlanan ters damla biçimli çıkıntıyla toplam 27 puldan oluşmaktadır.

Fotoğraf 49a. Gerdanlık. (L. Kutlu 07.08.2021)

Levhanın tam ortasında bulunan uzunluğu yaklaşık 8 cm, maksimum genişliği 5 cm olan sivri uçlu ters damla şeklindeki kısım alçak kabartmalı olup parçanın yüzeyinden gözle görülür şekilde taşıntı yapmaktadır. Yüzeyin yaklaşık 2/3'si açılan püskül deliği yüzünden yontularak yok olmuştur. Gerdanlığın üst kısmında, üst tarafa doğru açılı olan delik (3 × 2,5 cm) büyük boyutludur. Pulların yüzeyinde kırmızı renkli boya izleri görülmektedir¹⁶⁶.

Çizim 36. Gerdanlık. (Z.Samashev, 2018:123)

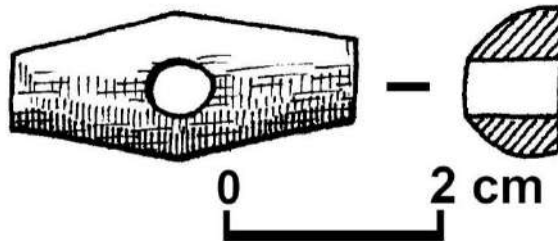
¹⁶⁶ Z. Samashev, *age.*, 2018, s. 123

3.2.3. Eyer Takımı Süslemeleri

35) *Kayış tokası*: Toka genel hatları itibarıyla yan köşegenleri dik kesilmiş bir eşkenar dörtgen biçimini andırmaktadır. Tokanın uzunluğu 3,2 cm, uçlardaki yüksekliği 0,8 cm, orta (küçük) eksenindeki yüksekliği 1,2 cm, kalınlığı 0,8 cm'dir. Tokanın ön yüzü hafif dışbükey iken arka yüzü düzdür. Nesnenin yüzeyinde, yontma işleminden kalan düz yatay şeritler gözükmemektedir. Bununla birlikte kırmızı boya izleri de korunmuştur. Tokanın tam ortasında çapı 0,6 cm kayış geçirme deliği bulunmaktadır. Ayrıca yıpranma ve küçük kemirgenlerin dişlerinin bırakmış olduğu düşünülen izler de saptanmıştır¹⁶⁷. Toka Kazak Türkçesinde kancığa olarak adlandırılan, eyerin arka hanesine veya tepindiriğe (günümüz eyerlerine tepindirik kancasına) bağlanan 2 adet ince uzun kayışa aittir.

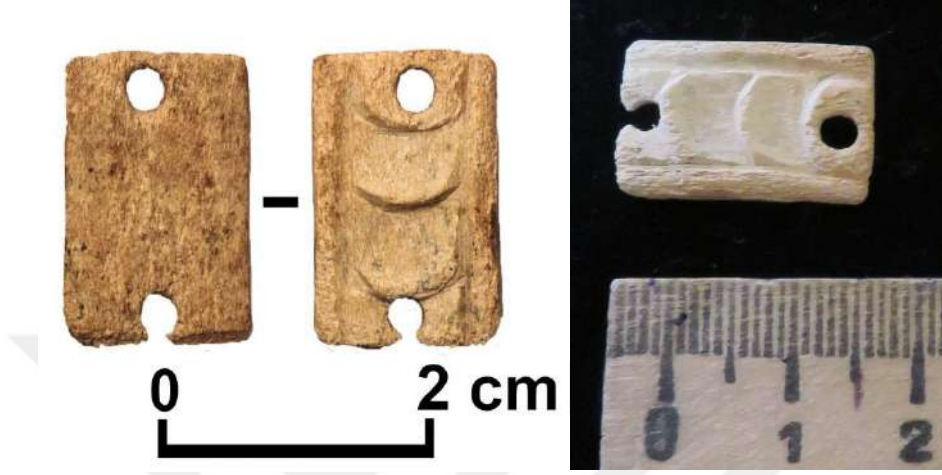
Fotoğraf 50. Tepindirik kancası tokası. (Z.Samashev, 2018:124)

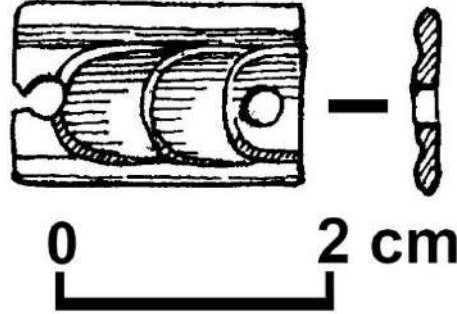
Çizim 37. Tepindirik kancası tokası. (Z.Samashev, 2018:124)

¹⁶⁷ Z. Samashev, *age.*, 2018, s. 124

36) *Küçük levha*: Muhtemelen kayış yüzeyini süsleyen ince dikdörtgen levhalardan birinden koparılan $2 \times 1,2 \times 0,1$ cm boyutundaki küçük bir parçadır¹⁶⁸. Oldukça hasarlı olan levhanın ön yüzü üst ve alt kenarlık şeritlerinin arasında bulunan ikisi bütün üçüncüsü yarım olarak oyulan pullarla hareketlendirilmiştir. Her iki ucunda biri kırılmış olan delikler bulunmaktadır.

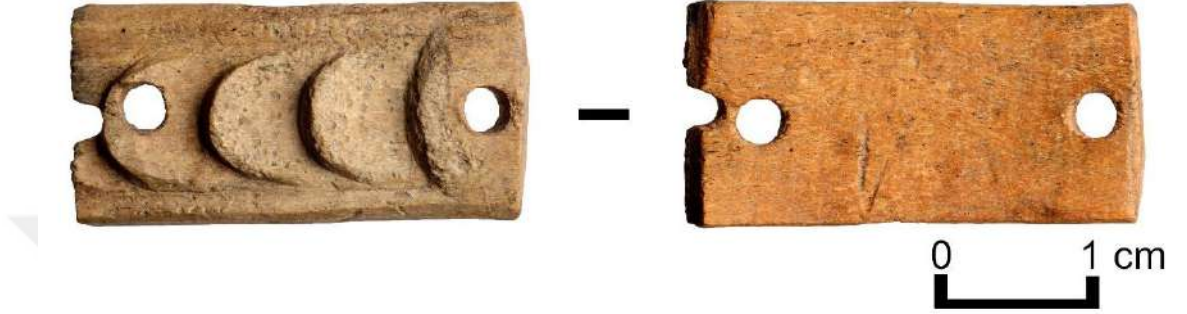
Fotoğraf 51 ve 51a. Küçük eyer levhası. (51: Z.Samashev, 2018:126; 51a: L.Kutlu 07.08.2021)

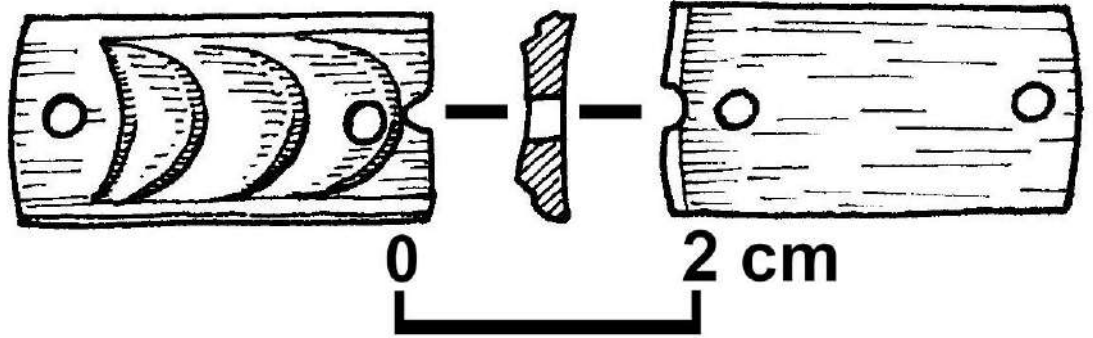
Çizim 38. Küçük levha. (Z.Samashev, 2018:126)

¹⁶⁸ Z. Samashev, *age.*, 2018, s. 126

37) *Küçük levha*: 2,7×1,2×0,2 cm. boyutlarına sahip dikdörtgen levhanın ön yüzü üst ve alt kenarlık şeritlerinin arasında bulunan, üst üste binercesine sıralanan ve yarım ay biçimine benzeyen dört pulla süslenmiştir¹⁶⁹. Arka yüzü ince bir aletle işlenerek tamamen düzleştirilmiştir. Levhanın her iki ucunda delikler açılmış, bir ucunda kusurlu bir üçüncü delik korunmuştur. Ön yüzdeki pulların üzerinde kırmızı boya izleri saptanmıştır.

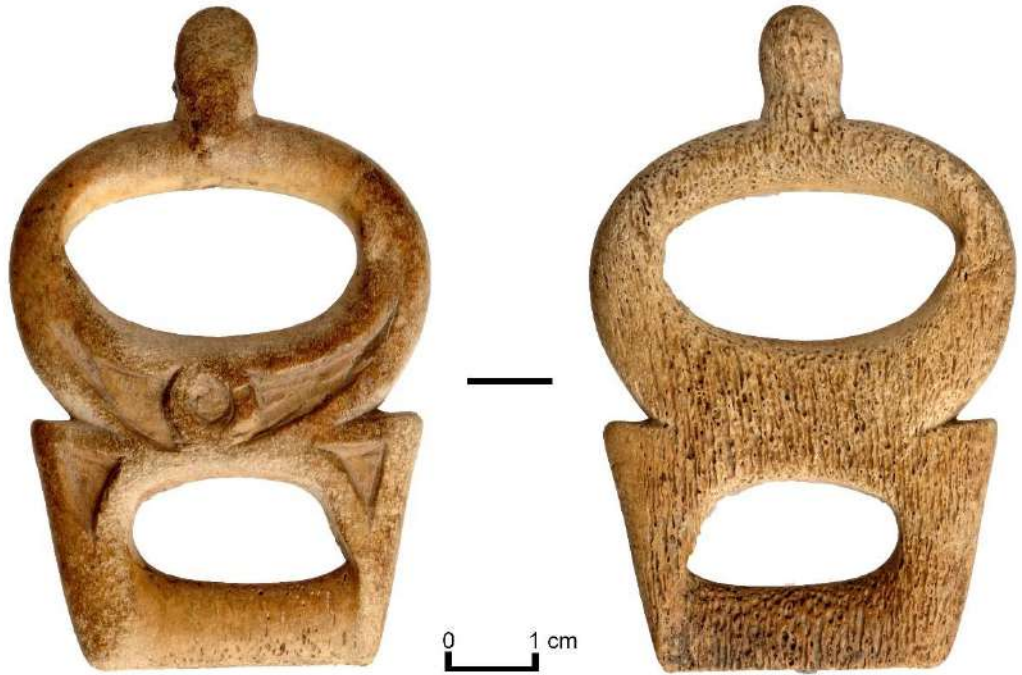
Fotoğraf 52. Küçük eyer levhası. (Z.Samashev, 2018:127)

Çizim 39. Küçük eyer levhası. (Z.Samashev, 2018:127)

¹⁶⁹ Z. Samashev, *age.*, 2018, s. 127

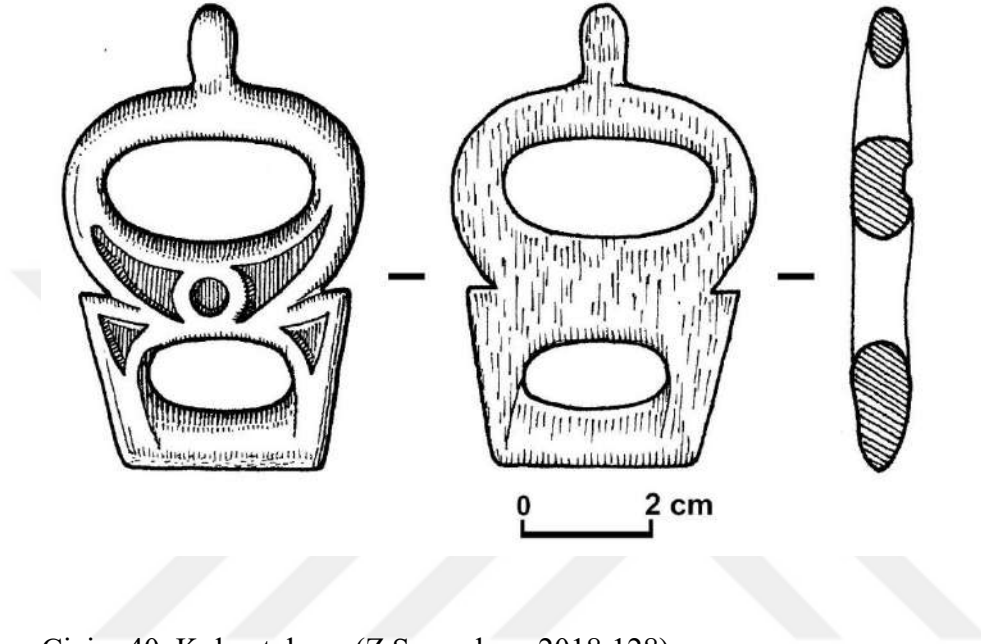
38) *Kolan tokası*: Yapım tekniği ve tasarımı bakımından oldukça etkileyici görünümüne sahip olan boynuz toka başlıca üç öğeden: geniş kolan kayışını geçirmek için tasarlanan ikizkenar yamuk (trapez) yuva, hareketsiz dil ve kayışın sarkan ucunu sabitlemek için tasarlanan oval biçimli halka deliğinden oluşmaktadır. Uzunluğu 0,69 cm, genişliği 0,45 cm, kalınlığı 0,85 cm, dil uzunluğu 0,12 cm'dir¹⁷⁰. İkizkenar yamuk biçimli toka yuvasının uzun kenarının iki köşesinde üçgene yakın formda girintiler oyulmuştur. Yuva ile oval halkanın birleşme kısmındaysa ortasında kabarık bir halkayla iki kenarında kanatları andıran şekiller oyulmuştur. Ovale yakın biçimli toka dilinin ucu eğik olarak kesilmiştir. Dilin arka yüzü kullanılmışlığa dair göze çarpmayan izler barındırmaktadır. Yuvanın kısa kenarında kayışın bıraktığı aşınma izleri de mevcuttur. Sabit dilin her iki tarafında ve halkanın üst kısmında aynı aşınma işaretleri gözlemlenmiştir. Saptanmış olan aşınma izleri bu yönüyle tokayı 36. Kurgan'da saptanan diğer süslemelerden farklı kılmaktadır. Zincifre minerali temelli boya izlerinin de tespit edilmemesi diğer özelliklerindendir.

Fotoğraf 53. Kolan tokası. (Z.Samashev, 2018:128)

¹⁷⁰ Z. Samashev, *age.*, 2018, s. 128

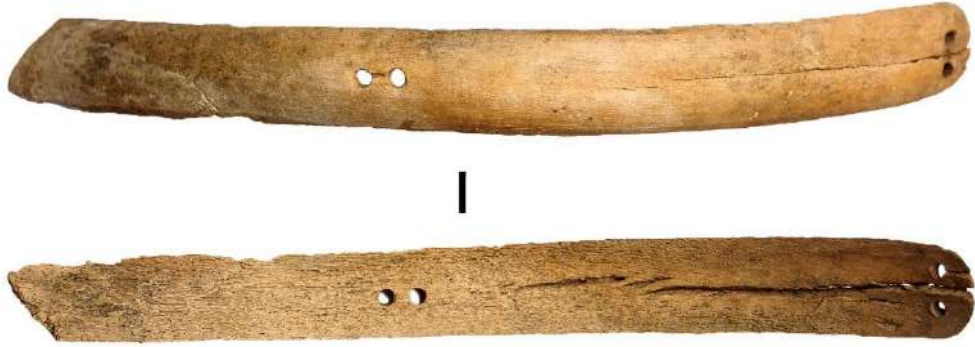
Gövde parametreleri: uzunluk 3 cm, iç kontur boyunca uzunluk 2,2 cm, genişlik 0,09 cm, kalınlık 5 cm¹⁷¹. Tokanın arka yüzü de keskin bir aletle işlenmiştir. Parça oldukça yıpranmıştır. Aşınma, süsleme yüzeylerinde de gözlemlenmektedir. Parçanın imalatı ve işlenmesine dair (kesikler, çizgiler) neredeyse hiç iz yoktur. Toka belki de yumuşak bir kayışa aittir.

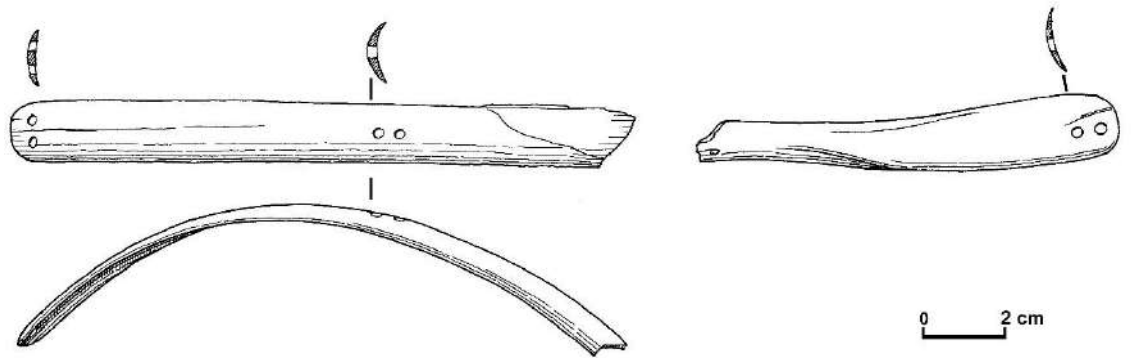
Çizim 40. Kolan tokası. (Z.Samashev, 2018:128)

¹⁷¹ Z. Samashev, *age.*, 2018, s. 128

39) *Eyer kaşı*: Kalıp keçeden yapılmış yumuşak eyer kaşının sertliğini sağlamak ve binicinin kaymasını önlemek için boynuzdan oyularak tasarlanmıştır. Kalıp yay biçimine sahip, yüzeyi içe meyilli dışbükey bir parçadır. Oldukça hasarlı olan kaşın bir ucu kopuktur. Yuvarlak hatlara sahip diğer ucunda bulunan 0,3 cm'lik iki delikten başlayan ve kaşın ortasına doğru uzayan boylamasına bir çatlak bulunmaktadır. Her iki deliğin arasında iplerin kaymaması için 0,1 cm'lik oyuklar açılmıştır. Genişliği 1,6 cm'dir¹⁷². Parçanın orta hizasında dikey olarak açılan iki delik daha mevcuttur.

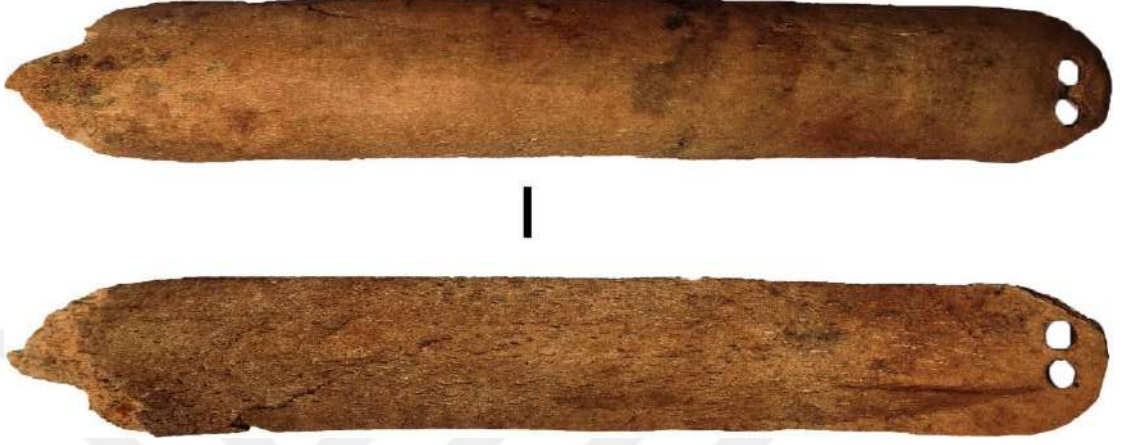
Fotoğraf 54. Eyer kaşı. (Z.Samashev, 2018:126)

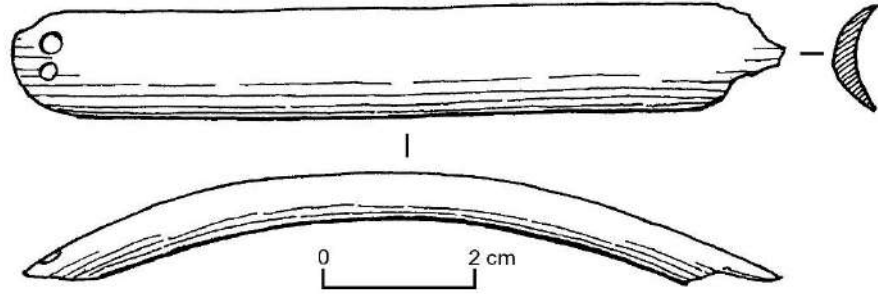
Çizim 41. Eyer kaşı. (Z.Samashev, 2018:129)

¹⁷² Z. Samashev, *age.*, 2018, s. 129

40) *Eyer kaşı*: Eyer kaşı 1/3'lük parça halinde kısmen korunabilmiştir. Genişliği 1,4 cm, pürüzsüz yüzeye sahiptir. Yay biçimli parçanın bir kenarı kopmuş diğeri yuvarlatılmış kenarlı ucu vardır. Kaş ucunda çapı 0,2 cm¹⁷³ delikler açılmıştır. Diğer ucu ise kırılmıştır. Parça dışbükey yüzeylidir.

Fotoğraf 55. Eyer kaşı. (Z.Samashev, 2018:130)

Çizim 42. Eyer kaşı. (Z.Samashev, 2018:130)

¹⁷³ Z. Samashev, *age.*, 2018, s. 130

41) *Eyer kaşı*: Kaş sadece yarısına kadar korunabilmiştir. Yuvarlatılmış olan ucunda 0,2 cm çapında¹⁷⁴, aralarında ip oluğu bulunan, boylamasına açılan iki delik bulunmaktadır. Aslında kaşın tam ortasına denk gelen ve kıvrım kısmında kırılan ucunda biri bütün diğeri kısmen görünen delik bulunmaktadır. Parça yay biçimlidir.

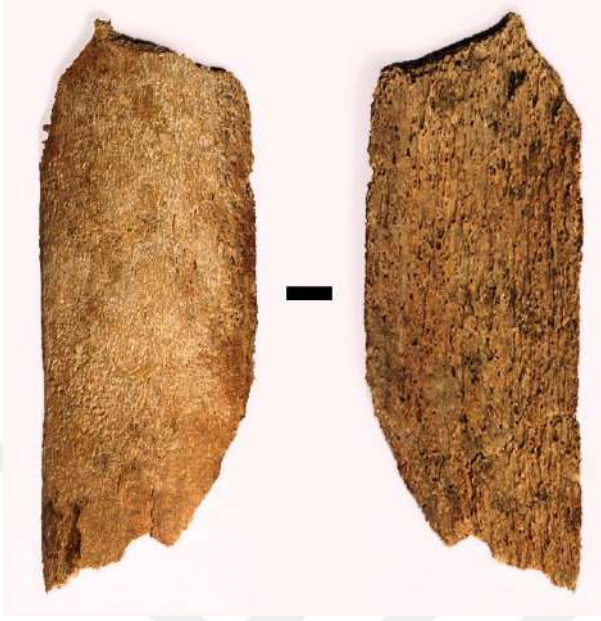
Fotoğraf 56. Eyer kaşı. (Z.Samashev, 2018:131)

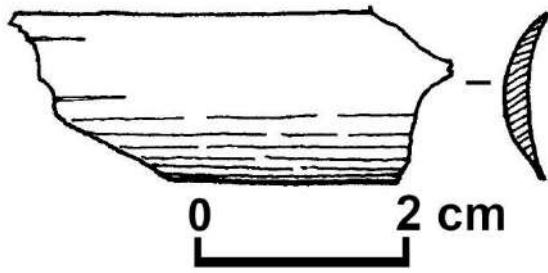
Fotoğraf 56a. Eyer kaşı. (L. Kutlu 07.08.2021)

¹⁷⁴ Z. Samashev, *age.*, 2018, s. 131

42) *Eyer kaşı parçası*: Eyerin kopuk olan parçası oldukça hasarlıdır. Arka yüzü işlenmemiş, ön yüzü düzleştirilmiştir¹⁷⁵.

Fotoğraf 57. Eyer kaşı parçası. (Z.Samashev, 2018:132)

Çizim 43. Eyer kaşı parçası. (Z.Samashev, 2018:132)

¹⁷⁵ Z. Samashev, *age.*, 2018, s. 132

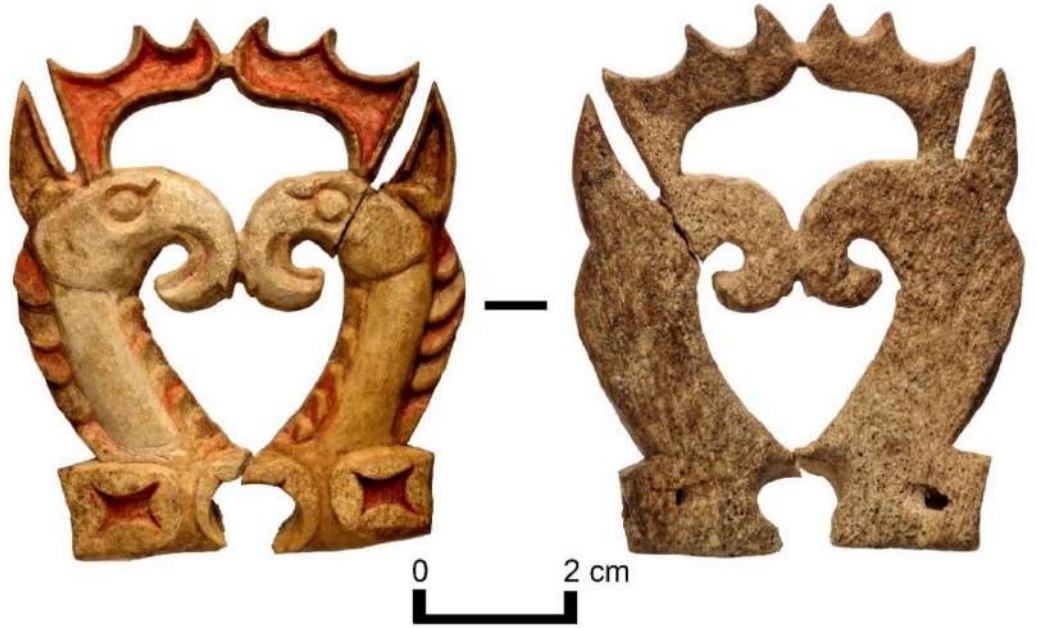
43) *Eyer kaşı parçası*: Çok hasarlı olan kopuk parçanın ucunda biri bütün diğeri kısmen korunan delikler bulunmaktadır. Deliklerin arasında oyuk izi görülmektedir. Parça dışbükey yüzeyli yay biçimlidir¹⁷⁶.

Fotoğraf 58. Eyer kaşı parçası. (Z.Samashev, 2018:133)

¹⁷⁶ Z. Samashev, *age.*, 2018, s. 133

44) 10. *Figürlü levha*: 6,9×5×0,7 cm boyutundaki figürlü levha, karşılıklı konumlanan mitolojik varlıkların protomları biçiminde betimlenmiştir. Levha iki yerde hasar görmüş, sağdaki figürün başında enine derin bir çatlak vardır. Çubuktaki deliğin alt kısmı yırtılmıştır. Profilden betimlenen sağ taraflı (cepheden bakıldığında) figürün iki yerden eğik bir çatlakla, boynuz tabanı hizasından ve kaidenin ortasındaki püskül saçağı deliğinin üst tarafından kırıldığı görülmektedir. Varlıkların boynuzlarıyla tumşukları dar bir köprü (0,5 cm) ile birleştirilmiştir¹⁷⁷. Göz bebekleri yuvarlak, belirgin ve küçük, göz uçları kısa kesiklerle vurgulanmıştır. “Kulan” kulaklarına benzediği düşünülen sivri uçlu üçgene yakın formda uzun ve keskin kulakları, derin bir girintiyle etrafını dolayan kenarlık ve kulak kepçesiyle vurgulanmıştır. Başlar boyundan derin çizgiyle ayrılmıştır. Bir “sığın” boynuzunu andıran boynuzlar içe doğru, yani varlıkların yüzüne doğru dönüktür. Boynuz dalları oldukça sivri olup en ucundaki dal kavislidir. İnce bir kenarlık şeridi boynuzları çevresi boyunca dolamaktadır.

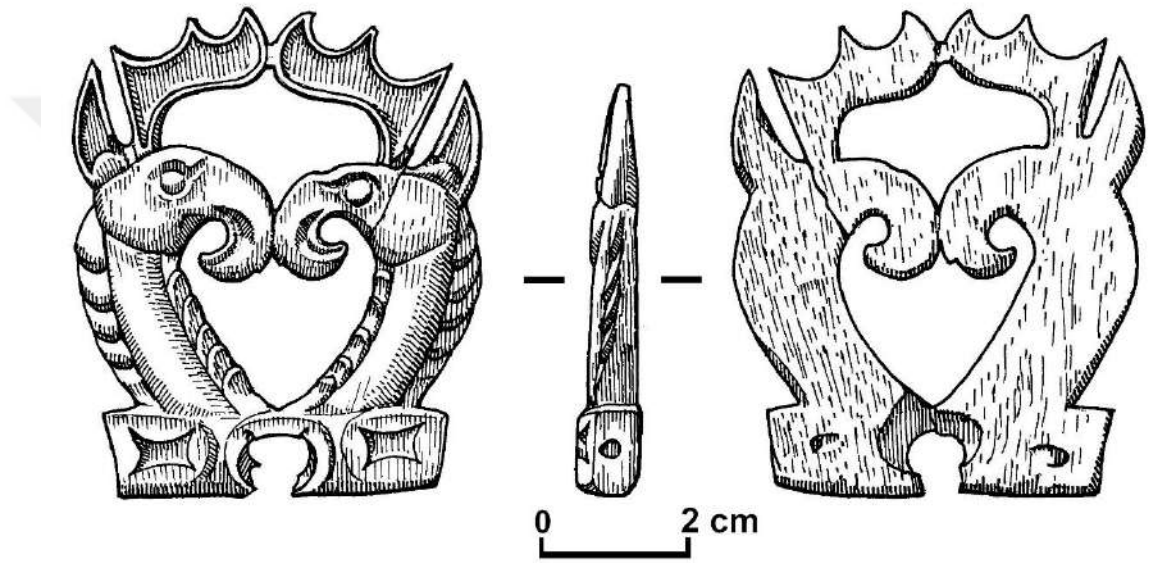

Fotoğraf 59. Figürlü levha. (Z.Samashev, 2018:141)

Hacim algısını güçlendirmek için boynuzların içleri oyulmuştur. Figürlerin boyunlarının her iki tarafında yivli kabarık çizgilerle yeleler tasvir edilmiş, sırt yeleleri yukarıdan aşağıya doğru sarkarken boyun altı yeleleri aşağıdan yukarıya doğru sıralanmıştır. Tumşuklar oldukça iri ve kıvrıktır. Çok küçük bir kertikle burun delikleri

¹⁷⁷ Z. Samashev, *age.*, 2018, s. 141

kıvrım hattını tekrarlayan hilal biçimli oyukla ağız boşluğu belirginleştirilmiştir. Kaide dikdörtgen biçimlidir. Ortasında alt kısmı kopuk olan püskül saçağı deliğiyle yuvarlatılmış iç kenarlı dörtgene yakın formda alçak çıkıntılarla bezenmiştir. Çıkıntıların yüzeyinde içbükey kenarlı eşkenar dörtgenler oyulmuştur. Püskül deliğinin üst köşelerinde içbükey kenarlı eşkenar dörtgene ait olan sivri kertikler görülmektedir¹⁷⁸. Oyuk duvarları ve zeminleri, kulak ve boynuzun girintileri, yele çizgileri atlamalı olarak kırmızı boya izleri taşımaktadır. Kalıntılara göre levhanın bazı yüzeyleri yaprak kalayla kaplanmış olmalıdır. Kaidenin yan yüzlerinde arka yüze geçen açılı delikler vardır.

Çizim 44. Figürlü levha. (Z.Samashev, 2018:142)

¹⁷⁸ Z. Samashev, *age.*, 2018, s. 142

45) 11. *Figürlü levha*: Dış hatları itibariyle dikdörtgen şeklinde tasarlanan 6,5×5,5×0,6 cm ölçülerindeki figürlü levha antitetik konumlanan ve boynuzları küçük bir köprüyle birleştirilen mitolojik varlıklar biçimindedir¹⁷⁹. Dış kenarı kavisli boynuzdan yana olan kenarı düz çizgili sivri kulakları konturu boyunca kulak kepçesi hizasından başlayan alçak bir kenarlıkla çevrilmiştir. İç doğru kıvrık olan tumşuklar 1,4 cm'lik temas çizgisine sahiptir. İç ucu sivrilmiş yuvarlak oyuk şeklindeki gözleri ve dışa doğru taşıntı yapan dışbükey gözbebekleri vardır. Boynuzlar varlıkların yüzüne doğru dönük olup üç adetten oluşan dalları sivrilerek dalga çizgisine benzer çizgiyle sonlanmaktadır. Boynuzların içi oyularak, kabarık fakat alçak bordür şeridiyle süslenmiştir. Kavisli bir çizgiyle yüzlerden ayrılan boyunlar, ense ve boyun altından tabana doğru uzayan yivli yele çizgileriyle vurgulanmıştır. Sağ figürün iç boyun yelesi diğerlerinden farklı olarak yukarıya doğru sıralanan yivli kabartmalar olarak oyulmuştur.

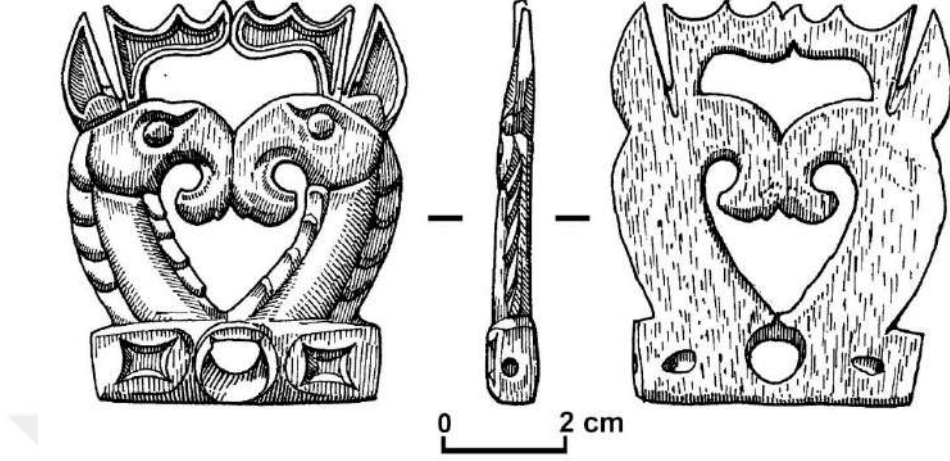

Fotoğraf 60. Figürlü levha. (Z.Samashev, 2018:142)

Dikdörtgen biçimli kaide püskül saçağı deliğinin etrafında bulunan dış kenarları düz, iç kenarları yuvarlatılmış köşeli hafif kabarık dörtgene yakın formda şekillerle hareketlendirilmiştir. Şekillerin ortasında sivri köşeli içbükey kenarlı eşkenar dörtgenler oyulmuştur. Bütün oyuk ve girintili yüzeylerde kırmızı renkli boya izleri kaydedilmiş, ayrıca muhtemelen yaprak kalayla sarılmıştır. Püskül deliğinin üst köşelerindeki sivri

¹⁷⁹ Z. Samashev, *age.*, 2018, s. 142

çentikler deliğın daha sonra açıldığına işaret etmektedir. Kaidenin yan yüzlerinde, arka yüze geçen standart boyutlu açılı delikler vardır.

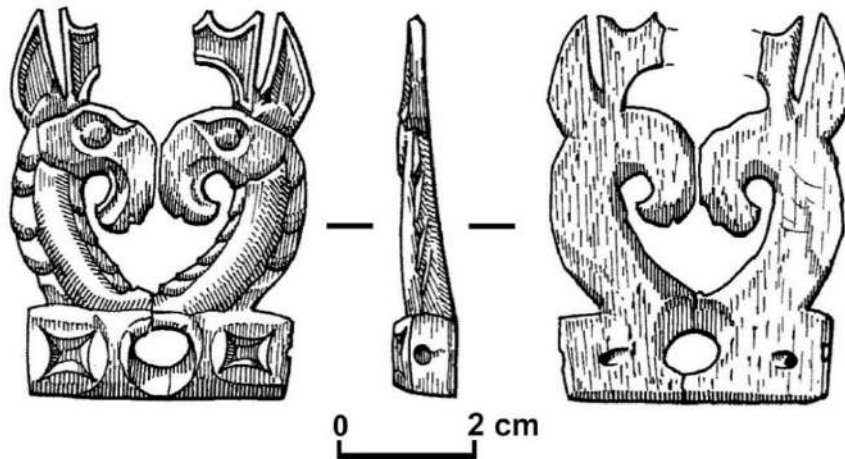

Çizim 45. Figürlü levha. (Z.Samashev, 2018:143)

46) 12. *Figürlü levha*: Benzer tasvirli levhalara kıyasla daha küçük 5,7×4,4×0,7cm ölçülerindeki levha çok hasarlıdır¹⁸⁰. Figürlerinin her iki boynuzu kopuktur, figür birleşme hizasından kırılarak ikiye ayrılmıştır. Nesne üzerindeki aşınma izleri yoğun olarak kullanılmışlığı göstermektedir. Levhanın ön yüzü düzleştirilmiş, ancak arka yüzünde keskin bir aletle yapılan kesik ve işlem izleri göze çarpmaktadır. Karşılıklı konumlanan mitolojik varlıkların gözleri, sivri kulakları ve kıvrık tumşukları oldukça iridir. Yivli kabarık yeşelleri yukarıdan aşağıya doğru sıralanmaktadır. Kaidenin ortasında püskül saçığı deliği yontularak açılmıştır. Her iki yanı içleri içbükey kenarlı eşkenar dörtgenlerin oyulduğu geometrik şekillerle süslenmiştir. Kaidenin yan yüzlerinde arkaya geçen açılı delikler bulunmaktadır.

Fotoğraf 61. Figürlü levha. (Z.Samashev, 2018:143)

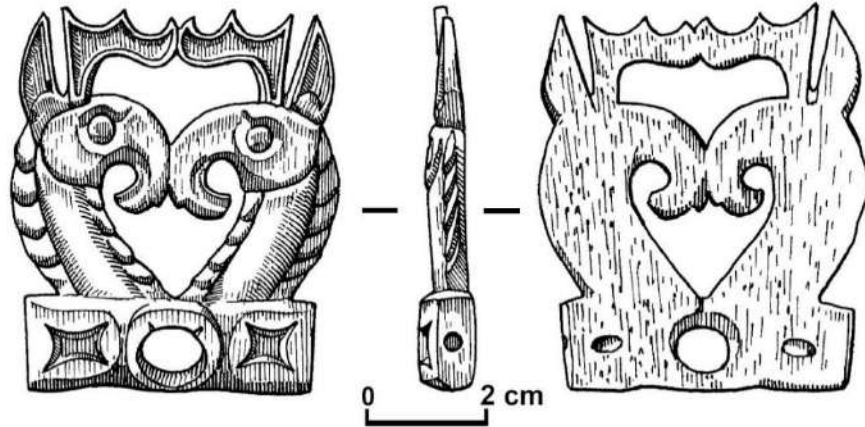
Çizim 46. Figürlü levha. (Z.Samashev, 2018:143)

¹⁸⁰ Z. Samashev, *age.*, 2018, s. 144

47) 13. *Figürlü levha*: Levhayı oluşturan 6,3×5,3×0,7 cm boyutundaki tumşuklu ve sığın boynuzlu mitolojik varlıklar, simetrik olarak birbirine bakar figürler şekildedir¹⁸¹. Korunmuşluk düzeyi iyi olan levha sarıya çalan gri rengindedir. Gözlerinin uçları, kulak ve boynuz dalları sivri olarak betimlenmiştir. Levhanın ön yüzünde, diğer levhalardan farklı olarak pürüzlü, gözenekli boynuz yapısı belirgin olarak görülmektedir. Çeşitli sayıdaki yivli kabartmalarla oluşturulan yeleleri vardır. Tüm girintilerde kırmızı boya izleri kaydedilmiştir. Dikdörtgen biçimli kaidenin ortasında püskül saçağı deliği vardır. Her iki yanında içleri içbükey kenarlı eşkenar dörtgenlerin oyulduğu düz dış, yuvarlatılmış iç kenarlı geometrik şekillerle süslenmiştir.

Fotoğraf 62. Figürlü levha. (Z.Samashev, 2018:145)

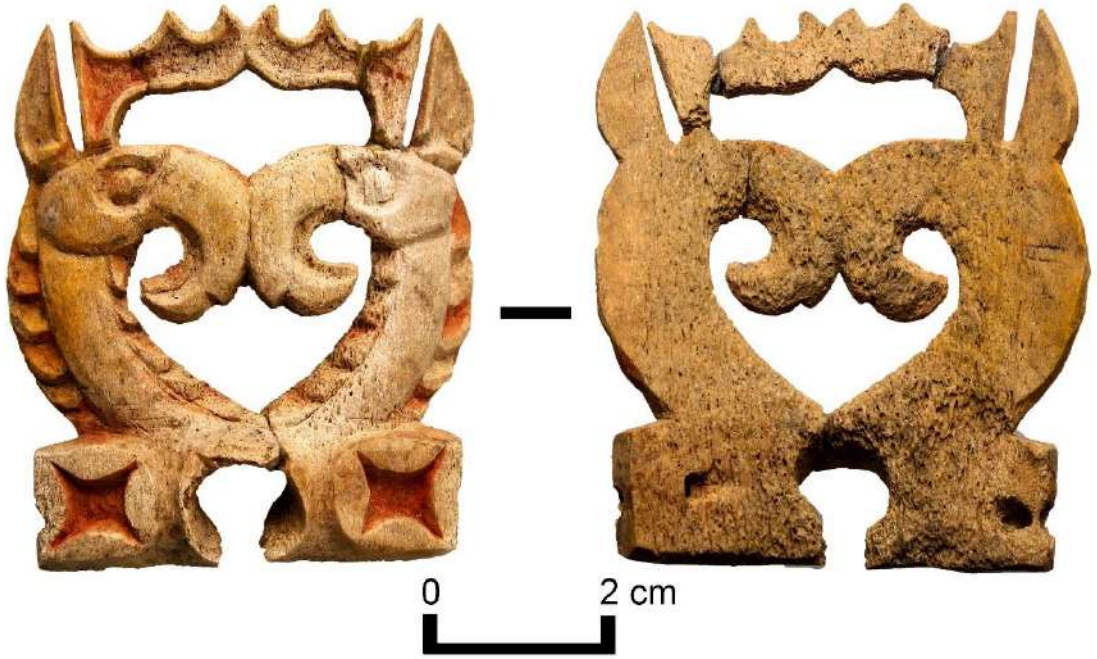

Çizim 47. Figürlü levha. (Z.Samashev, 2018:145)

¹⁸¹ Z. Samashev, *age.*, 2018, s. 145

48) 14. *Figürlü levha*: 6×5×0,6 cm ölçülerine sahip figürlü levha oldukça hasarlıdır. Karşılıklı olarak konumlanan tumşuklu, sığın boynuzlu ve kurt kulaklı varlıkların boynuzlarında, önden bakıldığında sağ figürün yüzünde ve püskül şakağı deliği üzerinde çatlaklar oluşmuş, kırıklar meydana gelmiştir¹⁸². Bitişik olan kıvrık tumşukları oldukça büyüktür. Dış hatları boyunca ince kenarlıkla ve girintilerle vurgulanan boynuzları ile kulaklarında kırmızı boya kalıntılarını ve malzemenin gözenekli, pürüzlü yapısını açıkça görmek mümkündür. Kavisli oyulan uzun boynuzları yukarıdan aşağıya sıralanan hafifçe kabarik yivlerle vurgulanmıştır. Gözler, dışbükey göz bebekli dairesel oyuk şeklinde betimlenmiştir. Yatay dikdörtgen biçimli kaidenin ortasında alt kısmı kopuk olan püskül şakağı deliğiyle yuvarlatılmış iç kenarlı ve düz dış kenarlı dörtgene yakın formda şekiller bulunmaktadır. Geometrik şekillerin yüzeyinde içbükey kenarlı eşkenar dörtgen oyuklar vardır. Arka yüzü çok hasarlıdır.

Levhanın kırık parçaları koruma altına alınarak bir tutkalla yapıştırılmış vaziyette sergilenmektedir.

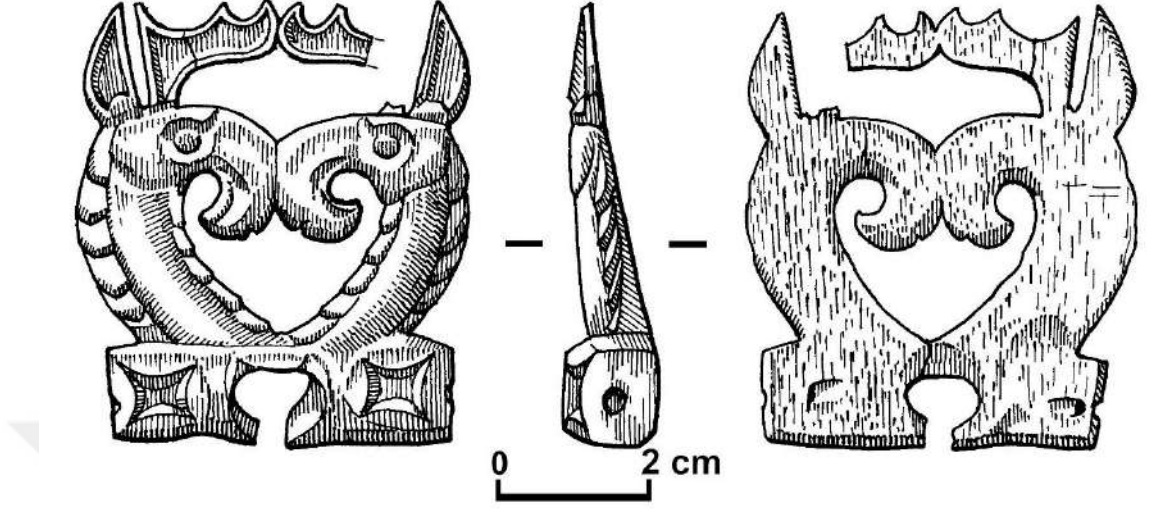

Fotoğraf 63. Figürlü levha. (Z.Samashev, 2018:146)

Püskül deliğinin üst köşelerinde içbükey kenarlı eşkenar dörtgenden kalan sivri çentikler mevcuttur. Oyukların duvarları ve zeminleri, kulak ile boynuzun girintileri

¹⁸² Z. Samashev, *age.*, 2018, s. 146

yanısıra yele çizgileri atlamalı olarak kırmızı boyayla boyanmıştır. Kaidenin yan yüzlerinde 0,2 cm'lik açılı, kayışa bağlama delikleri vardır.

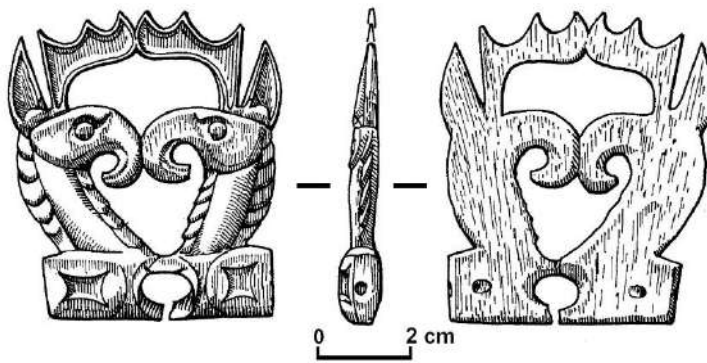

Çizim 48. Figürlü levha. (Z.Samashev, 2018:146)

49) 15. *Figürlü levha*: 6,7×5,8×0,7 cm ölçülerine sahip karşılıklı olarak konumlanan mitolojik varlıklar biçimli boynuz levhanın yüzeylerinde tespit edilen erozyon ve hasarlara rağmen imgeyi oluşturan kıvrık tumşuk, sığın boynuzu, kurt kulağı, yeke gibi öğeleri bakımından bir bütündür. Kazı esnasında levhanın oyuk yüzeylerinde ve yekeyi oluşturan yivlerin atlamalı olarak kırmızı boyayla süslendiğini gösteren kalıntılar saptanmıştır. Fakat levhanın koruma çalışmaları esnasında restorasyon uzmanı tarafından uygunsuz bir şekilde günümüze ait endüstriyel bir boyayla boyandığı ortaya çıkmıştır. Levhanın arka yüzünde kahverengi bir leke izi görülmektedir. Parçanın oyuk yüzeyleri derindir. Dikdörtgen kaide figürlü levhalarla özdeş olup standart süsleme özelliklerine sahiptir. Levha yontma, kazıma ve delme yöntemlerine göre yapılmıştır¹⁸³.

Fotoğraf 64. Figürlü levha. (Z.Samashev, 2018:147)

Çizim 49. Figürlü levha (Z.Samashev, 2018:147)

¹⁸³ Z. Samashev, *age.*, 2018, s. 147

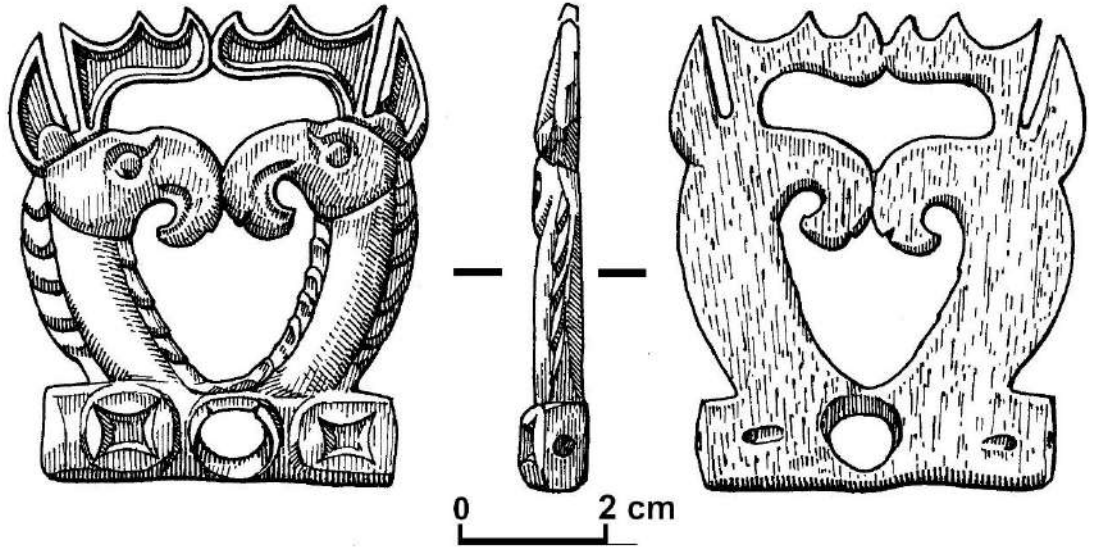
50) 16. *Figürlü levha*: Birbirine bakan mitolojik varlıklar biçimindeki $6,5 \times 5,7 \times 0,7$ cm boyutlarındaki kayış süslemesi iyi korunmuştur. Yüzeyinde gözle görülür bir hasar veya aşınma bulunmamaktadır¹⁸⁴. Varlıkların yele yivlerinin sayısı farklıdır. Figürlerin dalgalı "bayrak" şeklindeki boynuzları ve kıvrık tumşukları bitişiktir. Boynuz ve kulaklar belirgin kenarlık şeritlerine sahiptir. Ayrıca kulak kepçelerini andıran yuvarlatılmış çıkıntılar oyulmuştur. İç ucu sivrilen dışbükey göz bebekli gözler yuvarlaktır. Başlar kavisli bir çizgiyle uzun boyunlardan ayrılmaktadır. Tumşuğun iç yüzeyi tumşuk şeklini tekrarlayan kıvrımlı oyukla ağız boşluğu, birleşme hizasının hemen altında açılan çentikle burun deliği vurgulanmıştır. Sağ figürün çene altı yelesi diğer yukarıdan aşağıya doğru sıralanan kabarık yele yivlerinden farklı olarak zıt yönde oyulmuştur.

Fotoğraf 65. Figürlü levha. (Z.Samashev, 2018:148)

Levha yüzeyindeki tüm girintiler geleneksel olarak kırmızı boya ile kaplanmıştır. Boyunlarda kalay izleri görülmüştür. Dikdörtgen biçimli ve her iki ucu içinde içbükey kenarlı eşkenar dörtgenlerin oyulduğu geometrik şekillerle süslenen kaidenin ortasındaki püskül saçağı deliğinin üst köşelerinde, kertik izleri görünmektedir.

¹⁸⁴ Z. Samashev, *age.*, 2018, s. 148

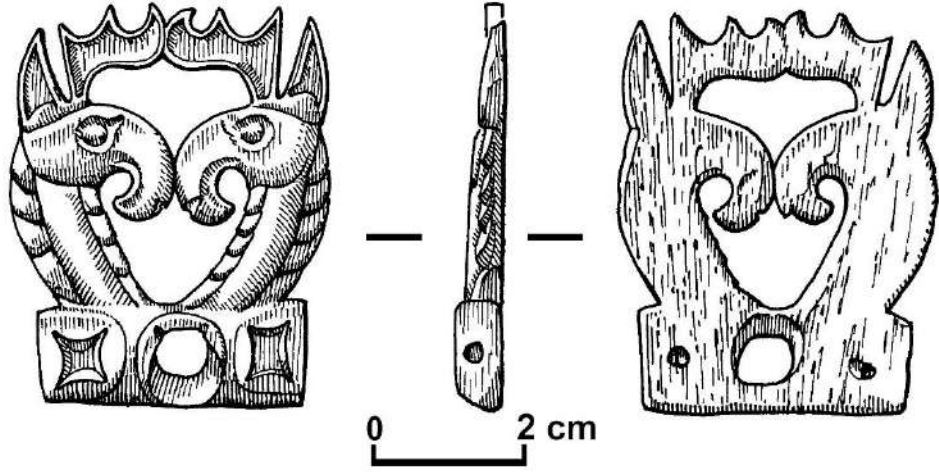
Çizim 50. Figürlü levha. (Z.Samashev, 2018:148)

51) 17. *Figürlü levha*: Hasarlı olan levha antitetik olarak konumlanan mitolojik varlıkların protomları şeklindedir. Sol figürün kulak ucu kopmuştur. Ayrıca sol figür boynu boyunca yayılan erozyon lekesiyle kaplanmıştır. Levha, boynuzlar, kulaklar ve kaide üzerindeki girintiler bakımından diğer levhalardan daha özensiz ve kaba işçiliktir. Söz konusu öğelerin dış konturlarının çizgilerinin düzensizliği dikkat çekicidir. Kulak kepçelerini temsilen oyulan çıkıntılar da vazgeçilmez bir unsurdur. Göz çukurları yuvarlak ve çok derindir. Gözbebekleri yassı olup alçak kabartma tekniğiyle yapılmıştır. Göz uçları açılı ve alına doğru yöndedir. Kabarık yivler şeklindeki yeleler aşağıya doğru sıralanmış, atlamalı olarak zincifre boyasıyla boyanmıştır. Figürlü levhanın tamamı kavisli bir yüzeye sahiptir. Bu durum özellikle kaidenin biçiminden fark edilmektedir. Kaidenin ortasında, iki ucunda da olduğu gibi, dört köşeli figürlü bir oyuk yerine 1,2 cm çapında açılmış geniş bir delik vardır. Yan yüzlerde 0,3 cm çapında açılı geçici kayış deliği mevcuttur. 5,7 x 4,6 cm boyutlarındaki levha oldukça aşınmış (daha önce kullanılmış) olarak bulunmuştur¹⁸⁵.

Fotoğraf 66. Figürlü levha. (Z.Samashev, 2018:149)

¹⁸⁵ Z. Samashev, *age.*, 2018, s. 149

Çizim 51. Figürlü levha. (Z.Samashev, 2018:149)

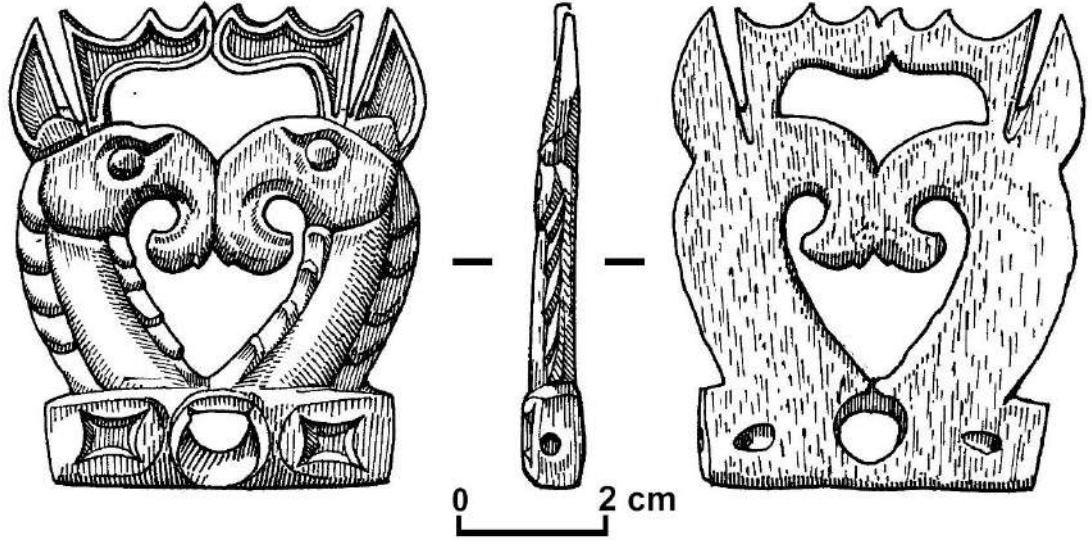
52) 18. *Figürlü levha*: 6,5×5,3×0,7 cm boyutunda iyi korunmuş levha, karşılıklı konumlanmış çok biçimli varlıklar şeklinde tasarlanmıştır¹⁸⁶. Levha yüzeyinde bulunan koyu renkli lekeler dışında kırık veya çatlak gibi hasar vardır. Figürlerin boynuz ve kulak hatlarını çevreleyen kenarlık şeritler ile derinlik hissini görsel olarak arttıran oyuklar da oldukça belirgindir. Kıvrık olan tumşuklar oldukça uzundur. İç kenarı boyunca uzanan oyukla ağız boşluğu ve çentikle vurgulanan burun delikli olarak tasvir edilmiştir. Sivri uçlu yuvarlak oyuk çizgiyle oluşturulan gözler dışbükey göz bebeklidir. Boyunlar her iki yanında bulunan ve aşağı yönde sarkan yivli kabarık yeyleyle donatılmıştır.

Fotoğraf 67. Figürlü levha. (Z.Samashev, 2018:150)

Yeleyivleri atlamalı olarak kırmızıya boyanmıştır. Kaidenin ortasında, iki ucunda olduğu gibi, içbükey kenarlı eşkenar dörtgen yerine muhtemelen sonradan açılmış geniş bir delik bulunmaktadır. Yan yüzlerde, arka yüze açılan açılı kayış delikleri vardır.

¹⁸⁶ Z. Samashev, *age.*, 2018, s. 150

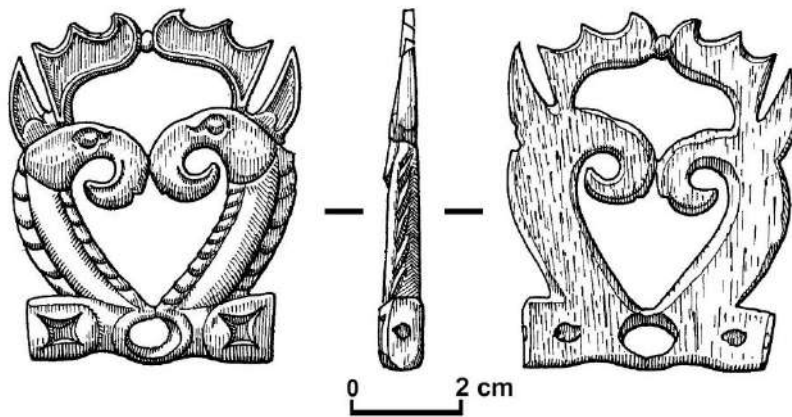

Çizim 52. Figürlü levha. (Z.Samashev, 2018:150)

53) 19. *Figürlü levha*: En iyi korunan ve oyulan levhalardandır. Birbirine bakar şekilde konumlandırılan tumşuklu, sığın boynuzlu, kurt kulaklı ve yeleli olarak betimlenmiştir. Süsleme bir kürecik (0,4 cm) vasıtasıyla birbirine bağlanan boynuzların uçlarının hafif bir açıyla yukarı doğru yönlendirilmiş olması bakımından önceki tüm örneklerden farklıdır¹⁸⁷. Bu yüzden boynuzların dalları da üst kısımda dış taraflara doğru yayılmıştır. Gözlerden başlayan tumşuk kıvrımları hilal şeklini andırmakta ve kısa bir çizgi ile de birbirine bağlanmıştır. Levhanın diğer bir özelliği ise uzun, ince bir boyundan derin çizgilerle ayrılan yeleleri oluşturan kabartmalı yivlerin sayıca çok olmasıdır. İnce bir kaideye oturtulan zarif figürlerin yüzeyi düzleştirilmiştir. Kaidenin püskül deliğinin her iki yanındaki içbükey kenarlı sivri köşeli eşkenar dörtgen oyuklar geometrik şeklin yüzeyine işlenmiştir. 36. Kurgan adlı eserde levhanın ölçüler belirtilmemiştir, bizim ölçümlerimize göre parça 6x4.8 cm boyutuna sahiptir.

Fotoğraf 68. Figürlü levha. (Z.Samashev, 2018:151)

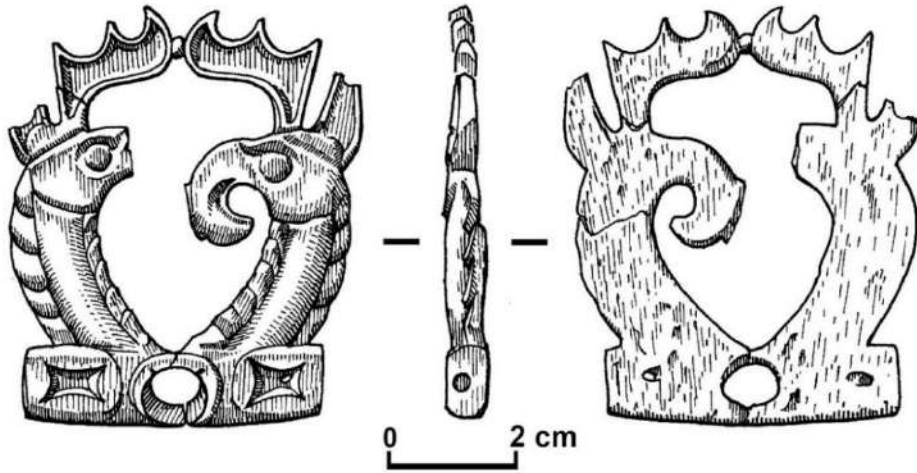
Çizim 53. Figürlü levha. (Z.Samashev, 2018:151)

¹⁸⁷ Z. Samashev, *age.*, 2018, s. 151

54) 20. *Figürlü levha*: Oldukça hasarlı olan parça birbirine bakan simetrik mitolojik varlıklar şeklindedir. Sol figürün kulağı ve tumşuğu kopuktur. Figürlerin boynuzlarının ön dalları hafifçe yükseltilmiş ve kısa bir köprü ile birbirine bağlanmıştır¹⁸⁸. Sağ taraflı figürün kulak ucu kopuk ve çene hizasında belirgin çatlak izi gözlemlenmektedir. Sol taraflı figürün boynuzunda çatlak vardır. Ayrıca kaidede açılan püskül saçığı deliği de çatlak izi barındırmaktadır. Çene altı yelesini temsilen oyulan yivler yukarıya doğru, ense altı yelesi ise aşağı doğrudur. Eserde ölçüler belirtilmemiştir. Levha 6,4x5,4x0,7 cm boyutundadır¹⁸⁹.

Fotoğraf 69. Figürlü levha. (Z.Samashev, 2018:152)

Çizim 54. Figürlü levha. (Z.Samashev, 2018:152)

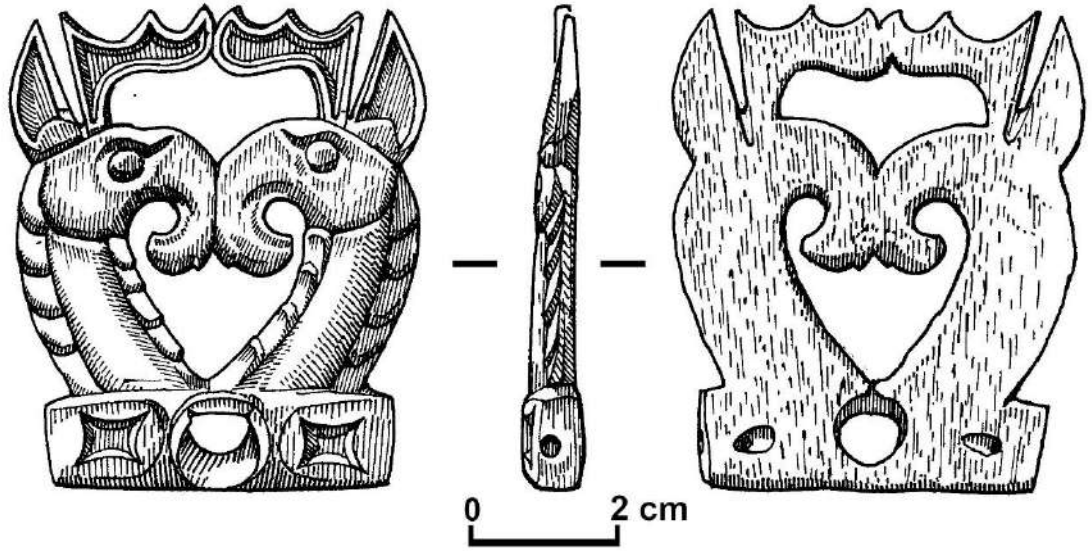
¹⁸⁸ Z. Samashev, *age.*, 2018, s. 152

¹⁸⁹ Sören Stark, "Nomads and Networks: Elites and their Connections to the Outside World", *Nomads and Networks: The Ancient Art and Culture of Kazakhstan*, (Ed. Sören Stark, Karen S. Robinson, Zainolla Samashev and Jennifer Y. Chi), New York 2021, s. 168

55) 21. *Figürlü levha*: Antitetik konumlanan mitolojik varlıkların protomları şeklindeki figürlü levhanın yüzeyleri yer yer koyu renkli lekelerle kaplıdır¹⁹⁰. Varlıklar bordür şeridiyle vurgulanan keskin kulak ve boynuzlu, dışbükey göz bebekli iri gözlü, uzun boyunlarının etrafındaki yivli yeşelleri ve kıvrılmış tumşukların bir arada bağdaştırılması yoluyla betimlenmiştir. Levha 6,5x5,4x0,7 cm boyutundadır¹⁹¹.

Fotoğraf 70. Figürlü levha. (Z.Samashev, 2018:153)

Çizim 55. Figürlü levha. (Z.Samashev, 2018:153)

¹⁹⁰ Z. Samashev, *age.*, 2018, s. 153

¹⁹¹ S. Stark, *age.*, s. 168

56) 22. *Figürlü levha*: Mitolojik varlıkların protomlarının karşılıklı konumlandırılmasıyla oluşturulan levha, 36. Kurgan’da saptanan diğer benzer tüm koşum takımı süslemeleriyle aynı özelliklerle tanımlanabilir. Trasolojik incelemelerin gösterdiği gibi, levhanın malzemesi diğerlerine kıyasla daha süngersi, gözenekli bir yapıya sahiptir. Gözeneklere, muhtemelen kum veya bakıra ait olan kristal sıkışmıştır. Ustanın bir bıçak ve bir delici alet kullandığı saptanmıştır. Yanlarda açılan küçük delikler ince bir delici aletle açılmıştır¹⁹². Delikler levhanın her iki yüzünden başlayıp ortada buluşacak şekilde açılmıştır. Püskül delikleri bıçakla yontulmuştur. Bıçağın bıraktığı izler farklıdır. Bu izler bıçağın ince ve keskin olduğunu, ucunun dolma kalemin ucu biçimine benzer sivrilikte olduğunu gösterir. Levha çok yıpranmıştır, uzun süreli kullanımın sonucunda alt kısımda daha az, üst kısımda daha fazla aşınmıştır. Eserde ölçüler belirtilmemiştir. 36. Kurgan adlı eserde levhanın ölçüler belirtilmemiştir, bizim ölçümlerimize göre parça 6,4x 5,2 cm boyutundadır. Diğer bir çalışmaya göre levhanın boyutu 6,3x5,3x0,7 cm’dir¹⁹³.

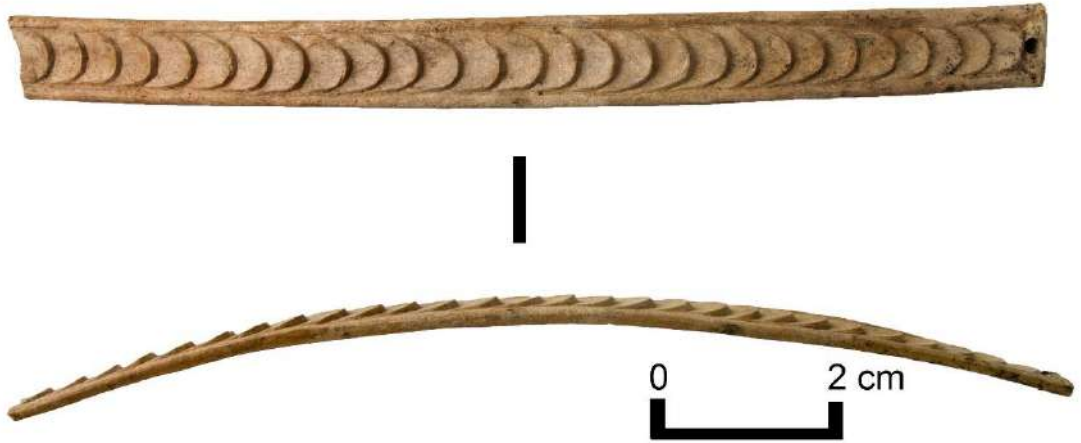
Fotoğraf 71. Figürlü levha. (Z.Samashev, 2018:154)

¹⁹² Z. Samashev, *age.*, 2018, s. 154

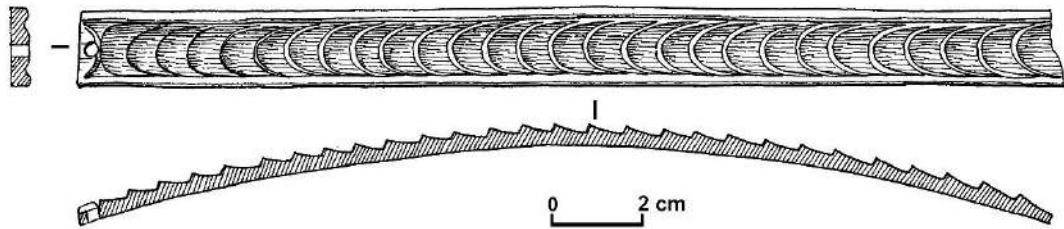
¹⁹³ S. Stark, *age.*, s. 168

3.2.4. Kuskun Kayışı Süslemeleri.

57) *Dikdörtgen levha*: Kurumanın bir sonucu olarak, boynuz levha yay şeklini almıştır. Bir ucunun kırık olmasından dolayı başlangıçtaki uzunluğu bilinmemektedir. Bükülmüş halindeki uzunluğu 21,5 cm, genişliği 1,7 cm, kalınlığı 0,3 cm'dir. Levhanın korunmuş olan ucu eğik olarak kesilmiştir. Levhanın ucunda 0,3 cm çapında bir delik açılmıştır. Deliğin yanında bir kertik oyulmuştur. Levha boylamasında 0,2-0,5 cm kalınlıklarındaki alt ve üst kenarlık şeridiyle süslenmiştir¹⁹⁴. Bordürlerin arasında bulunan süs şeridi alçak kabartma tekniğine göre oyulan ve tek yönde yarı gövdelerine kadar üst üste binercesine dizilen pullarla süslenmiştir. Pulların boyutları farklıdır, yuvarlak uçları hafifçe kabartılmıştır. Levhanın ön yüzü parlatılmış, arka yüzünde kenarlar boyunca keskin bir aletle uzunlamasına ve enine kesik izleri görülür.

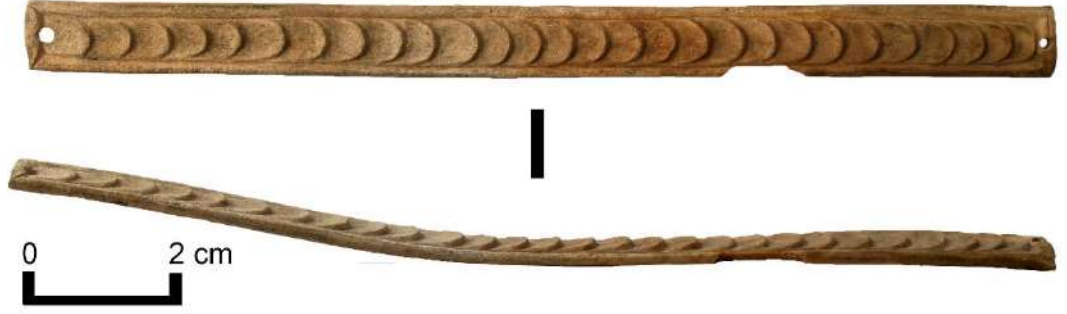
Fotoğraf 72. Dikdörtgen levha. (Z.Samashev, 2018:134)

Çizim 56. Dikdörtgen levha. (Z.Samashev, 2018:134)

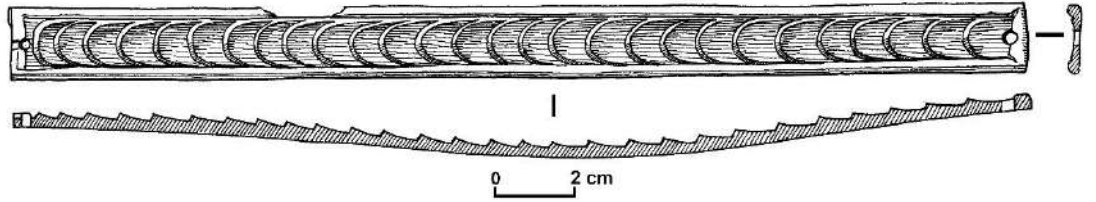
¹⁹⁴ Z. Samashev, *age.*, 2018, s. 134

58) *Dikdörtgen levha*: Kuskun kayışını süsleyen levha 25 cm uzunluğunda, 1,6 cm genişliğinde, 0,3 cm kalınlığında olup, boynuzun kuruması esnasında ciddi şekilde eğri bükü hal almıştır. Dikdörtgen parçayı çevresi boyunca dolayan kenarlık şeridi iyi korunmuş olup sadece bir kenarındaki kısa bölümü kırılarak hasar görmüştür¹⁹⁵.

Fotoğraf 73. Dikdörtgen levha (Z.Samashev, 2018:135)

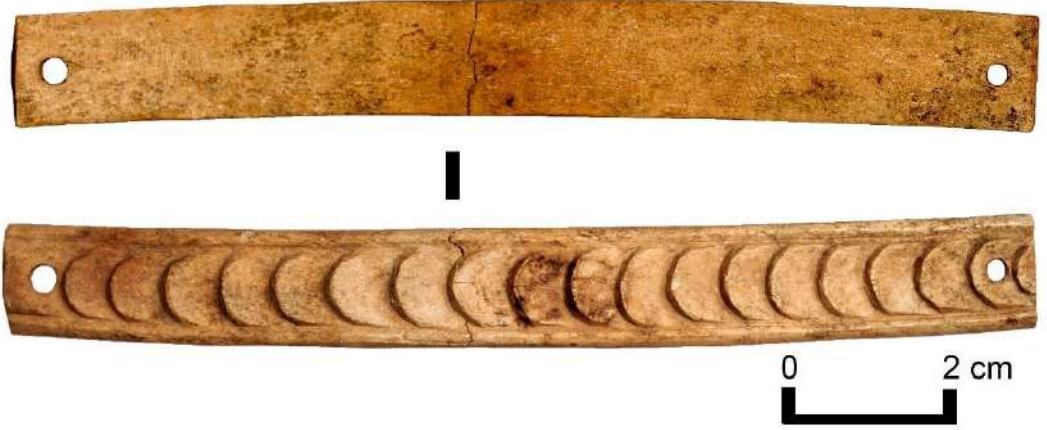
Levhanın ucundaki şeritlerde delikler açılmıştır. Deliklerin yan taraflarında sıg ve güçlkle fark edilen oluklar oyulmuştur. Çerçevenin içi 28 adet pulun tek yönde üst üste binercesine dizilmesiyle oluşturulan kompozisyonla süslenmiştir.

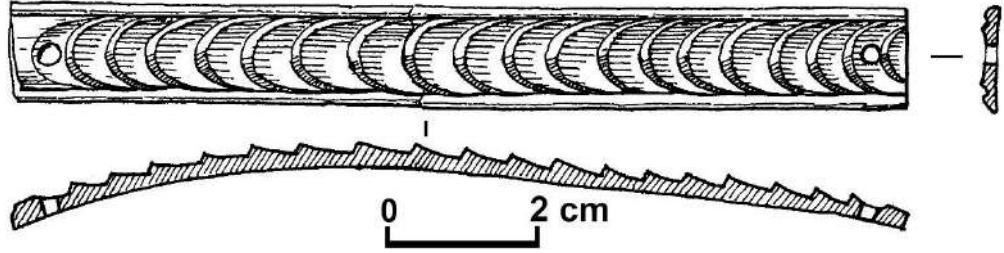
Çizim 57. Dikdörtgen levha (Z.Samashev, 2018:135)

¹⁹⁵ Z. Samashev, *age.*, 2018, s. 135

59) *Dikdörtgen levha*: İnce ve kısa olan kuskun levhası uçlarında bulunan süs pulunun yüzeyinde açılan deliğe ve delikten sonra gelen pulun sadece ucunun görünmesine göre daha uzun olan levhanın bir parçaya ayrılmasıyla oluşturulmuştur. Levhanın uzun kenarları 0,2 cm kalınlığında dar ancak belirgin şeritle bezenmiştir. Kenarlıklar arasındaki boşlukta on sekiz tam ve iki yarım boyutlu, tek yönde, üst üste binercesine dizilen yuvarlak uçlu pullar oyulmuştur. Levha ortasından kırılarak ikiye ayrılmıştır. Deformasyon dikkate alındığındaki levhanın uzunluğu 11,5 cm, genişliği 1,3 cm ve kalınlığı 0,1 cm'dir. İki pulun üzerinde kırmızı boya izleri görülmektedir¹⁹⁶.

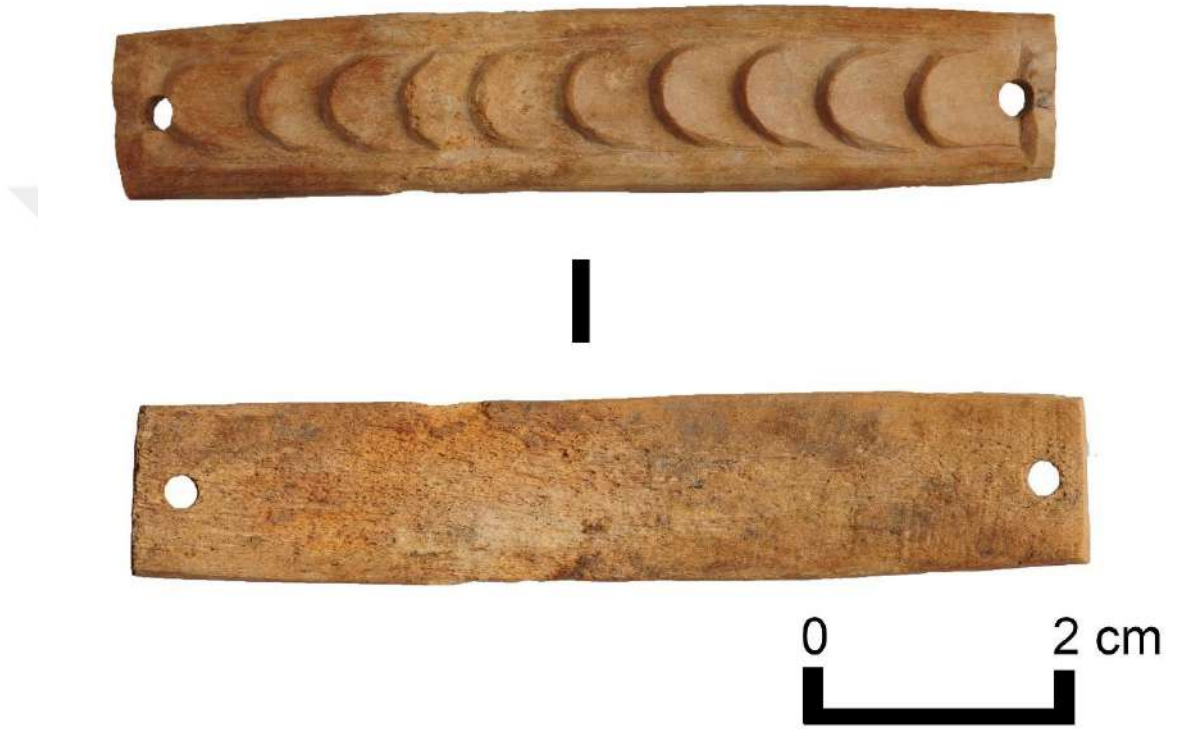
Fotoğraf 74. Dikdörtgen levha. Fotoğraf 73. (Z.Samashev, 2018:136)

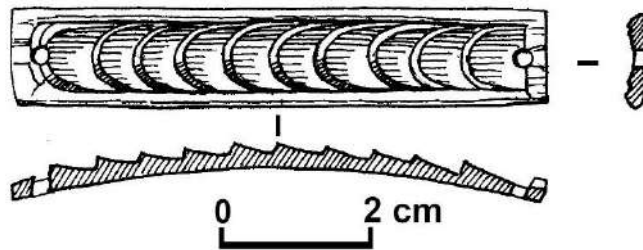
Çizim 58. Dikdörtgen levha. Fotoğraf 73. (Z.Samashev, 2018:136)

¹⁹⁶ Z. Samashev, *age.*, 2018, 136

60) *Dikdörtgen levha*: 7×1,2×0,2 cm'lik kısa dikdörtgen levhanın iki ucunda 0,2 cm'lik delikler açılmıştır. Deliklerin levhanın uçlarından yana dış kenarlarında, kayışa bağlanan ipleri sabit tutmaya yarayan kertikler oyulmuştur. Kabartmalı bordür içinde, uçları yuvarlatılmış, üst üste binercesine tek yönde dizilen on adet puldan oluşan muğlak bir kompozisyon betimlenmiştir. Pullar küçük ölçekli (0,8×0,7×0,1 cm) olup ikisi erozyona maruz kalmıştır¹⁹⁷.

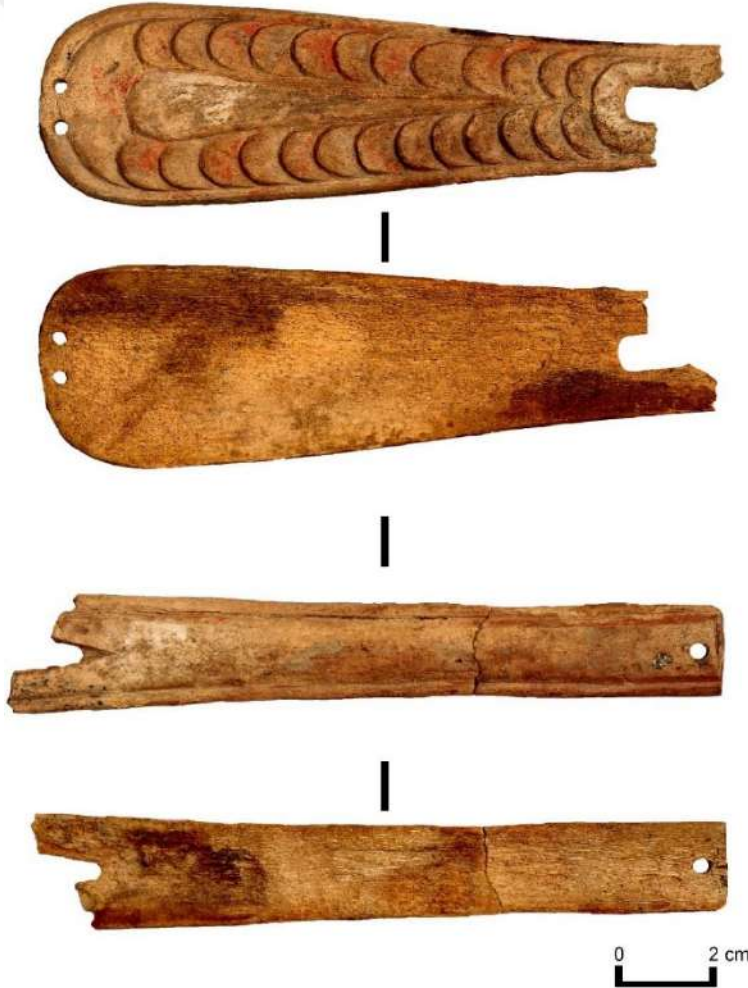
Fotoğraf 75. Dikdörtgen levha. Fotoğraf 73. (Z.Samashev, 2018:137)

Çizim 59. Dikdörtgen levha. (Z.Samashev, 2018:137)

¹⁹⁷ Z. Samashev, *age.*, 2018, s. 137

61) *Uzun levha*: Bir ucu dikdörtgen diğeryse gittikçe genişleyip yuvarlanarak sonlanan bir kuskun kayışı süslemesidir. Uzunluğu 26 cm'dir. Yuvarlanmış ucunun genişliği 4,5 cm, düz olan diğer ucunun genişliği 1,8 cm'dir. Levhanın yuvarlak hatlı ucunda 0,2 cm'lik iki delik, kısa ucundaysa 0,3 cm'lik bir delik açılmıştır. Levhanın geniş olan ucu deforme olarak dışa doğru hafifçe bükülmüş olduğundan genel hattı itibariyle bir kaşığı andırmaktadır. Kuskun kayışının süslemeli levhası, nesneye ifade gücü ve bütünlük kazandıran dar bir kenarlıkla (0,3 cm) çevrelenmiştir. Levhanın ortasında, sivri uçlu uzun bir "ters damla" şekline benzer dış kenarı boyunca kabartmalı şeritle bezenmiş delik açılmıştır. Yuvarlatılmış ucunun yüzeyi, ortasında damlayı andıran, 8cm'lik¹⁹⁸ kabarık sivri uçlu çıkıntıyı dolayan ve aşağıdan yukarıya doğru sıralanarak kıvrım bölgesinde birleşen pullu şeritle süslenmiştir.

Fotoğraf 76. Uzun levha. (Z.Samashev, 2018:138)

¹⁹⁸ Z. Samashev, *age.*, 2018, s. 138

Pullu şerit bir zincir halkaları gibi hayal edilirse levhanın ortasındaki delik söz konusu zincirli takımın ucu olarak düşünülebilir. Söz konusu boşluk püskül saçağı için de açılmış olabilir. Pul şeridi her iki kanadında on üçer pul ile birleşme bölgesindeki ek pulların yuvarlatılmış uçlarının hafifçe kabartılması sayesinde akıcı görünümlüdür. Pullar birer atlamalı olarak zincifre özlü boyayla boyanmıştır. Bununla birlikte yaprak altın veya kalayla sıralanarak kaplanmış olmaları da olasıdır. Levhanın kısa olan ucundaki delik kertiğinin yüzeyinde yaprak kalay kalıntıları tespit edilmiştir. Böylece, burada farklı renk etkileşiminden doğan bir tertip görmek mümkündür. Nesnenin korunma düzeyi zayıftır. İki yerinde kırık, ön yüzünde aşınmalar oluşmuştur. Parçanın arkasında, bir kayışın çürümesinden dolayı oluşan kahverengi lekeler vardır. Levhanın ters yüzünde özellikle kenarlarında aletlerin bıraktığı işlem izleri görülmektedir. Tüm desenler elle oyulmuştur¹⁹⁹.

Fotoğraf 77. Uzun levha. (Z.Samashev, 2018:138)

¹⁹⁹ Z. Samashev, *age.*, 2018, s. 138

62) *Uzun levha*: Bir ucu köşeli diğeryse gittikçe genişleyerek yuvarlanan damla biçimini andıran dikdörtgen gövdeli levha, 25 cm uzunluğunda olup diğeryle benzer özelliklere sahiptir. Diğeryinden 1 cm kısa ve 0,5 cm (genişliği 5 cm) daha geniş olan levha ortasında bulunan damlavari bezemenin bütün olmasıyla farklıdır. Levhanın yüzeyi 0,5 cm genişliğindeki bir kenarlıkla bezenmiştir. Parçanın geniş olan ucunun hatlarını tekrarlayan 10 cm uzunluğundaki kabartmalı şeklin etrafını zincir benzeri dekoratif bir şerit dolamaktadır. Şeridin yüzeyi alçak kabartma tekniğinde oyulmuş sağdan sola doğru üst üste binercesine oyulan yirmi sekiz pul ile iki kanadın birleşme bölgesinde bulunan iki ek puldan oluşan kompozisyonla süslenmiştir. “Zinciri” andıran bir “gerdanlığın” ucunda, yani levhanın ortasında 0,2 cm’lik bir girintiyle hayali bir “takı ucu” tasvir edilmiştir. Uzunluğu 2,5 cm olan sivri uçlu damlavari biçimi tekrarlamaktadır²⁰⁰.

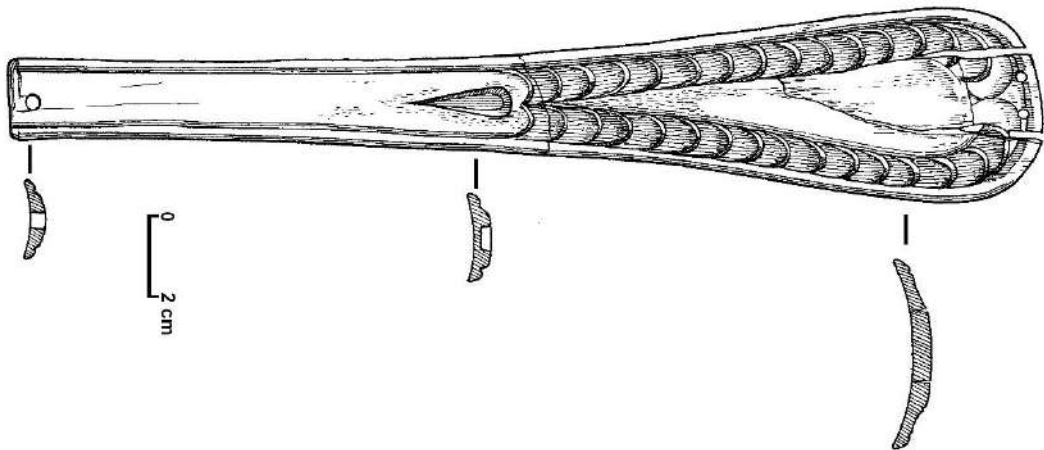
Fotoğraf 78. Uzun levha. (Z.Samashev, 2018:139)

²⁰⁰ Z. Samashev, *age.*, 2018, s. 139

Fotoğraf 79. Uzun levha. (Z.Samashev, 2018:140)

Söz konusu unsur, 13 cm uzunluğunda ve 1,4-1,6 cm genişliğindeki dik köşeli uçla başlayan ve pullu şeritlerle sonlanan dikdörtgene yakın formda kabarık yüzeyde pullardan enine dalgalı çizgiyle ayrılan kısımda oyulmuştur²⁰¹. Levhanın yuvarlatılmış ucunda iki dikey ve köşeli ucunda açılan bir delikle kayışa sabitlenmiştir. Levhanın yüzeyindeki kenarlık girintileri ve pullar atlamalı olarak kırmızı boyayla boyanmıştır, pulların yüzeyinde yaprak altın kalıntıları kaydedilmiştir. Parça hafifçe dışa doğru bükülmüş, kırılarak ikiye bölünmüştür. Ayrıca çatlaklar ve kırık izleri vardır.

Çizim 60. Uzun levha. (Z.Samashev, 2018:140)

²⁰¹ Z. Samashev, *age.*, 2018, s. 140

DEĞERLENDİRME

36. *Kurgan'ın Mimari Özellikleri*. Berel kurgan mezarlığının topoğrafya özelliklerine bakıldığında kurganların kuzeyinde Kempir dağının, batısında mezarlığın güneyinden geçen Buktırma Nehri'yle birleşen Buktırma Nehri'nin kolu olan Bulandı (Kandısu) çayıyla çevrelenen yüksek düzlükte bulunur (Plan 1). Kazak Türkçesinde oba olarak adlandırılan kurgan mezarlığında çeşitli tarihi döneme ait sayıları 100'ü aşan kurgan bulunmaktadır. Kurganlar yoğunlaşma düzenlerine göre dört grup oluşturmaktadır. Büyük çoğunluğu Pazırık kültürü kapsamında ele alınan kurganlar kuzeybatı-güneydoğu yönünde düz çizgi oluşturacak şekilde sıralanmaktadır. Berel'deki 36. Kurgan I. grupta, 11. Kurganın 81 m. kuzeyinde bulunmaktadır.

Pazırık kültürü kurganlarının inşa tarihleri incelendiğinde, genellikle nehre yani güneye yakın olanların kuzeyde bulunan kurganlardan daha önce inşa edildiği görüşü bulunmaktadır.²⁰² Berel'deki 1. ve 11. kurganlarının radyokarbon ve denrokronolojik tarihleri bu görüşü doğrular niteliktedir. Dendrokronolojik testlere göre mezarlığın güney ucundaki III. Kurgan grubunda bulunan 1. Kurgan MÖ 363 yılına ve I. grupta yer alan 11. Kurgan ise MÖ 297 yılına tarihlenmektedir. Mezarlığın en büyük ve en çok buluntu içeren kurganlarının arasında 66 yıl fark bulunmaktadır²⁰³. Bu bağlamda hem mezarlığın en kuzeyinde hem de I. grubun en kuzeyindeki 36. Kurgan 11. Kurgandan sonra yani MÖ 297 yılından sonra inşa edilmiş olmalıdır. Hükümdar kurganı olduğu düşünülen 11. Kurgana yakın konumlanması sebebiyle burada defnedilen bireyin hanedan üyesi olduğu anlaşılmaktadır.

Z. Samashev Berel kurganlarını mimari ve buluntu özelliklerine göre tipolojik olarak beş grup olarak sınıflandırmıştır. Söz konusu sınıflandırmaya göre, eliptik planlı bir üst örtüye sahip olan 36. Kurgan'ın dış defin odasının, Berel'deki diğer Pazırık dönemi kurganlarından farklı olarak, tamamen taş malzemeden oluşturulmuş olmasından dolayı dördüncü tip olarak değerlendirilmiştir²⁰⁴.

²⁰² Leonid Marsodolov, "Sakralnaya orientirovka tsepoçek kurganov koçevnikov Sayano-Altaya I tis. do n.e. kak etnokulturniy priznak", *Scythia et Sarmatia: Sbornik statey*, (ed. A. Malişeva), Moskva 2019, s. 135-143

²⁰³ Zainolla Samashev, "Nekotorie Rezultati İssledovaniy Berelskih Kurganov", *Materiali mejdunarodnogo simpoziuma "Terra Scythica"*, Novosibirsk 2011, s. 235

²⁰⁴ Mehmet Kutlu, Leila Kutlu. "Ölü Gömme Gelenekleri Bağlamında Berel Kurganları", *Folklor/Edebiyat*, 27 (107), 2021, s. 782; Z. Samashev, *age.*, 2011, s.115

Fotoğraf 80. Yoğun bitki örtüsüyle kaplı olan 36 kurganın günümüzdeki vaziyeti. (L. Kutlu 06.08.2021)

Fotoğraf 81. Yoğun bitki örtüsüyle kaplı olan 36 kurganın günümüzdeki vaziyeti. (L. Kutlu 06.08.2021)

Kurgan örtüsü 12x9,6 m. boyutlarında olup oval planlıdır. Berel'deki 18., 4. ve 11. Kurgan gibi bazı kurganların merkezinde, mezar çukurunun tam ortasında, kubbemsi taş örtülere rastlanmıştır²⁰⁵. Ancak 36. Kurgan'ın çapının küçük (12x9,6 m.) ve örtü yüksekliğinin alçak olmasına rağmen örtünün tam merkezindeki mezar çukurunun ortasında 1,2 m. yüksekliğindeki dikilitaş saptanmıştır. Bu taşın tam merkeze konulması yapıya sağlamlık, yükseklik ve kubbemsi görüntü kazandırılması isteğiyle ilgili olmalıdır. Kurganın üst örtüsünün yapımı sırasında harç benzeri malzemenin kullanılmadığı ve duvar örgüsü tekniklerinin uygulanmadığı görülmüştür. Yassı kayrak taşların kurganın çevresi boyunca dikey olarak dizilmesiyle krepidoma olarak tanımlanan temel duvarın oluşturulduğu ve örtünün taş katmanlarının dikilitaşa dayandırılarak dizilmesiyle meydana getirildiği görülür. Taşlar 11. Kurganda olduğu gibi kılıç zigzag tekniğinde temel duvardan merkeze doğru iki kat şeklinde eğimli olarak dizilmiştir. Taşların alt tabakasının temel duvardan merkeze doğru üst üste binercesine eğimli olarak dizilmesi 11. Kurganda da görülmüştür. Ancak kullanılan taş malzeme boyutu bakımından 11. Kurganda kullanılanlardan çok daha küçüktür.

36. Kurgan'ın mezar çukurunun yönü örtünün kuzeydoğu-güneybatı yönünü tekrarlamaktadır. Mezar çukurunun dolgusu küçük taşlarla karışık topraktan oluşmaktadır. Mezar çukurunun ağzından 1,7 m. derinliğe inildiğinde, Berel'deki tüm Pazırık dönemi kurganlarından farklı olarak dikdörtgen iri taşların harç kullanılmadan dizilmesiyle oluşturulan dış defin odasına ulaşılmıştır. 11. Kurganında sadece bir defin odayla çardak bir örtü saptandığı da bilinmektedir. Taş örtü açıldıktan sonra kurganda lahdin konulduğu ahşap defin odasının bulunduğu anlaşılmıştır. Ahşap defin odasının dışında, odanın kuzeyinde, taş duvar ile ahşap duvar arasında at iskeleti bulunmuştur. Aynı durum 1. Berel kurganı için de geçerlidir. 1. Kurganın defin odasının dışında on altı atın gömüsüne rastlanıldığı ve lahdin iç ahşap defin odasında bulunduğu dikkate alındığında 36. Kurgan'daki taşların mezar çukuru dolgusu veya duvar kaplamasından ziyade dış defin oda işlevini üstlendiği görüşü ağır basar. Dış defin odasının duvarlarını oluşturan taşların yaklaşık 500 kg ağırlığa ulaştığı ve defin odası biçimi verilmesi için harcanan insan gücü dikkate alındığında defnedilen bireyin sosyal statüsünün yüksek olduğunu gösteren diğer önemli bir kanıt olarak değerlendirilmektedir.

²⁰⁵ M. Kutlu, L. Kutlu, *agm.*, 2021, s. 782; Z. Samashev, *age.*, 2011, s.115

Şekil 1. Dış defin odası örtüsü rekonstrüksiyon denemesi (Z. Samashev arşivinden)

Taş defin odasının içinde, duvar hizasında, defin odası ile lahde ait çürümüş ahşap kalıntılarına rastlanılmıştır. 36 kurganın daha geç tarihli olduğu düşünöldüğünde ahşap defin odasının inşasında 1. Kurganda olduğu gibi tomruk yerine 11. Kurganda olduğu gibi köşelerinden kurtboğazı tekniğinde geçmeli olarak üst üste konulmuş kalaslardan oluşturulmuş bir defin odası inşa edildiği kanaati oluşur. Bununla birlikte, Pazırık kültürü kurganlarında at iskeletlerinin ve ahşap defin odalarının huş kabuklarıyla kaplanması karakteristiktir²⁰⁶. Bu yüzden 36. Kurgan'ın ahşap defin odasının üzeri tıpkı 11. Kurganda olduğu gibi ince kalaslardan yapılan bir kapakla ve huş ağacı kabuklarıyla kaplanmış olmalıdır.

²⁰⁶ V. Kubarev, P. Shulga, *age.*, s.12

Şekil 2. Ahşap iç defin odasının huş ağacı kabuklarıyla kaplanması. (Z. Samashev arşivinden)

Atlı ölü gömme geleneği Altay coğrafyasını birçok kültürlerden ayıran ve özgün kılan bir unsurdur. Kurgan buluntularının gösterdiği gibi Altay coğrafyasının atları hem Erken İskit (MÖ IX.-VII. yüzyıl) hem de Pazırık döneminde (MÖ IV.-III.yüzyıl) arabaya koşulan hayvandan ziyade binek aracı olarak kullanılmıştır. Dolayısıyla kurgana defnedilen bireyler birer süvaridir. Berel kurganlarında 2014 verilerine göre 90'dan fazla at iskeleti saptanmıştır. Kurganlara konulan atların sayısı defnedilen kişilerin sosyal statüsünün bir belirtisi olarak düşünüldüğünde Berel kurganları diğer Pazırık kültürü kurganlarının önüne çıkmaktadır. Hanedan üyelerine ait olduğu düşünülen kurganlardan Başadar'da iki at, Pazırık III. ve Pazırık IV'de on dörder, Pazırık I'de on, Pazırık V'de dokuz, Tuyakta I ve II'de at koşum takımlarıyla donatılmış ve hayvan betimlemeli üslupta süslenmiş sekizer atın kalıntısına ulaşılmıştır. Ancak Berel'deki 1. kurganında on yedi ve 11. kurganda on üç atın defnine ulaşıldığı bilinmektedir²⁰⁷.

Kurgana konulan atın vücudu ve başı doğu yönündedir, Erken devir Türk kültüründe oldukça büyük önem taşıyan bu uygulama Pazırık dönemi ölü gömme geleneğinin karakteristik özelliklerindendir. Ahşap defin odasında saptanan lahit kalıntılarının ise Berel'deki 1., 10. ve 11. Kurganlarda olduğu gibi tek parça karaçamdan oyulmuş lahit olduğu anlaşılmaktadır.

²⁰⁷ Pavel Kosintsev, Zainolla Samashev, *Berel jülkaları, morfologiyalık zertteu*, Astana 2014, s.24

Şekil 3. Ahşap defin odasının kuzeyine konulmuş atın restitüsyonu. (Z. Samashev arşivinden)

Lahidin üzeri 1. ve 11. Kurganda olduğu gibi kapağın 4 köşesine mitolojik bir grifon biçimli veya düz bir çivi çakılan ahşap kapakla kapatıldığı, keçe kalıntılarına göre keçe bir halıyla örtüldüğü muhtemeldir. Defnedilen insan ise Pazırık kültürü ölü gömme geleneğinin karakteristik özelliği olan başı doğu yönünde yatırılmıştır. Defin odasının içine seramik bir kap ile ahşap tepsiye konulmuş koyun etinden bir yiyeceğin ve diğer mutfak gereçlerinin sunulduğu tahmin edilebilir.

Şekil 4. Defin odasıyla lahit restitüsyonu. (Z. Samashev arşivinden)

Süslemelerin Hammaddesi ve Yapım Tekniği. Pazırık kültürü kurganlarında saptanan at koşum takımlarıyla diğer süslemelerde malzeme olarak genellikle karaçam gibi ahşap malzemenin kullanımı ağırlıklıdır. 36. Berel kurganının at koşum ve eyer takımı süslemelerinin malzeme bakımından Maral geyiği boynuzundan yapılmış olması ve günümüze kadar ulaşan en zengin boynuzdan oyulan süsleme koleksiyonu olması bakımından ender ve sıradışıdır. Bu sebeple buluntular çeşitli uzmanlar tarafından çeşitli laboratuvar incelemelerine tabi tutulmuştur. Buluntuların yapısal ve teknolojik incelemeleri A.Borodovsky tarafından, iz bilimsel (trasolojik) incelemeleri ise A. Usaçuk ve E. Giryay ve B. Sirazheva tarafından gerçekleştirilmiştir²⁰⁸. Levhalara uygulanan boya maddesinin tespiti için enerji dağılımlı X-ışını analizi yöntemi kullanılmıştır²⁰⁹. Süslemelerin yüzeyini kaplayan yaprak altının bileşenlerinin belirlenmesi için Bruker Quantax 70 spektroskop ilaveli Hitachi TM 3000 elektron mikroskobu kullanılmıştır²¹⁰.

A. Borodovsky süslemelerin tamamının Maral geyiği boynuzundan yapıldığını tespit etmiştir²¹¹. Figürlerin imalatında kullanılan boynuzlar Orta Asya’da Maral geyiği olarak adlandırılan biyolojik tür olarak *Cervus elaphus sibiricus* olarak tanımlanan dünyadaki en büyük geyik türlerinden sayılan Kızıl geyik ailesinin alt türüdür. Maral geyiğinin habitatı Moğolistan’ın kuzeyi, Doğu Türkistan’ın kuzeyi, Kazakistan ve Rusya Federasyonu sınırları içerisindeki Tanrı Dağları, Sauır-Tarbagatay dağları, Alay-Sayan dağları ile Baykal gölünün güneyiyle sınırlı olup maral bu coğrafyanın endemik türüdür²¹². Maral geyikleri erkeklerinin ağırlıkları 220-305kg. arasında değişmekte, vucut uzunlukları 196-261cm’dir. Omuz yüksekliği (boyları) 126-168cm arasında olup, kulak yüksekliği 22-26 cm’dir. Boynuzların uzunluğu (açıklığı) 63-108cm arasında değişmekteyken genişliği 46-86cm’dir. Dişiler, genellikle, boyutları bakımından erkeklerden %20-25 daha küçüktür. Sadece erkeklerde görülen boynuzlar oldukça ihtişamlı ve büyüktür. Her bir boynuz dalında beşer adet dallanma oluşur²¹³.

Yapısal ve teknolojik özellikler. A. Borodovsky’ye göre geyik boynuzların en uzun dalları (25×2 cm) dizgin takımı kayışları levhalarının üretiminde, orta boyutlardaki

²⁰⁸ Z. Samashev, *age.*, 2018, s. 140; Bulbul Sirazheva, “Berelden tabılğan süyek buyumdar”, *Elektronnyy nauçnyy jurnal “edu.e-history.kz”*, 4(16), 2018, s. 1-8

²⁰⁹ Andrey Borodovsky, “Rekognostsirovoçnie issledovaniya sostava krasiteley na reznih rogovih predmetah iz nekropoley epohi rannego jeleza Yujnoi Sibiri”, *Teoriya i praktika arheologičeskikh issledovaniy*, 4 (16), Barnaul 2016, s. 81-87

²¹⁰ Andrey Borodovsky, “Osobennosti sostava zolotoy i serebryanoy folgi epohi rannego jeleza Yujnoy Sibiri”, *Problemy arheologii, etnografii, antropologii Sibiri i sopredelnih territoriy*, 22, 2016, s. 249-252

²¹¹ Z. Samashev, A.Borodovsky, *agm.*, s. 82 – 87.

²¹² *Mammals of USSR* (Ed. N. Bobrinskoy, B. Kuznetsov And A. Kuzyakin), Moscow 1944, s. 222- 234

²¹³ *Red data book of the Krasnoyarsk territory, Rare and Endangered Species of Animals*, Krasnoyarsk 2012, s. 155

(13x11 cm) dalları ve kürekleri alınlık, gerdanlık ve sulukların (yanaklık) yapımında kullanılmıştır. Figürlü levhalar ise 6,5x5,0; 5,1x4,2; 4x4 cm gibi çeşitli büyüklüklerdeki dörtgene yakın formdaki boynuz parçalarından oyulmuştur. En küçük boynuz parçalarıysa figürlü levhaların arasında bulunan 4x1,4cm boyutlarındaki küçük dikdörtgene yakın şekilli levhaların imalatında kullanılmıştır. Tek tipteki küçük levhaların dekoratif tasarımı figürlü levhaların kaideleriyle aynıdır. Küçük levhaların yapımında iki aşamanın izlendiği gözlemlenmiştir: önce alçak kabartma tekniğinde geometrik şekiller oyulmuş, daha sonra püskül saçağı deliği açılmıştır. Alınlık ile gerdanlıkların yapımında da aynı yolun izlendiği sonucuna ulaşılmıştır. Bu parçalar önceden tasarlanan kabartmalar delikler için yontulmuştur. Alınlık ile gerdanlıklar boynuz çatallarından yapılmıştır²¹⁴.

İz bilimsel (trasolojik) incelemeler. 36. Kurgan'ın boynuz koleksiyonu A. Usaçuk tarafından 2009 yılında MBS 10 markalı mikroskopla incelenmiştir. Araştırmacıya göre, incelenen 21 adet figürlü levhanın tamamı yapım tekniği bakımından aynı iken boyutu açısından küçük olan biri (Katalog No:2) biçim olarak diğerlerinden farklıdır. Tek örnek olan söz konusu alın levhasının ya farklı koşum takımına ait olduğu ya da özel bir değere sahip olduğu düşünülmektedir²¹⁵. Çok sayıdaki figürlü levhaların kendi arasında birbirine daha çok veya daha az benzeyen alt grupları vardır. Örneğin uzunluğu kısa olan levhalardaki mitolojik varlıkların tumsuklarının daha sıkı bitiştiği gözlemlenmiştir. Levhaların üçü küçük bir ayrıntıyla öne çıkmaktadır, figürlerin boynuzları küçük bir küre veya köprüyle birbirine bağlanmıştır. Tekli levhaların tamamı oldukça kalın, süngersi yapıya sahip boynuz dallarından yapılmıştır. İncelenen tüm numunelerin arka yüzlerinde süngersi yapının düzgünleştirilmesi için tekrar tekrar budanarak yontulduğunu gösteren izler vardır. Bu ve levhaların üst kısımlarındaki biçme izlerine göre boynuz malzeme, öncelikle suda bekletilerek ve ısıtılarak yumuşatılmış ve yağsızlaştırılmıştır. Her bir levhanın yüzeyi sivri kesitte ince bıçaklı keser benzeri aletle düzleştirilmiştir. Keserlerle birlikte keskin küçük bıçakların kullanıldığı da düşünülmektedir. Boynuzun süngersi yüzü işlenirken yüzeyin düzlemine göre oldukça çeşitli yönlerde ve farklı açılara kesildiğini gösteren bölgeler barındırmaktadır. Levhaların yüzeylerinde çok sayıda, oldukça ince bir bıçak veya metal bir ucla yapılan ince işaretleme izleri gözlemlenmiştir. İncelenen numunelerin tamamında işaretleme izleri saptanmıştır. İşaretlerin bir kısmı figürlerin boynuz, göz ve tumsukların etrafında, bazı levhaların ise kaidelerinde de

²¹⁴ Z. Samashev, A. Borodovsky, *agm.*, s. 86.

²¹⁵ Z. Samashev, *age.*, 2018, s. 140

görmek mümkündür. Ancak işaretleme izleri en belirgin olarak figürlü levhaların boyunlarında görülmektedir. Bunun sebebi boyunların yele şeritlerinden derin çizgiyle ayrılmış olması gerektiğindendir. Buradaki işaretlemeler belirgin, uzun ve düzdür. Söz konusu izleri inceleyen araştırmacı levhaların farklı deneyim seviyesine sahip ustaların elinden çıktığı sonucuna ulaşmıştır²¹⁶.

Kesim ve yontma. Tüm levhalarda kesme ve düzleştirme izleri vardır. Ustalar boynuz yüzeylerini işlerken küçük kertikler bırakmıştır. Bıçak işlenen yüzeye oldukça keskin bir açıyla tutulmuştur. Bazı yüzeylerde bıçağın dik açıyla tutulduğunu gösteren izler vardır. Levhaların yan yüzleri en son delinmiştir. Bir örneğin koni uçlu sabit, tezgâh üstü matkap benzeri aletle açıldığı düşünülmektedir. Son olarak levhaların yüzeyleri sıyırma, kazıma ve ince bir aşındırıcıyla düzleştirilmiştir. Kazıma izleri birbirinden 0,02-0,03 cm mesafedeki kısa paralel çizgi sıraları olarak oluşmuştur. Kazımanın özel bir aletle değil, keskin bir metal bıçakla yapılması muhtemeldir²¹⁷.

E. Girya ve B. Sirazheva süslemeleri MBS-9 markalı stereoskopik mikroskop yardımıyla makro fotoğraflarını çekmiş, daha sonra tespit edilen izlerin bir asetat film üzerine sabitleyerek incelemiştir. Makro fotoğraflar özel bir bilgisayar programı olan Helicon Focus kullanılarak incelenmiştir. Sonuç olarak bazı ortak iz bilimsel özellikler belirlenmiştir:

- tüm levhalar elle oyulmuştur;
- levhaların yan delikleri parçaların kırılmasını veya çatlamasını önlemek için her iki taraftan birbirine doğru yönde delinerek açılmıştır;
- levhalar deri bir malzemeye tutturulmuştur²¹⁸.

Uzmanlara göre ilk bakışta tüm levhalar düzgün ve pürüzsüz gibi görünmektedir. Fakat herhangi bir levhanın büyütülmüş fotoğrafları incelendiğinde kesiklerin mükemmel olmadığını, yüzeylerde çok sayıda kertiklerin olduğu saptanmıştır. Bu çentikler, kademeli olarak yontulma işleminden, diğer bir deyişle aletlerin kaymasından kaynaklanan çentiklerdir. Araştırmacılar aletlerin yapımında üç çeşit aletin kullanılmış olduğu sonucuna ulaşmıştır.

²¹⁶ Z. Samashev, *agm.*, 2017, s. 292-293

²¹⁷ Z. Samashev, *age.*, 2018, s. 140

²¹⁸ B. Sirazheva, *agm.*, s.1-8

Fotoğraf 82. Alet izleri. (Samashev, 2018:163.)

Aletler sırasıyla:

- 1) Mürekkep kalemi ucu gibi sivri uçlu ve keskin bir bıçak benzeri alet,
- 2) Yarım daire uçlu bir alet (muhtemelen koleksiyonla birlikte saptanan halka topuzlu bıçak),
- 3) Matkap benzeri bir delici.

Uzmanlara göre, ilk alet büyük parçaların kesimi için kullanılmıştır. Süslemeler oyularak yapıldığından levhaların ön yüzündeki kesikler kesinlikle işaretleme izleri değil, aletin ustanın elinden kaymasıyla oluşan izlerdir²¹⁹.

Levhaların yüzeylerindeki pullu ve yivli şeritler yarım daire uçlu olan 2 alet yardımıyla oyulmuştur. Pullu şeritlerin büyütülmüş fotoğraflarında, pulların uçlarında çentik veya oyuklara rastlanılmamıştır. Yarım daire biçimli kabarık motifler düz olup herhangi bir alet kayması izi görülmemiştir. Levhalardaki geçici delikler delici bir alet yardımıyla yapılmıştır. Alınlık ve gerdanlık gibi bazı levhaların büyük deliklerinin işlevsel önemine ilişkin iki varsayım öne sürülmüştür: birincisi, bu delikler, levhaların takıldığında sarkmaması için bir kayışa sıkıca tutturmak için yapılmıştır; ikinci görüş ise deliklerin dekoratif püsküller için tasarlanmış olmasıdır. İlk varsayımı kontrol etmek için levhaların arka yüzlerinde kayışlardan veya başka bir malzemeden oluşabilen sürtünme izleri incelenmiştir. Bu tür sürtünme izlere rastlanılmadığından veya restorasyon çalışmaları sırasında silindiğinden bu varsayım oldukça zayıf ve geçersiz kabul edilmiştir. Bu sebeple ikinci varsayım gerçeğe daha yakın görülmüş, aşınma izlerinin olmaması veya

²¹⁹ B. Sirazheva, *agm.*, s. 1-8

korunmamasını açıklar olarak değerlendirilmiştir. Ancak, nihayetinde levhaların yüzeyinde başlangıçta büyük deliklerin açılması planlamamıştır. Büyük deliklerin olduğu tüm parçalarda önce küçük delikler açılmış, belli bir süre sonra bilinmeyen bir nedenle genişletilmiştir. Levhaların imalatında esas olarak kesme, oyma, yontma ve delme teknikleri kullanılmıştır. Araştırmacı, parçaların farklı ustalar tarafından elle oyularak yapıldığından tüm levhaların alt kasımında mevcut olan sürtünme izlerine dikkat çekmektedir. Bu izlerin aşınma izleri olmadığından süslemelerin sürekli olarak kullanılmadığı ve çok nadir törenlerde kullanıldığı sonucuna ulaşmıştır. Ayrıca levhaların defin öncesinde kullanılmadığı, altın varakla kaplanmadığı, sadece yer yer kırmızıya boyanarak belki de yaprak kalay ile kaplandığını belirtmiştir²²⁰.

Eğer 13 ° C'nin altındaki sıcaklığa maruz kaldığında kalayın kristal kafesi, atomlar daha az yoğun olacak şekilde yeniden düzenlenerek form değiştirdiği ve bu modifikasyon gri kalayın bir metal olma özelliğini kaybetmesine yol açıp yarı iletkene dönüştürdüğü dikkate alınırsa malzemenin gözeneklerinde tespit edilen mavimsi ve gri kristaller, doğal çatlaklara nüfuz etmiş kalay taneleri olabilirler. Fakat yine de levhaların defin öncesi veya sonrasında -33'lük sıcaklığa maruz kalmadığı düşünülmektedir çünkü aksi takdirde kalay kaplamanın yerine sadece toz kalmış olacaktı. Bir diğer önemli nokta kolan tokası (Kat. No.:38), söz konusu koşum takımına ait değildir, takıma sonradan eklenmiştir. Mikroskop altında görülebilen aşınma izlerinin kanıtladığı üzere kolan tokası oldukça uzun bir süre boyunca kullanılmıştır. Ayrıca tokenin yapımında kullanılan hammaddenin yoğunluğu diğer levhalardan farklıdır. Bu fark görsel olarak da kolaylıkla fark edilebilmektedir. Aşınma izlerini asetat filme aktarmak için bu koleksiyondan, en çok kullanılan kolan tokası seçilmiştir. Asetat film üzerindeki izlerin incelenmesi, aşınmanın toka malzemesinin derinlerine indiğini göstermiştir. Ancak, Viyana Üniversitesi'nden (Avusturya) bir iz bilimi uzmanı olan V. Lobisserin 2011 yılında levhalar üzerine yapmış olduğu inceleme ve değerlendirme sonuçlarına göre, 36. Kurgan'da tespit edilen süslemeler işlevsel amaçları için hiç kullanılmamıştır. Bu döneme tarihlenen diğer tüm kurganlardaki at koşum takımı süslemelerinin yalnızca göçebe topluluklarının üst düzey bireylerinin cenaze töreni için yapıldığı ve günlük hayatta kullanılmadan konulduğu kuvvetle muhtemeldir²²¹.

Boyama: Figürlü levhalar pas önleyici boya maddesi olan ve civanın indirgenmesiyle elde edilen zincifre boyasıyla renklendirilmiştir. Diğer levhaların

²²⁰ Z. Samashev, *age.*,2018, s. 141

²²¹ Z. Samashev, *age.*,2018, s. 142

girintili yüzeyleri de aynı boyayla görsel olarak çarpıcı bir renk olan kırmızı ile canlandırılmıştır. Bununla birlikte grifon biçimindeki figürlerin yeleleri de boyanmıştır. V. Borodovsky, incelemiş olduğu iki örnekte, kuşların göz hattını oluşturan oyukların al rengine boyandığı saptamıştır. Ayrıca levhaların birinde boynuzların ve yelelerin boyanmadığı tespit etmiştir. Araştırmacıya göre, bazı figürlü levhaların yelelerinin atlamalı olarak boyanma düzeninin bozulduğu ve yelelerin tamamının boyandığı görülmüştür. Bu yüzden boyama işleminin iki farklı kişi tarafından gerçekleştirilmiş olabileceği tahmin edilmektedir. Figürlü levhaların kaidelerinin incelemesi esnasında püskül deliğine dönüştürülen orta içbükey kenarlı eşkenar dörtgenlerin kenarlarında ve yüzeylerinde boya izleri gözlemlenmemiştir. Bu sebeple boyamanın levhaların hazır olmasından daha sonraki aşamada gerçekleştiği düşünülmektedir²²².

Altın kaplama. Süslemeleri kaplayan yaprak altın bileşenleri bakımından %83 oranında altın, %13,1 oranında gümüş ve sadece %1 bakır içermektedir. Yaprak altın kaplama, Altay kökenli doğal saf altından yapılmıştır. Yaprak altın ile kaplanmış levhaların yüzeylerinde herhangi bir kullanım izi yoktur, altın malzeme yeni olduğundan levhaların yapımından çok daha sonra, definden hemen önce yapıştirıldığı düşünülmektedir. Altın varak üzerinde aşınma izlerinin olmaması ve tam tersine levha yüzeylerinde bulunması, levhaların altın gömülmesinden bir süre önce kullanıldığı varsayımını doğrulamaktadır. Öte yandan, altın yaprak gibi çok ince ve narin bir malzemeyle kaplanmış süslemelerin özel günlerde veya kısa süreli olarak kullanılmış olduğu gerçekçi değildir. Yaprak altın bu tür bir kullanıma dayanamadan dağılır. Malzemenin inceliği ve narinliği, sürekli kullanım levhalarının defin öncesinde kullanıldığı varsayımını geçersiz kılmaktadır²²³.

Buluntuların Süsleme Özellikleri. Çalışmanın katalog bölümünde, buluntuların süsleme özelliklerinin tanımlaması yapılırken süslemeler, atın vücudundaki konumlarına göre başlıca dört ana grup halinde: *dizgin*, *göğüs*, *eyer* ve *kuskun süslemeleri* olarak sınıflandırılmıştır. Bu bölümdeyse her bir süsleme grubuna ait bileşenler arasında sistematik ve belirgin düzen veya tasarımın olup olmadığını incelenecektir.

Dizgin takımı süslemeleri: Karmaşık kompozisyonlar oluşturan çeşitli motiflerle bezenmiş simgesel süslemeler içermektedir. İlgili dönemde bölgeyi mesken edinen göçebe topluluklarının kültüründe dizgin süslemeleri, onların biçimleri ve içerdiği anlam özel bir öneme sahiptir. Pazırık kültürüne ait diğer kurgan buluntularının gösterdiği üzere,

²²² A. Borodovsky, *agm.*, 2016, s. 81-87

²²³ A. Borodovsky, *agm.*, 2016, s. 249-252.

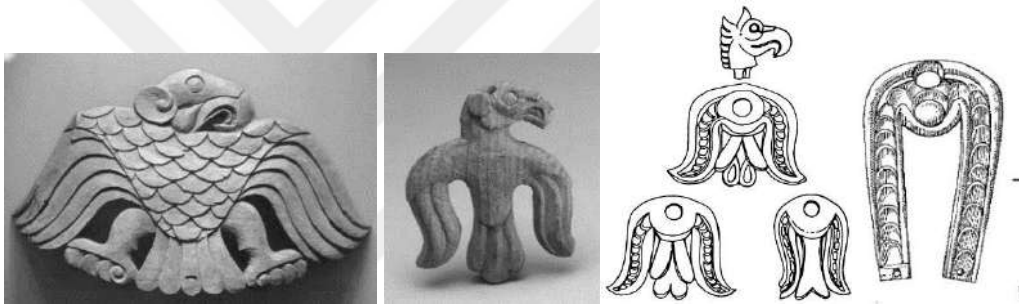
atlara ölü gömme geleneklerinde verilen değer, defnedilen insanlara verilen değer kadar büyüktür. Atların bedenleriyle uzuvları anatomik hiyerarşik önem sırası bakımından ele alınacak olursa başın en mühim uzuv olduğunu ve ölü gömme geleneği bağlamında belirli bir kutsallık derecesine sahip olduğunu görülür. Örneğin, 10. ve 11. Berel kurganlarındaki atların başlarının dağ tekesi boynuzlu maskelerle adeta taçlandırılarak süslendiğini bilinir. Bu tür uygulamalarla atlara Pazırık dönemi hayvan üslubunda sıkça rastlanılan mitolojik varlıkların görüntüsü verilmeye çalışılmıştır. Ancak boynuzlu at maskelerine genellikle hükümdar veya yakın statüye sahip olduğu düşünülen kurganlarda rastlamak mümkündür. Her ne kadar 36. Kurgan'daki atın yüzünde maske saptanmamışsa da 36. Kurgan'daki atın koşum takımını süsleyen levhalar arasında sadece dizgin takımında görünen bazı biçim, motif ve kompozisyonlar söz konusudur. Bu tür süslemeler yuvarlak alın levhası, bir ucu sivri diğeri oval sonlanan burun levhası, antitetik konumlanan grifonlar şeklindeki figürlü levha ile her iki ucunda kuş tumşuklu ve sığın boynuzlu mitolojik varlıkların betimlendiği suluklardan oluşmaktadır. Bununla birlikte dizgin süslemeleri arasında diğer gruplardaki biçim, motif ve kompozisyonların birleştiğini hatta aynı özelliklere sahip olan at nalı biçimli levhalarla püskül saçağı deliğinin her iki yanında bulunan içbükey dörtgen oyuklu geometrik şekillerle süslenen küçük dikdörtgen levhalar gibi örneklerin var olduğunu da görmek mümkündür.

Atın göğüs kayışı bezemeleri: Başlıca üç kayışı, atın göğsünü saran ana kayış ile eyere açılı olarak bağlanan iki kısa kayışı süsleyen parçalardan oluşmaktadır. Bu grubun en iri ve özgün süsleme parçası göğüs kayışına tutturulan ve adeta bir takı gibi görünen püskül saçağı delikli “damla” biçimli gerdanlıktır. Söz konusu gerdanlığın boyutu göz önünde bulundurulursa özellikle göğüs için tasarlandığı açıktır. Çünkü at vücudunun başka bir bölgesinde kullanılmaya uygun değildir. Göğüs kayışı uzantısı olup eyer hizasında eyere bağlanan iki yan kayışın ön yüzleri küçük levhalar ve figürlü levhalarla süslenmiştir. Figürlü levhalarda tek biçim bir imge kullanılmış olsa bile her bir levhada ustanın sanatsal bir yaratıcılık arayışının izlerini görmek mümkündür.

Eyer takımı süslemeleri. At koşum takımlarının gelişim aşamalarına bakıldığında eyer kaşlı yumuşak eyerlerin icadının özgün bir yenilik olduğu şüphesizdir. Askeri seferlerle ilgili olarak uzun mesafeler kat etmek gerekliliğiyle göçebe yaşam tarzının gerektirdiği şartlara karşılık olarak geliştirilen yumuşak eyerler kurgan buluntularına göre

genel olarak Erken veya Orta İskit döneminden ziyade Pazırık kültürü icadı sayılmaktadır²²⁴.

36. Berel kurganında saptanan eyer süslemeleri esasen at koşum takımının bu bileşenine özgü nesne ve süslemeler içermektedir. Bu buluntular öncelikle ön ve arka kaşın temelini oluşturulan boynuzdan imal edilen yay parçalarından, diğer Pazırık kültürü kurganlarında saptanan örneklerle ortak biçime sahip, fakat dekoratif tasarımı bakımından farklı olan kolan kayışı tokasından ve tepindirik kancası kayışlarının tokasından oluşmaktadır. 36 kurganda saptanan at nalı biçimli eyer süsleme levhaları diğer Pazırık kültürü kurganlarında henüz tespit edilmediği ve biçim olarak özellikli olduğu belirtilmiştir. Bu fikre katılmamakla birlikte at nalı biçimli levhaların Tuyakta kurganları gibi diğer Pazırık kültürü kurganlarında saptanan kuş figürlerinin²²⁵ üsluplaştırılmış, yalınlaştırılmış ve sadece kanat kısmının işlendiği kuş figürü olduğu da ileri sürülebilir.

Soldan sağa fotoğraf 83 ve 84. 2. Başadar ve 1. Tuyakta kurganlarında saptanan kuş figürlü levha. (Barkova, 1987, s.7), Çizim 61. 1. Ak-Alaha kurganındaki kuş figürlü levha. (N. Polosmak, 1994, 50-51), Çizim 62. At nalı biçimli levha (Samashev, 2008:118)

36. Kurgan'daki at nalı biçimli levhaların 2. Başadar ve 1. Tuyakta kurganlarında saptanan kuş figürlü levhalar ile Ak-Alaha I kurgan mezarlığındaki 1. Kurganda saptanan atların koşum takımı süslemelerinde görülen efsanevi kuş biçimli levhaların (Foto. 83,84, Çizim 61) stilize edilerek yalınlaşmış hali olduğunu düşünmek olasıdır.

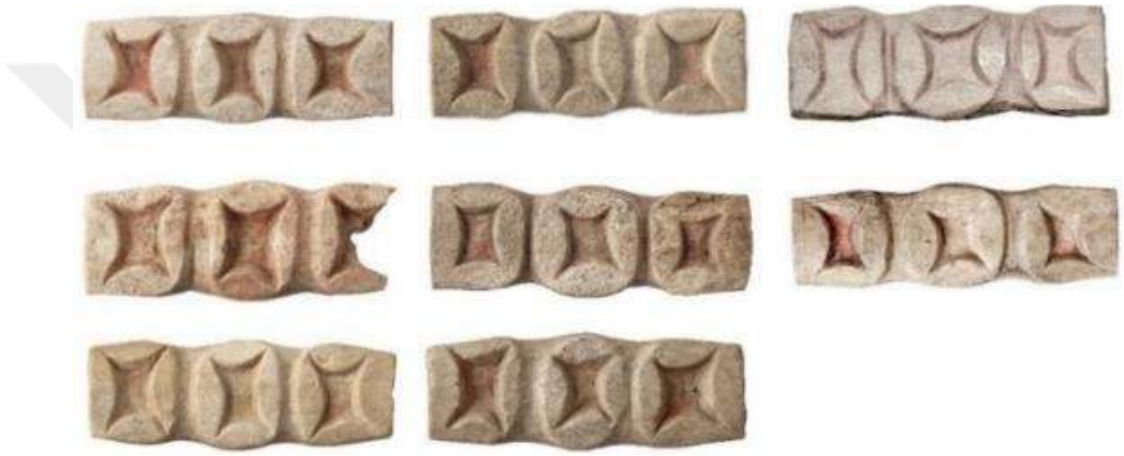
Kanaatimizce 36. Kurgan'ın at koşum takımı rekonstrüksiyonunda açık uçları yukarıya bakar şekilde olarak yerleştirilen levhaların (Şekil 5) açık uçları aşağı yönde olarak yerleştirilmesi gereklidir çünkü buluntuların in situ görselleri (Çizim 4, Foto. 14,15) levhaların eyere açık uçları aşağı yönde asılmak üzere konulduğunu göstermektedir.

²²⁴ Z. Samashev, age., 2011, s. 154

²²⁵ Lyudmila Barkova, "Obraz orlinogolovogo grifona v iskusstve drevnego Altaya (po materialam Bol'shikh Altayskikh kurganov)", *Arheologičeskij sbornik, Isskustvo*, 1987, s. 5-29.

Kuskun süslemeleri grubu: Buna özel olan uzun “kaşık” biçimini andıran levhalar ile zincir halkaları veya üst üste binercesine sıralanan pul dizilerinin betimlendiği ince dikdörtgen levhalar girmektedir. Söz konusu levhaların yüzeylerinde “kolye” biçimini andıran şekilleri dolayan şeritlerin düzenlenmesinde göğüs ve dizgin kayışlarında görülen benzer örneklerle aynı süsleme prensibinin kullanıldığını görmek mümkündür.

Şekil ve biçim bakımından değerlendirildiğinde süslemeler *geometrik ve figürlü* olarak ele alınabilir. *Geometrik şekilli levhalar* arasında dairesel alın diskini, tek biçim küçük boyutlu dikdörtgen kayış levhalarını, ters damla biçimli gerdanlık ile uzun dikdörtgen biçimli kuskun levhalarını görmek mümkündür.

Fotoğraf 85. Küçük levhalar. (Z. Samashev 2011:163)

Levhaların yüzeyinde görülen *geometrik motifler* arasında dışbükey yarım daireleri, içbükey kenarlı eşkenar dörtgenleri, damla biçimli kabartmaları, daireleri, üçgenleri, düz kenarlık şeritlerini ve balık sırtı desenini görmek mümkündür.

36. Kurgan'daki atın koşum takımı süslemeleri arasında *bitkisel motiflerin* bulunmaması ilginç bir husustur. 11. Kurgandaki atların koşum takımlarını süsleyen levhalar içinde palmet motifli levhalar mevcuttur, ancak dikkatli bir inceleme sonrasında söz konusu motifin hayvan veya efsanevi varlıkların kulakları, tumsukları veya yüzleri gibi uzuvlarının stilize edilerek kompozisyon haline getirilip palmet motifine dönüştürüldüğünü anlamak mümkündür.

Fotoğraf 86. Süslemelerde görülen geometrik şekil ve motifler. (Z. Samashev 2011: 165)

Figürlü levhalar çeşit bakımından neredeyse tek biçim bir imgenin tekrarlanması ve yorumlanması olarak değerlendirilebilir. Figüratif levhalar üç çeşit olup:

- 1) Her iki ucunda mitolojik bir varlığın betimlendiği suluklar (yanaklıklar),
- 2) Antitetik konumlanan grifonlar biçimli tek levhadan,
- 3) Karşılıklı konumlanan tumşuklu, sığın boynuzlu, kurt kulaklı, aslan yeleli (veya balık pullu) bir mitolojik varlıkların protomu biçimli levhalardan oluşmaktadır.

Sulukların ucunda betimlenen mitolojik varlık görünümü itibariyle karşılıklı konumlanan mitolojik varlıklarla aynı imge olup sayı bakımından tekli figür olarak betimlenmiştir. Antitetik konumlanan grifonlar biçimli tek levha ise diğer figürlü levhalardan varlığın boynuzsuz olarak betimlenmesi, sadece sırt kenarı boyunca bulunan yelesi, gövdeleri ters damla biçimli motifle süslenmesi ve kaidesi üçgene yakın formda oyuklu biçimde olmasıyla farklıdır. Atın alın kayışı hizasında saptanan bu levhanın simetri bakımından iki adet olması beklenirken sadece tek örnek olması da ilginç bir husustur.

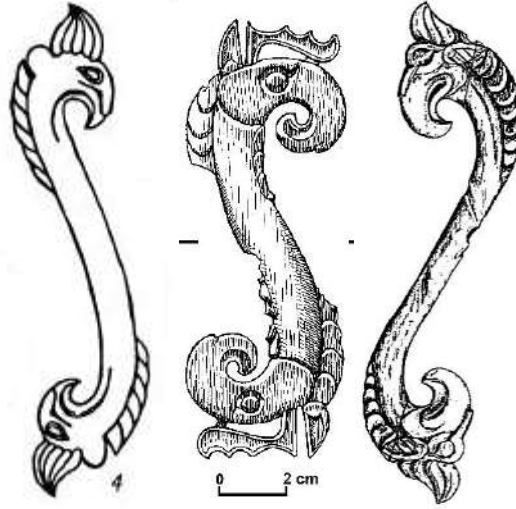
Kurganda bulunan “grifon” biçimli *gem suluklarına* malzeme ve biçim bakımından en çok benzeyen örnekler, kuzeybatı Altay bölgesindeki Kızılyar 1 kurganlarında saptanmıştır. Malzeme bakımından ahşabın kullanıldığı fakat figür olarak 36. Kurgan’daki suluklara benzeyen grifon başlıklı gem sulukları 1. Pazırık kurganında²²⁶, Tuyakta kurganlarında ve Ak-Alaha 1 ve Ak-Alaha 3²²⁷ kurganlarında,²²⁸

²²⁶ M. Gryaznov, *age.*, Tablo VI, XX.

²²⁷ Natalya Polosmak, *Vsadniki Ukoka*, Novosibirsk 2001, s 46, çizim 25, s 82, çizim 58, s. 86, çizim 62

²²⁸ Z. Samashev, A. Borodovsky, *agm.*, s. 84.

ve 11. Berel kurganında bulunmuştur²²⁹. Ancak bu suluklarda betimlenen mitolojik varlıklar sığın boynuzlu değildirler.

Soldan sağa Çizim 63. Suluk, Ak- Alaha 1 kurganı (N. Polosmak, 1994:50); Çizim 64. Suluk, 36. Berel kurganı (Z. Samashev, 2018:93); Çizim 65: Suluk, 11. Berel kurganı (Samashev, 2011:s.151)

36. Kurgan'daki atın koşum takımına ait figürlü süslemelerde betimlenen başlıca varlık figürlerinin göze çarpan en belirgin özellikleri bakımından *sığın boynuzlu ve tumşuklu grifon* olarak tanımlanabilecek mitolojik varlıktır. Bu imge kayışları süsleyen figürlü levhalarda defalarca tekrarlanmıştır.

36. Berel kurganındaki at koşum takımını süsleyen antitetik olarak konumlanan figürlü levhalara kompozisyon bakımından benzeyen levhalar Ukok platosundaki Pazırık kültürü kurganlarından Ak-Alaha 1 ve Üst-Kalcın²³⁰ kurgan mezarlıklarındaki at koşum takımlarında tespit edilmiştir. Ukok platosu kurganlarındaki at koşum takımının süsleyen levhalarda karşılıklı olarak konumlanan grifonların 36. Kurgan'dan farklı olarak sığın boynuzu yerine belirgin kıvrık ve üçgene yakın formda sorguçları vardır. Ayrıca 36. Berel kurgandaki tumşuk hizasında bitişik betimlenen grifonlardan farklı olarak Ukok platosundaki grifonların tumşuklarıyla birlikte alınları bazı, figürlerin ise sorguçları bitişik olarak betimlenmiştir. Bununla birlikte Ukok platosu figürlü levhalarındaki grifonların sırtlarında yivli çizgilerle tek şerit yele betimlenmiştir. Oysa 36. Kurgan'daki varlıkların boyunlarının her iki tarafında yele şeritleri bulunmaktadır²³¹.

²²⁹ Z. Samashev, *age.*, 2011, s.151

²³⁰ Natalya Polosmak, *Steregushiye zoloto grifi (Ak-Alahinskiye kurganı)*, Novosibirsk 1994, s. 50-51, çizim 55 ve 58

²³¹ Natalya Polosmak, *age.*, 1994, s. 50, çizim 54, s. 52 çizim 60

Ak-Alaha 3 mezarlığındaki 1. Kurgandaki 5 numaralı atın göğüs süslemeleri arasında boynuzlu grifon bulunmuştur. Fakat söz konusu grifonun boynuzları ile 36. Kurgan'daki örneklerden farklı olarak zıt yönlüdür²³².

36. Berel Kurganı'ndaki at koşum süslemelerinde saptanan figürlü levhalardaki toynaklı grifonların ön iki dallarının içe doğru kıvrılması, Pazırık dönemi hayvan üslubunun karakteristik özelliklerindendir. Ön dalları içe kıvrılan geyikler, Esik kurganındaki hançer kınıyla²³³ kemer tokaları örneklerinde²³⁴ de görülebilir.

Tumşuklu ve geyik boynuzlu mitolojik varlıklar Pazırık mumyalarının üzerinde saptanan dövmelemlerde, gövdeleri ters dönmüş pozda betimlenmiştir²³⁵.

Çizim 66. Pazırık mumyalarındaki toynaklı grifonlar. (Azbelev, P., 2017:54, Şekil 2)

²³² N.Polosmak, *age.*, 2011, s 84, çizim 61

²³³ Kemal Akişev, *Kurgan Issyk, Isskustvo sakov Kazahstana*, Moskva 1978, levha 17,39

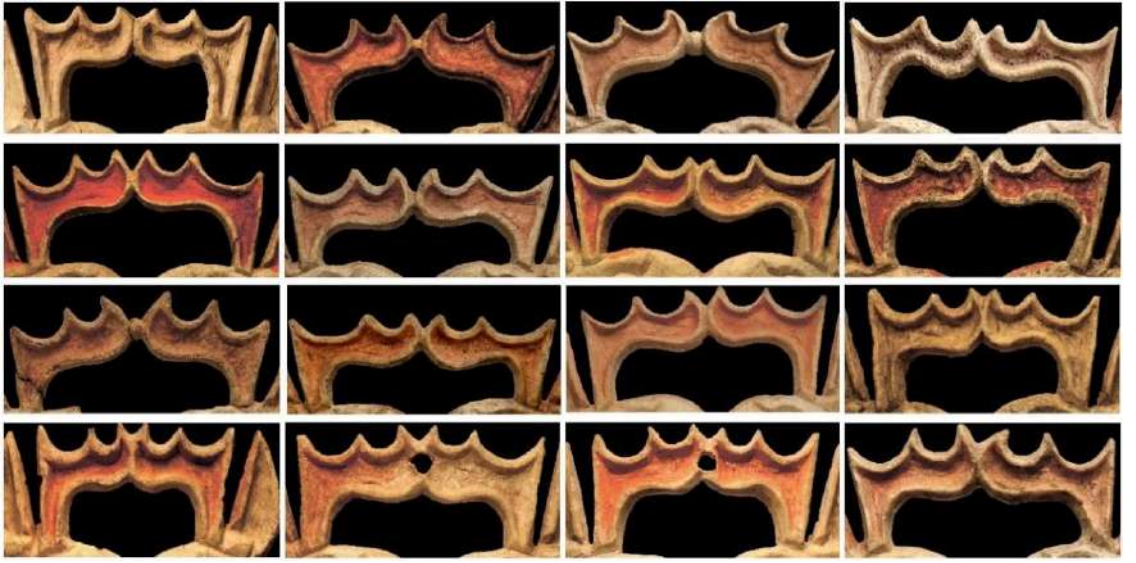
²³⁴ Mehmet Kutlu, *Keşfinin 50. Yılında Esik Kurganı ve Altın Elbiseli Adam*, İstanbul 2020, s. 61-62; Z. Samashev, A. Borodovsky, *agm.*, s. 84-85

²³⁵ Bkz: Sergey Rudenko, *Gornoaltayskiye kurgany i skify*, Moskva- Leningrad 1952.; Lyudmila Barkova, Svetlana Pankova, "Tatuirovki na mumiyakh iz Bol'shikh Pazyrykskikh kurganov (novyye materialy)", *Arkheologiya, etnografiya, antropologiya Yevrazii*. 2 (22), 2005; Natalya Polosmak, "Tatuirovka u pazırıktsev", *Arkheologiya, etnografiya, antropologiya Yevrazii*, 4, 2000

Bazı yayınlarda *toynaklı grifon* olarak adlandırılan varlığın imgesi Altay Dağları ile İç Moğolistan'a özgü olup, Avrasya'nın batısında görülmemiştir²³⁶. Fakat mumyalarda saptanan dövmelerde betimlenen varlıklar 36. Kurgan'dakinden çok daha karmaşık olup birçok hayvanın uzuvlarının bir araya getirilmesiyle oluşturulmuştur.

Figürlerin boynuzları varlıkların sırtı yönünde değil ters yönde yani figürlerin yüzüne dönük betimlenmiştir

Yatay dalga şeridi şeklinde sonlanan kıvrımlı boynuzlar "taç" şeklindeki sivri uçları bakımından oldukça yalınlaştırılmış kürek boynuzlu sığın geyiği boynuzlarını andırmaktadır. Sığın geyiğinin anatomik özelliği olan ve el ayasını andıran kürek boynuzlar, Altay coğrafyasının Pazırık dönemi sanatında oldukça yaygın görülmektedir.

Fotoğraf 87. Figürlerin boynuzları. (Z. Samashev 2011:176)

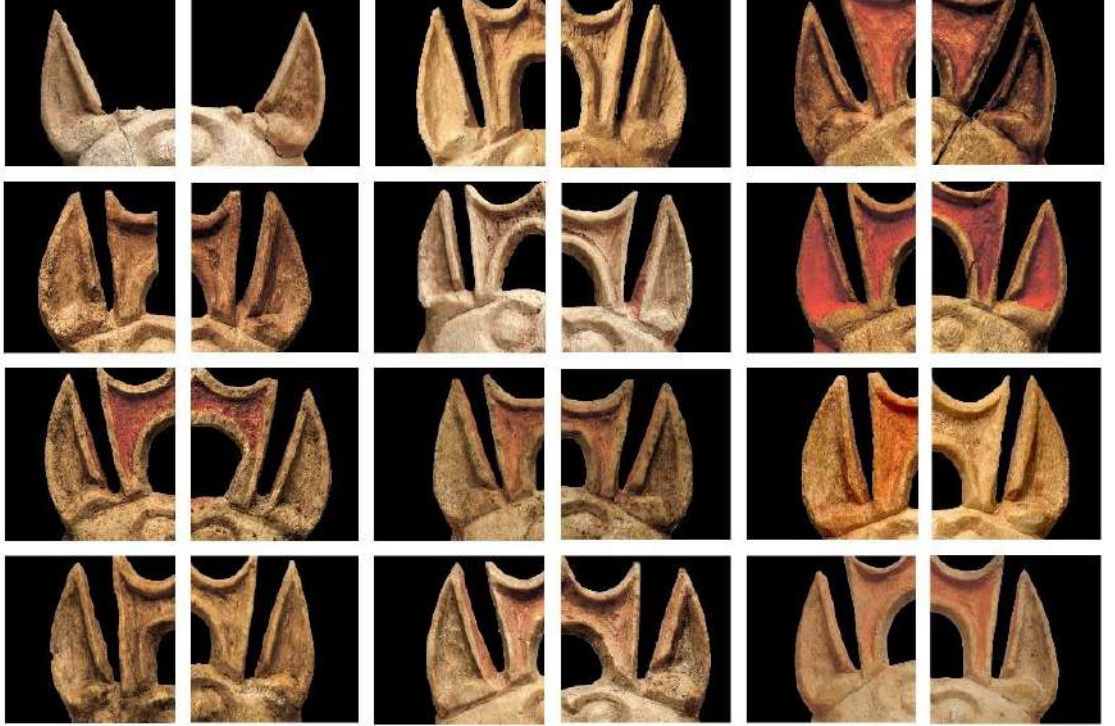
Erken İskit dönemi geyik tasvirlerine bakıldığında genellikle profilden betimlenen geyiklerin ön dallarının hayvanların yüzü yönünde içe kıvrılarak, arka dallarının ise sırt boyunca dışa kıvrılarak betimlenmesi hayvan üslubunun karakteristik özelliğidir.

36 Kurgan'daki figürler iki boyutlu alçak kabartma tekniğinde imal edilen dikdörtgene yakın levhalar olmasından dolayı figürlerin boynuzları, levhaların konturunu aşmamak suretiyle sadece ön dallı olarak betimlenmiştir. Boynuzların büyük çoğunluğu bitişik olarak oyulmuşken bazılarının arasında küçük küre biçimine benzer köprüyle birbirine bağlandığını görmek mümkündür. Deformasyonları göz önünde bulundurarak bazı boynuzların sivri uçlarının nispeten düz çizgide sonlandığını, küreye benzeyen bir

²³⁶ Pavel Azbelev, "Pazyryk Tattoos as an Artistic Testimony of Ancient Wars and Marriages", *Aktualniye problemi teorii i istorii iskusstva, sb. nauch. statey*, 7, Sankt-Peterburg 2017, s. 51-60.

forma sahip köprücükle bağlanan boynuzların ise açılı olarak betimlendiği görülür. Kazı kayıtlarında görüldüğü üzere eyer grubunun figürlü levhaları kayışlara baş aşağı asılmıştır (Foto. 15). Ancak bazı boynuzların bitişme hizasında açılan delikler, bu figürlerin, örneğin dizgin grubu kayışlarına, farklı yönlerde asılabilmesi için açıldığını göstermektedir.

Figürlerin kulakları üçgene yakın biçimli dik, kalkık ve büyük olarak tasvir edilmiştir. Kulakların sivri uçları hafif içe dönüktür. Kulakların dış hatları oldukça kavisliyen boynuzdan yana olan iç hattı hafif açılıdır.

Fotoğraf 88. Figürlerin kulakları. (Z. Samashev 2011:176)

Pazırık kültürü döneminde geyik, dağ tekesi, arkar (dağ koyunu) gibi bazı toynaklı hayvanların, grifon ve bazı yırtıcı kedigil avcı figürlerin kulaklarının volüt olarak betimlenmesi yaygın olarak görülür. Ancak 36 Kurgan'daki at koşum takımı süslemelerinde volüt benzeri betimleme söz konusu değildir, figürlerin kulakları üçgene yakın bir formda girinti olarak oyulan boşluklar ve yarım daire şekilli kulak kepçeleri sayesinde hacimli görünüme sahiptir. Figürlerin kulakları stilize bir görünüme sahiptir. Bu yüzden hangi hayvana ait olabileceği yoruma açık olduğundan kesin olarak belirlenmesi zordur.

Figürlerin gözlerine badem formuna yakın bir görünüm kazandırmak için kapak ucu kısa fakat derin üçgene yakın bir formda çentiklerle vurgulanmış dairesel dışbükey

gözbebeklerin etrafını dolayan oyulmuş yuvarlaklar biçimindedir. Figürlerin yüzünü oluşturan yüzeyin önemli kısmını kapsamaktadır. Bazı figürlerin kapak uçları daha estetik bir çizgiyle belirginleştirilmiştir. Bazılarında göz bebekleri etrafını dolayan ince bir şeritle vurgulanmışken bazılarının etrafını dolayan oyuk hat daha derin ve geniştir. Pazırık sanatında badem biçimine benzeyen görünümdeki ve yuvarlak gözler (yırtıcı kedigil avcılar, grifon ve geyik figürleri) tercih edilirken profilden betimlenen figürlerin göz ucunun altına doğru sivrilmesi yaygın bir uygulama değildir.

Fotoğraf 89. Figürlerin gözleri. (Z. Samashev 2011:177)

Figürlerin tumşukları. Abartılmış büyüklükteki kıvrık tumşuk betimlemeleri hayvan üslubunun Pazırık döneminde özellikle grifon tasvirlerinde oldukça yaygın görülen bir biçimdir.

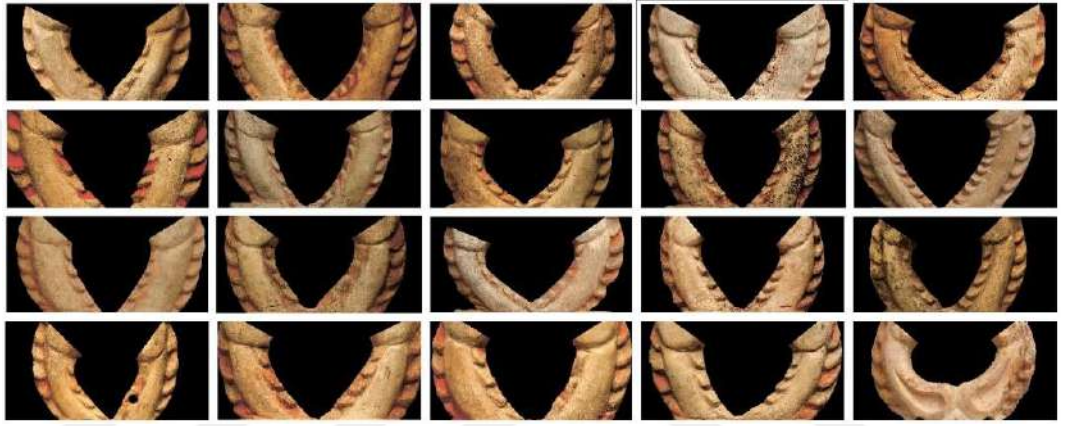

Fotoğraf 90. Figürlerin tumşukları. (Z. Samashev 2011:177)

Figürlerin en göze çarpan ve belirgin uzuvu olan oldukça kıvrık büyük tumşuklar dışa taşkın bir burun ile ağız boşluğunu andıran oluklu eğri çizgilerle detaylandırılmıştır. Oldukça yalınlaştırılmış olan tumşuklar karşılıklı konumlanan figürlerin birleşme hizasını da oluşturmaktadır. Bazı figürlerde tumşuklar bütün olarak işlenip dış hattı boyunca temas ederken bazı örneklerde ise (Fotoğraf 90) varlıklarının tumşuk yüzeyinin karşı figürle bitişerek neredeyse yarısının yutulduğu görülmektedir. Tumşukların genişliklerinde de farklılıklar mevcuttur. Böylece söz konusu dış hattı boyunca aşırı

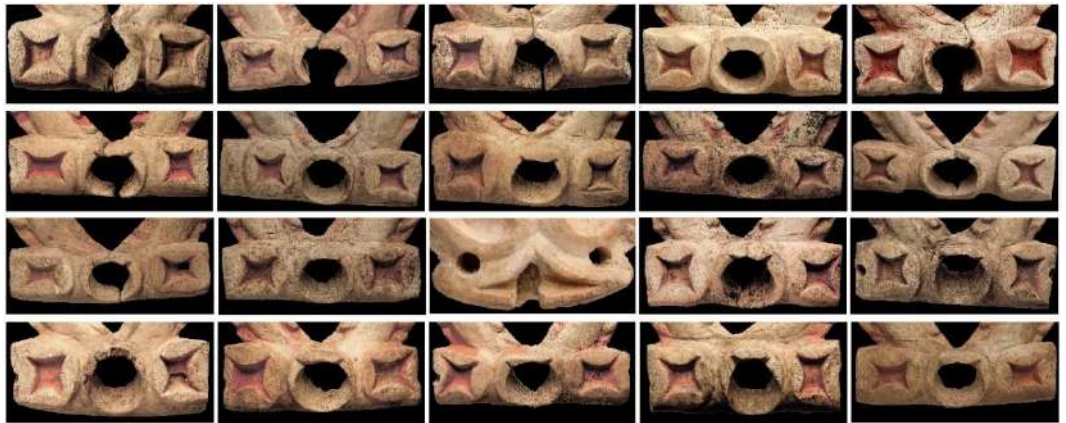
bitişik olup sadece kıvrımlı uçları belirgin olan figürler sanatçının kompozisyonu belirli bir şablon kullanmadan yüzeyi hesaplamadan ve belirlemeden “hafızadan” oyduğunu düşündürmektedir.

Figürlerin boyunları her iki tarafından üst üste binerek aşağı doğru sarkan yivli pullar şeklindeki kabartmalı şeritlerle belirginleştirilmiştir. Genel görünüşü itibariyle U harfini andıran bu unsurların genişliklerinde farklılıklar bulunmaktadır. Bununla birlikte uzun olan bu boyunların iki kenarındaki pullu şeritlerdeki pulların sayılarıyla yönlerinde de farklılıklar mevcuttur. Yele görüntüsünü andıran pulların bir arayla mineral temelli boyayla boyandığı görülmektedir.

Fotoğraf 91. Figürlerin boyunları. (Z. Samashev 2011:177)

Figürlerin kaideleri. Dikdörtgen biçimli kaideler üç adet yuvarlatılmış köşeli kabarık bir yüzeye içbükey kenarlı eşkenar dörtgen oyukların işlenmesiyle oluşturulmuştur. Üçgene yakın formdaki oyuklu kaideye sahip grifonların betimlendiği örnek dışında tamamı aynı görüntüye sahiptir. Daireye yakın biçimdeki yüzeyin içinde bulunan içbükey kenarlı eşkenar dörtgen biçimli betimlemelere Erken İskit dönemi at koşum takımı süslemelerinde de rastlanmaktadır.

Fotoğraf 92. Figürlerin kaideleri (Z. Samashev 2011:166)

Kaidenin ortasında içbükey kenarlı eşkenar dörtgenin köşelerinin izlerini taşıyan büyük delikler mevcuttur. Bu da kaidelerin başlangıçta deliksiz olarak tasarlandığını düşündürmektedir. Deliklerin iki yanındaki oyukların genişliklerinde farklılıklar bulunmaktadır. Oyuk yüzeylerinin kırmızı boyayla süslendiği görülmektedir. Levha kaidelerinin yan yüzlerinde levhaların ters yüzüne doğru açılan açılı delikler mevcuttur.

Bu durum levhaların bazılarının baş aşağı asıldığını göstermektedir. Kaidelerin ortasındaki büyük deliklerin püskül saçağı için açıldığı düşünülmektedir. Ancak boyutunun büyük olması baş aşağı asılan bu levhalardaki karşılıklı varlıkların “hayvanların efendisi” ikonografisinde²³⁷ görülen heraldik kompozisyonlarda olduğu gibi ortadaki baskın figüre bağımlı figürler olarak tasarlanmış olabileceğini düşündürmektedir. Söz konusu varsayım ortadaki büyük deliğe yüksek kabartmalı muhtemelen ahşaptan yapılan üçüncü bir varlık figürünün protomunun kondurulmuş olabileceğini düşündürmektedir.

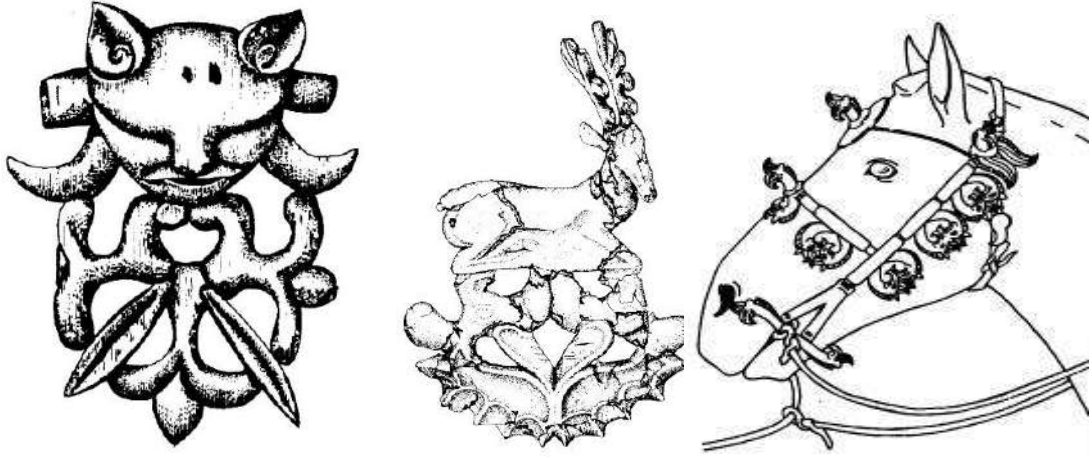

Fotoğraf 93. Figürlü levhalar. (Z. Samashev 2011: 175)

Pazırık dönemi hayvan üslubunda hayvanların başka bir hayvana veya mitolojik bir varlığa bağımlı konumda betimlendiği heraldik kompozisyonlara at koşum takımı süslemelerinde sıkça rastlamak mümkündür. Bilinen ilk örneği Sümer sanatında görülen bu ikonografi²³⁸ karşılıklı konumlanan iki hayvan arasında duran ve hayvanları elleriyle tutan bir insanı betimleyen motiftir.

²³⁷ Bkz: *The Master of Animals in Old World Iconography* (Edited by Derek B. Counts and Bettina Arnold), Budapesht 2010

²³⁸ Peter Charvat, *Mesopotamia before history*, 1st edition, Routledge 2008, s. 63

Çizim 67 ve 68: Heraldik kompozisyonda işlenen levhalar. 11. Berel kurganı (Samashev 2011, s. 35) Çizim 69: Heraldik kompozisyonda işlenen burun ve şakak levhaları. Ak-Alaha 1 kurganı. (N. Polosmak 1994:50)

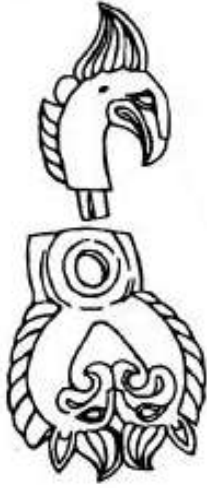
Pazırık kültürüne geçen bu ikonografide ise insan tasvirleri bulunmamaktadır. Ortadaki baskın olan figür bir yırtıcı, mitolojik varlık veya yalınlaştırılmış bir hayvan biçimindedir. At koşum takımlarını süsleyen heraldik kompozisyonlar Berel'deki 11. Kurgan'da, Pazırıktaki 1., 2., 5. Kurganlarda, Ak-Alaha, Şibe kurganlarında saptanmıştır.

Fotoğraf 94. Heraldik kompozisyonda tasarlanan figürlü grifon, Ak-Alaha 1 kurganı. (N.Polosmak, 1994, s.50-51)

Çizim 70. 36. Kurgan'daki levhanın heraldik kompozisyona göre restitüsyonu.

Kaide deliğine eklenen unsurun ahşap malzemeden oyulmuş olması ve 36. Kurgan'da kurgan altı permafrost katmanının bulunmamasından dolayı korunamayıp günümüze ulaşamamış olabilir. Korunmuş olan örneklerden Pazırık dönemi at koşum takımı süslemelerinde figürlerin atın vücuduna yerleştirilmesinde katı simetri uygulandığı bilinmektedir.

Çizim 71. Heraldik kompozisyonda tasarlanan figürlü levha ile üçüncü figür Protomunun öngörülmediği deliksiz karşılıklı konumlanan grifon şekilli levha. (N.Polosmak 1994, s.50-51)

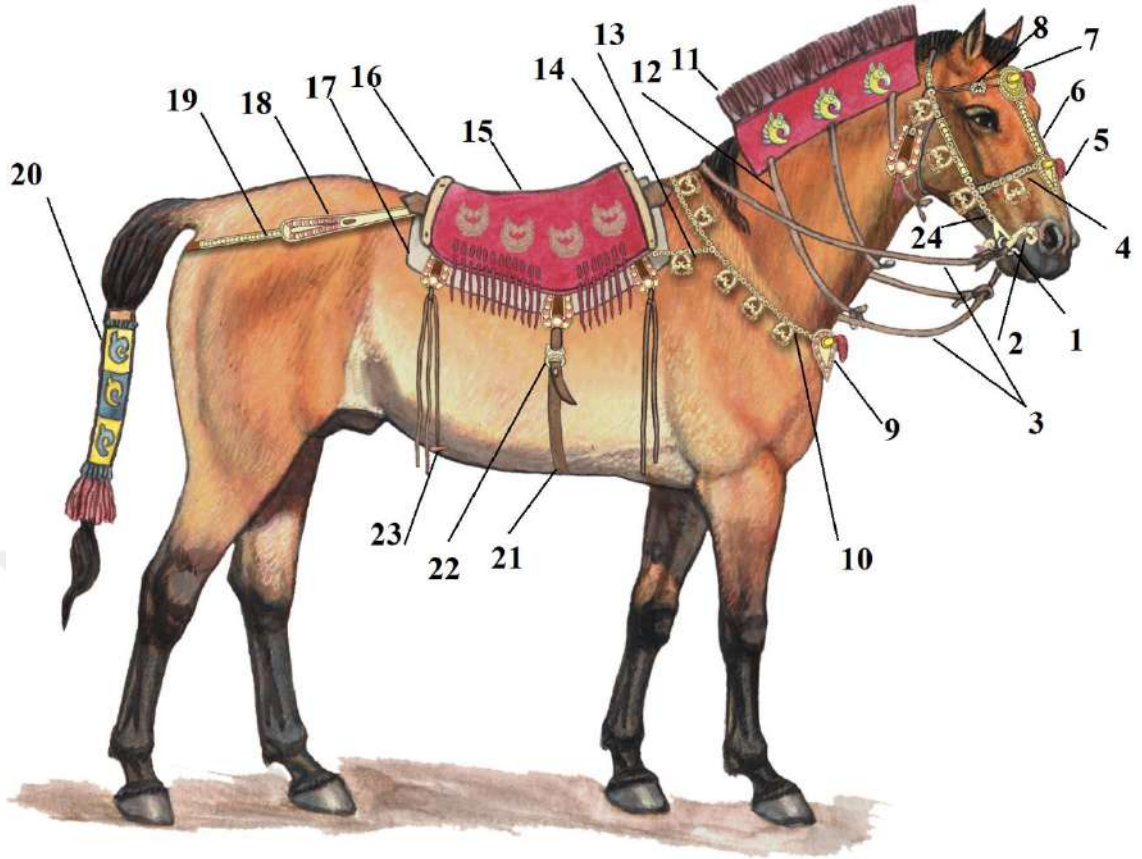

Çizim 72. 36. Kurgan'daki figürlü levhaların heraldik kompozisyona göre restitüsyonu.

Ancak 36. Kurgan'daki atın alın kayışını süsleyen karşılıklı grifon betimlemeli levhanın tek örnek olması, ikinci benzer örneğin ahşaptan yapıp günümüze ulaşmamış olabileceğini düşündürür. Yine de malzeme olarak geyik boynuzu ile ahşabın bir arada kullanılması şüpheli görünmektedir, ancak süslemelerin yaprak altınla sarıldığı dikkate alınırsa görsel olarak bir fark oluşmamaktadır. Bununla birlikte atın göğsünü, alın ve burnunu süsleyen figürlü olmayan geometrik şekilli levhalarda da büyük delikler bulunmaktadır, bu levhalara da hacimli görünüş kazandırmak için hem figür hem de püskül gibi bir süsleme ögesi eklenmiş olabilir.

Ayrıca kolan tokası, tepindirik kayışı tokası ve eyer yaylarının da boynuzdan yapılmış olması süslemelerin bütüncül bir takım olduğunu gösterir. Sonuçta kaide deliklerine üç boyutlu ahşap bir figürün yerleştirilmiş olabileceği varsayımının kanıtlayabilecek verinin olmamasından dolayı püskül saçağı uygulanmış olabileceği görüşü de geçerlidir. Ancak Pazırık kültürüne ait olan diğer kurganlarda saptanan ve günümüze ulaşan at koşum takımı süslemelerinin hiçbirinde (1.,2.,3., ve 5. Pazırık kurganları, 1. ve 3. Başadar kurganları, Ak-Alaha kurganları vb.), özellikle heraldik kompozisyonda tasarlanan ve delik açılmış olan levhalarda kumaştan yapılmış püskül benzeri öge görülmemiştir. Bu sebeple önermiş olduğumuz levha restitüsyonun örneklerinin mevcut veriler ışığında daha geçerli olması beklenir.

Şekil 5. 36. Kurgan'daki at koşum takımının rekonstrüksiyonu. Z. Samashev, 2018.

1. Ağızlık (gem)	7. Alın levhası (disk)	13. Eyerle göğüs kayışını bağlayan kayış	19. Kuskun kayışı ve onu süsleyen dikdörtgen levha
2. Suluk (yanaklık)	8. Alın kayışı ve figürlü alın levhası	14. Ön kaş	20. Kuyruk kılıfı
3. Dizgin	9. Gerdanlık	15. Eyer yastığı	21. Kolan kayışı
4. Yatay burun kayışı	10. Göğüs kayışı ve süsleme levhaları	16. Arka kaş	22. Kolan tokası
5. Burun levhası	11. Yelelik	17. Tepindirik	23. Tepindirik kayışı tokası
6. Dikey burun kayışı	12. Yele kılıfı kayışı	18. Kuskunu süsleyen uzun levha	24. Yular

Figürlerin imal edildiği özel bir malzeme olan maral geyiği boynuzu çeşitli kalınlıklardaki dalları, düz olmayan kıvrımlı ve süngersi çok gözenekli yapısı yüzünden işlenmesi ve çalışılması zor olan bir malzemedir. Sıcak suda bekletilerek yumuşatılması ve yağsızlaştırılması, deformasyonu engellemek adına kurutularak nem oranının belirli seviyelere indirilmesi, süslemeler için uygun boyutlara getirilerek verimli bir şekilde kesilmesi ve parçalara ayrılması, pürüssüz yüzeyleri elde etmek için yontma, kazıma, sıyırma, aşındırıcıyla düzleştirilme gibi çok sayıda işlem nedeniyle bu tür malzemeden figürlü süsleme yapmak özel bir ustalık gerektirir. Pazırık dönemi kurganlarında

tamamen korunabilmiş ve günümüze ulaşmış olan tek ve en zengin koleksiyon olması da bunun kanıtıdır.

İmge açısından aynı olan figürlü levhaların bazılarının açılı boynuzlu örneklerde olduğu gibi birbirine daha benzer ve biçimi bakımından daha yakın oldukları görülebilir. Bu sebeple süslemelerin birkaç farklı usta tarafından oyularak yapıldığı düşünülebilir. Ancak daha yassı veya dar görünümlü levhalar gibi bazı figürlerin biçim bakımından birbirine daha yakın olmaları kullanılan boynuz malzeme özelliklerinden, örneğin boynuzun belirli yüzeyinden veya belirli genişlikteki dallarından imal edilmiş olmasından da kaynaklanmış olabilir. Bununla birlikte figürlerden kesin olarak ayırt edilebilen bir “usta eli veya imzası” tanımlaması yapmak mümkün değildir. Dolayısıyla birkaç ustadan ziyade tek usta tarafından imal edilmiş olmaları da mümkündür.

Bununla birlikte gerdanlık, dikdörtgen levha, uzun levha, burun levhası, alın levhasında ve figürlü levhalardaki varlıkların yelelerinde görülen, üst üste binercesine sıralan ve “balık pulu” olarak tanımlanan yarım daire formundaki şekillerin diğer Pazırık kültürü kurganları buluntularıyla benzerlikleri ve ilişkilerinden dolayı “kuş tüyü” olarak tanımlanmasını önermekteyiz.

Buluntular arasında yele veya kuyruk kılıflarına ve “süvarinin tahtı” sayılabilen yumuşak eyer ile eyer örtüsüne ait tekstil kalıntıları da saptanmıştır. Bu tür süsleme unsurları, Pazırık kültürü için karakteristik olup genellikle at koşum takımını süsleyen figürleri veya motifleri tekrarlamaktadır. Eyerler ve örtülerin yüzeylerinde ağırlıklı olarak saldırı ve hayvan mücadele sahnelerini tasvir edilmektedir. Bu yüzden 36. Berel kurganındaki atın eyeri ile yele ve kuyruk kılıfının rekonstrüksiyonu yapılırken kurgandaki figürlü betimlemeler esas alınmıştır.

Süslemelerdeki renk çeşitliliğine bakıldığında kalay veya gümüş renginin, altın sarısının ve kırmızının baskın ve belirleyici olduğunu görmekteyiz. Kuyruk kılıfı rekonstrüksiyonundaysa Pazırık kültürü tekstil buluntularında yaygın görülen kök boya mavisini görmek mümkündür. Birçok benzer örneğin bulunması dikkate alındığında rekonstrüksiyon için tercih edilen renklerin doğru ve yerinde bir seçim olduğu söylenebilir.

SONUÇ

Berel kurgan mezarlığının kurgan dizileri arasında en kuzeyinde bulunan 36. Kurgan aynı döneme tarihlenen kurganlardan dış defin odasının taş malzemeden inşa olunmuş olmasıyla diğerlerinden farklıdır. Kurgan ve defin odası düzenlenişleri bakımından, özellikle üst örtüsünün taş malzemeden oluşması, defin odasının ahşaptan inşa edilmesi, lahadin tek parça büyük ağaç gövdesinden oyulmuş olması, odanın kuzey duvarı arkasına başı doğuya dönük atın gömülmesi ve defnedilen bireyin başının doğu yönde olmasıyla Pazırık kültürü tanımına tamamen uymaktadır.

36. Kurganda ele geçen at koşum takımı süslemelerindeki figürlü levhalar maral boynuzundan yapılmış olmaları bakımından Pazırık kültürü at koşum takımları arasında özel bir konumdadır. Öncelikle ahşap süslemelerin açık arayla baskın olduğu Pazırık süslemeleri arasında maral geyiği boynuzdan imal edilen süslemeler işçilik bakımından özel bir uzmanlık isteyen bir malzemedir. Ahşapla kıyasla daha sert olması, kullanılabilir ve ürüne dönüştürülebilir hale gelmesi için daha yoğun işçilik sarf ettirmeyi gerektirir. Ayrıca ahşaba göre daha az bulunan malzeme olmasından dolayı özel olarak toplanması, muhafaza edilmesi, levha üretimi için uygun boyutlara getirilerek atıksız olarak hesaplı bir şekilde kullanılması gereklidir.

Demir Çağı'nın Pazırık dönemine gelindiğinde Erken dönemle kıyasla süslemelerde ağırlıklı olarak altın olmak üzere metalden ahşaba geçişin sağlandığı görülmektedir. Ayrıca süslemelerin yapılış tekniğinde alçak kabartmadan yüksek kabartmaya geçişin sağlandığı, figürlerin üçboyut kazandığı görülmektedir. Ahşaba geçişteki en temel sebebin tekniklerdeki gelişme olduğu varsayılabilir. Pazırık dönemi süslemelerinin yaprak altınla kaplanmasıyla parlak ve ışıltılı görünümde herhangi bir kaybın yaşanmadığı görülebilir. Bu bağlamda 36. Kurganda tespit edilen süslemelerin malzemesinde maral geyiği boynuzunun tercih edilmesinin sebebi belirsizdir. Defnedilen kadının veya töreni yapan yakınlarının kişisel tercihi mi yoksa kadının ait olduğu yöreye, örneğin daha kuzey veya kuzeydoğuya gönderi midir bilinmemektedir.

İzibilimsel incelemelerin gösterdiği üzere kolan tokası dışındaki parçaların yüzeylerinde neredeyse hiç yıpranma veya daha önce kullanıldığına dair izlerin bulunmaması süslemelerin ölümden sonraki ebedi yaşamda kullanılacağı düşüncesiyle kurgana defin aşamasında konulduğunu göstermektedir. Süslemelerin defin töreninden hemen önce yaprak kalay ve altınla sarıldığı anlaşılmaktadır. İncelemelerin gösterdiği

üzere kullanılan kalay ve altın malzemenin Altay'ın yerli maden ocaklarından geldiği anlaşılmaktadır.

Pazırık kültürü kapsamında ele alınan 36. Kurgan dış defin odasının tamamen taş malzemeden oluşturulması ve süslemede maral boynuzunun kullanılması, kurgana defnedilen kadının yönetici boyun son temsilcisi olabileceğini, kurganın inşa tarihinin MÖ 297. yıl sonrasına, dolayısıyla Hun dönemine daha yakın olabileceğini düşündürmektedir.

Çalışma kapsamında yapılan inceleme ve değerlendirmenin sonucunda at nalı biçimli süslemelerin yalınlaştırılmış ve stilize edilmiş kuş kanatları olduğu ve rekonstrüksiyonda açık uçları aşağı bakar şekilde konulması gerektiği anlaşılmıştır. Bununla birlikte figürlü levhaların kaide kısımlarındaki başlangıçta üçer adet olarak tasarlanan içbükey kenarlı eşkenar dörtgen formların ortada bulunanların üzerinde açılan deliklerin mitolojik varlık olan sığın boynuzlu grifonun protomunun konulması için açıldığı görüşü önerilmiştir. İzbilimsel incelemelerin söz konusu deliklerin levhaların kayışa daha sıkı tututulmak üzere açıldığını kanıtlayan yıpranma izlerini tespit edememesi önerimizin yerinde olduğunu güçlendirmektedir. Bununla birlikte alın diski, gerdanlık, burun levhası, dikdörtgen levha vd. görülen üst üste binercesine sıralanan şekillerin “balık pulu” yerine “kuş tüyü” olarak tanımlanması gerektiği sonucuna ulaşılmıştır.

36. Kurgan'da saptanan at koşum takımı bileşenleri ve süslemeleri günümüze el değmeden ulaşan nadir bir koleksiyon örneğidir. Pazırık kültürüne ait kurganlarda saptanan at koşum ve eyer takımları, günümüzde kullanılan özdeşlerinin prototipleri olduğundan söz konusu ekipmanların gelişim aşamalarını izleyebilmemize olanak sağlayan iyi belgelenmiş bir kaynak olarak karşımıza çıkmaktadır. 36. Kurgan'da saptanan kuskun kayışı süslemeleri ve yumuşak eyerlere ait kaş çıtaları at koşum takımı ekipmanlarının gelişimindeki önemli inovasyonları yansıtmaktadır. 36. Kurganın kazıları nispeten yakın dönemde gerçekleşmiştir. Bu da kazı sürecinin ve buluntuların iyi belgelenmiş olması dolayısıyla çok daha güvenilir bilgiye ulaşmamıza olanak sağlamıştır. Ayrıca at koşum takımının gerçekçi bir rekonstrüksiyonunun yapılabilmesini mümkün kılmıştır.

KAYNAKLAR

- Adrianov A. (1916) “K Arheologii Zapadnogo Altaya. İz poezdki v Semipalatinskuyu oblast v1911 g.”, *İzvestiya Imperatorskoy Arheologičeskoj komissii*, 62, Tipografiya Glavnogo Upravleniya Udelov, Petrograd.
- Akişev A., Asilbekov M., Baypakov K., Taymagambetov Zh., Kozıbayev M. (ed.) (1993) *İstoriya Kazahstana s drevneyshik vremen do nashih dney*, İzd-vo “Daur”, Almatı.
- Akişev K. (1953) *Epoha bronzi Tsentralnogo Kazahstana. Avtoreferat dis. k.i.n.*, Gosudarstvennyi Ermotaj, Leningrad.
- Akişev, K. (1978) *Kurgan İssyk, İsskustvo sakov Kazahstana*, İzd-vo İsskustvo, Moskva.
- Alekseev A., Bokovenko N., Vasiliev S., Dergachev V., Zaitseva G., Kovaliukh N., Cook G., J. van der Plicht, Possnert G., Sementsov A., Scott E., Chugunov K. (2005) *Eurasia in the Scythian Time: radiocarbon and archaeological chronology*, THESA, St.-Petersburg.
- Arslanova F. (1974) “Pogrebalnyi kompleks VIII-VII vekov do nashey eri iz Vostočnogo Kazahstana”, *V Glub Vekov*, Akademiya Nauk KazSSR, Alma-Ata, 46-60.
- Azbelev P. (2017) “Pazyryk Tattoos as an Artistic Testimony of Ancient Wars and Marriages”, *Aktualniye problemi teorii i istorii iskusstva, sb. nauch. statey*, 7, Sankt-Peterburg, 51-60.
- Barkova L. (1987) “Obraz orlinogolovogo grifona v iskusstve drevnego Altaya (po materialam Bol'shikh Altayskikh kurganov)”, *Arheologičeskij Sbornik GE, İsskustvo*, Leningrad, 5-29.
- Barkova L., Pankova S. (2005) “Tatuirovki na mumiyakh iz Bol'shikh Pazyrykskikh kurganov (novyye materialy)”, *Arkheologiya, etnografiya, antropologiya Yevrazii*. 2 (22), 48-59.
- Baypakov K. Ve Taimagambetov Zh. (2006) *Arheologiya Kazahstana, Učebnoe posobie dlya studentov vuzov*, Kazak Universiteti, Almatı.
- Bazarbayeva G., Dzhumabekova G. (2014) “Ubranstva konya v kùltüre koçevnikov”, *Materiali mejdunarodnoy naučno-praktičeskoj konferencii «Argınbayevskie čteniya 2»*, Almatı 2014, 230-237.
- Besetayev B. (2014) “İstoriya izučeniya konskogo snaryajeniya koçevnikov Vostočnogo Kazahstana skifo-sakskogo vremeni”, *Vestnik NGU*, 13 (7), 17-28.
- Beysenov A. (2014) *Pamyatniki begazı-dandıbayevskoy kulturi Tsentralnogo Kazahstana*, Institut arheologii im. A. KH. Margulana, Almatı.

- Beysenov A., Varfolomeyev V., Kasenalin A. (2014) *Pamyatniki begazi-dandibayevskoy kulturi Tsentralnogo Kazakhstana*, Institut arheologii im. A. KH. Margulana, Almatı.
- Bobrinskoy N., Kuznetsov B., Kuzyakin A. (ed.) (1944) *Mammals of USSR*, Sovyetskaya Nauka, Moscow.
- Borodovsky A. (2016) “Osobennosti sostava zolotoy i serebryanoy folgi epohi rannego jeleza Yujnoy Sibiri”, *Problemy arkheologii, etnografii, antropologii Sibiri i sopredelnykh territoriy*, 22, 249-252.
- Borodovsky A. (2016) “Rekognostsirovochnie issledovaniya sostava krasiteley na reznih rogovih predmetah iz nekropoley epohi rannego jeleza Yujnoi Sibiri”, *Teoriya i praktika arheologicheskikh issledovaniy*, 4 (16), Izd-vo Altayskogo Gosudarstvennogo Universiteta, Barnaul, 81-87.
- Borodovsky A. ve Telegin A. (2007) “Rogovye ukraşeniya sedla skifskogo vremeni s Priobskogo plato”, *Arheologiya, etnografiya i antropologiya Evrazii*, 2 (30), 52-62.
- Borodovsky A. (2007) *Drevniy reznıy rog Yujnoi Sibiri (epoha paleometalla)*, Izd-vo Instituta arheologii i etnografii SO RAN, Novosibirsk.
- Charvat P. (2008) *Mesopotamia before history*, 1st edition, Routledge.
- Çernikov S. (1951) “Vostoçnokazahstanskaya ekspeditsiya”, *KSİİMK*, 37, Izd-vo Akademii Nauk SSSR, Moskva-Leninrad, 144-150.
- Çernikov S. (1960) “O termine ranniye koçevniki”, *KSİİMK*, 80, Izd-vo Akademii Nauk SSSR, Moskva, 17-21.
- Çernikov S. (1960) *Vostoçnyy Kazahstan v epohu bronzy. Materialı i issledovaniya po arheologii SSSR*, 88, Izd-vo Akademii Nauk SSSR, Moskva-Leningrad.
- Çernikov S. (1975) “Nekotoriye zakonomernosti istoričeskogo razvitiya rannih koçevnikov (po arheologičeskim materaialam Zapadnogo Altaya)”, *Tsentralnaya Aziya v kuşanskuyu epohu*, II., GRVL, Moskva, 282-287.
- Çernikov, S. (1965) *Zagadka Zolotogo kurgana. Gde i korga zarodilos iskoifskoye iskusstvo*, Moskva.
- Derek B. Counts and Bettina Arnold (ed.) (2010) *The Master of Animals in Old World Iconography*, Budapesht.
- Ermolayeva A. (1987) “Pamyatniki perehodnogo perioda ot epohi bronzy k rannemu jelezu”, *Arheologičeskiye pamyatniki v zone zatopeniya Şulbinskoy GES*, Alma-Ata, 64-94.

- Grakov B., Melyukova A. (1954) "Ob etniçeskih i kulturnih razliçnostyah v stepnoi i lesostepnih oblastyah Evraziyskoi çasti SSSR v skifskoe vremya", *Voprosi skifo-sarmatskoi arheologii*, Moskva.
- Gryaznov M. (1930) "Kazakstanskyi oçag bronzovoy kulturi", *Sbornik Kazaki III.*, (Materialy Komissii ekspeditsionnykh issledovaniy, vyp. 15, çeria Kazakhstanskaya), Leningrad 1930, s. 149-162.
- Gryaznov M. (1947) "Pamyatniki maemirskogo etapa epohi rannih koçevnikov na Altaye". *KSIİMK*, XVIII, İzd-vo Akademii Nauk SSSR, Moskva-Leningrad, 9-17.
- Gryaznov M. (1950) *Perviy Pazırıkskiy Kurgan*, İzd-vo Gosudarstvennogo Ermitaja Sankt-Peterburg.
- Gryaznov M. (1952) "Pamyatniki karasukskoy epohi v Tsentralnom Kazahstane", *Sovetskaya Arheologiya*, XVI, Moskva-Leningrad, 129-162.
- Gryaznov M. (1956) "K voprosu o kulturah epohi pozdney bronzı v Sibiri", *KSIİMK*, 64, Akademii Nauk SSSR, Moskva-Leningrad, 27-42.
- Gryaznov M. (1956) "Severnıy Kazakhstan v epohu rannikh koçevnikov", *KSIİMK*, 61, İzd-vo Akademii Nauk SSSR, Moskva-Leningrad, 8-16.
- Kiryuşin Yu. (2002) *Eneolit i rannaya bronza yuga Zapadnoy Sibiri: Monografiya*, İzd-vo Altayskogo Gosudarstvennogo Universiteta, Barnaul.
- Kiryuşin Yu., Tişkin A. (1999) "Osnovniye etapy izuçeniya skifskoy epohi Altaya i sopredelnıh territoriy", *İtogi izuçeniya skifskoy epohi Altaya i sopredelnıh territoriy*, İzd-vo Altayskogo Gosudarstvennogo Universiteta, Barnaul, 70-75.
- Kisilev S. (1951) *Drevnaya istoriya Yujnoy Sibiri*, *MİA*, 9, Nauka, Moskva-Leningrad.
- Kosintsev S., Samashev Z., (2014). *Berel jılkaları, morfologiyalıq zertteu*, A. H. Margulan atındağı Arheologiya İnstitutı Astana kalasının filiyalı, Astana.
- Kubarev V., Shulga, P. (2007). *Pazırıkskaya kultura (kurganı Çuya i Ursula): monografiya*, İzd-vo Altayskogo Gosudarstvennogo Universiteta, Barnaul.
- Kutlu M. (2020) "Orta Asya'da Tütekli (Kırlangıç) Örtünün Kökeni ve Tarihi Gelişim Aşamaları Üzerine bir Değerlendirme", *History Studies*, 12/5, 2455-2486.
- Kutlu M. (2020) *Keşfinin 50. yılında Esik Kurganı ve Altın Elbiseli Adam*, Ege Yayınları, İstanbul.
- Kutlu M., Kutlu L. (2020) "Berel'deki 11. Kurgan ve Pazırık Kültürü", *Sanat Tarihi Dergisi*, 29 (1), 173-207.
- Kutlu M., Kutlu L. (2021) "Ölü Gömme Gelenekleri Bağlamında Berel Kurganları", *Folklor/Edebiyat*, 27(107), 771-798.

- Margulan A. (1979) *Begazi-dandıbayevskaya kultura Tsentralnogo Kazakhstana*, İzd-vo “Nauka” Kazahskoy SSR, Alma-Ata.
- Margulan A., Akishev K., Kadyrbayev M., Orazbayev A. (1966) *Drevnyaya kultura Tsentralnogo Kazakhstana*, İzd-vo “Nauka” Kazahskoy SSR, Alma-Ata.
- Marsodolov L. (2019). “Sakralnaya orientirovka tsepoçek kurganov koçevnikov Sayano-Altaya I tis. do n.e. kak etnokulturniy priznak”, *Scythia et Sarmatia: Sbornik statey*, (drl. A. Malışeva) MAKS press, Moskva, 135-143.
- Merts İ. (2014) “Pamyatniki afanasyevskogo tipa Vostochnogo Kazakhstana”, *Svod pamyatnikov Afanasevskoy kultury*, (drl. Vadetskaya E., Polyakov A., Stepanova N.) Azbuka, Barnaul, 369–372.
- Orazbaev A., Omarov G. (1998) “Nekotorye itogi arkheologicheskikh issledovaniy Vostochnogo Kazakhstana”. *Problemy izucheniya i sokhraneniya istoricheskogo naslediya*, Almaty, 27-29.
- Polosmak N. (1994) *Steregushiye zoloto grifi (Ak-Alahinskiye kurgani)*, Novosibirsk.
- Polosmak N. (2000) “Tatuirovka u pazırıktsev”, *Arkheologiya, etnografiya, antropologiya Yevrazii*, 4, 95-202.
- Polosmak N. (2001) *Vsadniki Ukoka*, İNFOLİO press, Novosibirsk.
- Radlov V. (1895) *Sibirskiye Drevnosti*, VII, Sankt-Peterburg, 186–189.
- Radlov V. (1989) *İz Sibiri: Stranitsı dnevnika (Aus Siberian, 1893)*. (çev. Tsevina K., Çistova B.), Moskva.
- Red data book of the Krasnoyarsk territory (2012) *Rare and Endangered Species of Animals*. Znak LLC, Krasnoyarsk.
- Rudenko S. (1952) *Gornoaltayskiye kurgany i skify*, Moskva- Leningrad.
- Rudenko S. (1953) *Kultura naseleniya Gornogo Altaya v skifskoe vremya*, AN SSSR, Moskva-Leningrad.
- Salnikov K. (1951) “Bronzovyi vek Yujnogo Zauralya”, *Materialı i İssledovaniya po Arheologii SSSR*, 21, Moskva, 94-151.
- Samashev Z. (2017) “Nekotore Rezultati İssledovaniy Berelskih Kurganov”, *Materialı mejdunarodnogo simpoziuma “Terra Scythica”*, IAET SB RAS publ., Novosibirsk, 292-293.
- Samashev Z. (2018) *Otız altınşı korgan*, Kazak ǵılımi-zertteu madeniet institutınıñ baspa toıbı, Astana.

- Samashev Z., Bazarbaeva G., Dzhumabekova G., Sungatai S. (2000) “*Berel*” Albom, Almatı.
- Samashev Z., Borodovsky A. (2004) “Rogovye ukraşeniya konskoy uzdı i upryaji iz Berelskogo nekropolya”, *Aheologiya, etnografiya i antropologiya Evrazii*, 3 (19), 82-87.
- Samashev Z., Ermolaeva A., Dzhumabekova G. (2017) “Kazahskiy Altay v I. Tısyäçetii do. n.e.”, *Kazahstan v Sakskeyu Epohu, Kollektivnaya Monografiya*, Institut arheologii im. A.H. Margulana, Almatı, 101-156.
- Samshev Z. (2003) *Ejelgi Öner*, Elnur Baspa Üyi, Almatı.
- Samshev Z. (2011) *Berel*, Taimas Baspa Üyi, Almatı.
- Sirazheva B. (2018) “Berelden tabılğan süyek buyumdar”, *Elektronnyy nauçnyy jurnal “edu.e-history.kz”*, 4(16), 1-8.
- Slyusarenko I. (2003). “Dendrochronological Dating of Archaeological Sites Associated with Inner Asian Nomads (Pazyryk Culture, 4th–3rd Cent. BC)”. *Principles of Dating in the Bronze, Iron and Middle Ages: Materials of the RussianGerman colloquium*, İİMK RAN, St. Petersburg, 116-121.
- Sorokin S. (1969) “Bolshoi Berelsky Kurgan: Polnoye izdaniye materialov raskopok (1865 i 1959 gg.)”, *Trudy Gosudarstvennogo Ermitaja*, X, Leningrad, 208-236.
- Stark S. (2012) “Nomads and Networks: Elites and their Connections to the Outside World”, *Nomads and Networks: The Ancient Art and Culture of Kazakhstan*, (Ed. Sören Stark, Karen S. Robinson, Zainolla Samashev, and Jennifer Y. Chi), Princeton University Press, New York.
- Shulga P. (2013) *Konskoye snaryajeniye rannih kočevnikov Minusinskoy kotlovini*, Institut arheologii i etnografii Sibirskogo Otdeleniya Rossiyskoy Akademii Nauk, Novosibirsk.
- Taimagambetov Zh. Ve Duvanbekov R. (2019) “Şulbinka stratifitsirlengen turağı mısasında kazakstandık Altaydın tas ğasırı (Şıĝıs Kazakstan)”, *Ülken Altay Alemi*, 5(4), 586-614.
- Teplov S. (1929) “Opıt klassifikatsii drevnih metallıçeskih kultur Minusinskogo kraya (V kratkom izlozhenii)”, *Materialı po Etnografii*, Cilt 4, Leningrd, 41-62.
- Tişkin A. Ve Daşkovsky P. (2003) *Sotsialnaya struktura i sistema mirovozreniy naseleniya Altaya skifskoy epohi*, İzd-vo Altayskogo Gosudarstvennogo Universiteta, Barnaul.
- Tolstov S. (1962) *Po drevnim deltam Oksa i Yaksarta*, İzd-vo vostoçnoy literaturı, Moskva.

Vadetskaya E. (1986) *Arheologicheskiye pamyatniki v stepyah Srednego Eniseya*, Leningrad.

Zaibert V. (1992) *Atbasarskaya kultura*, UrO RAN, Ekaterinburg.

Zaibert V. (1993) *Eneolit Uralo-İrtişskogo mejdurechya*, Nauka, Pertopavlovsk.

Zaibert V. (2009) *Botayskaya kultura*, KazAkparat, Almatı.

Siteden alıntı

Altay Dağları'ndaki Pazırık kültürü kurganlarının dağılımı.
<http://old.archaeology.nsc.ru/ru/otdel/metal/metal12pict.aspx?ID=1> (Eriřim:
25.05.2021)

